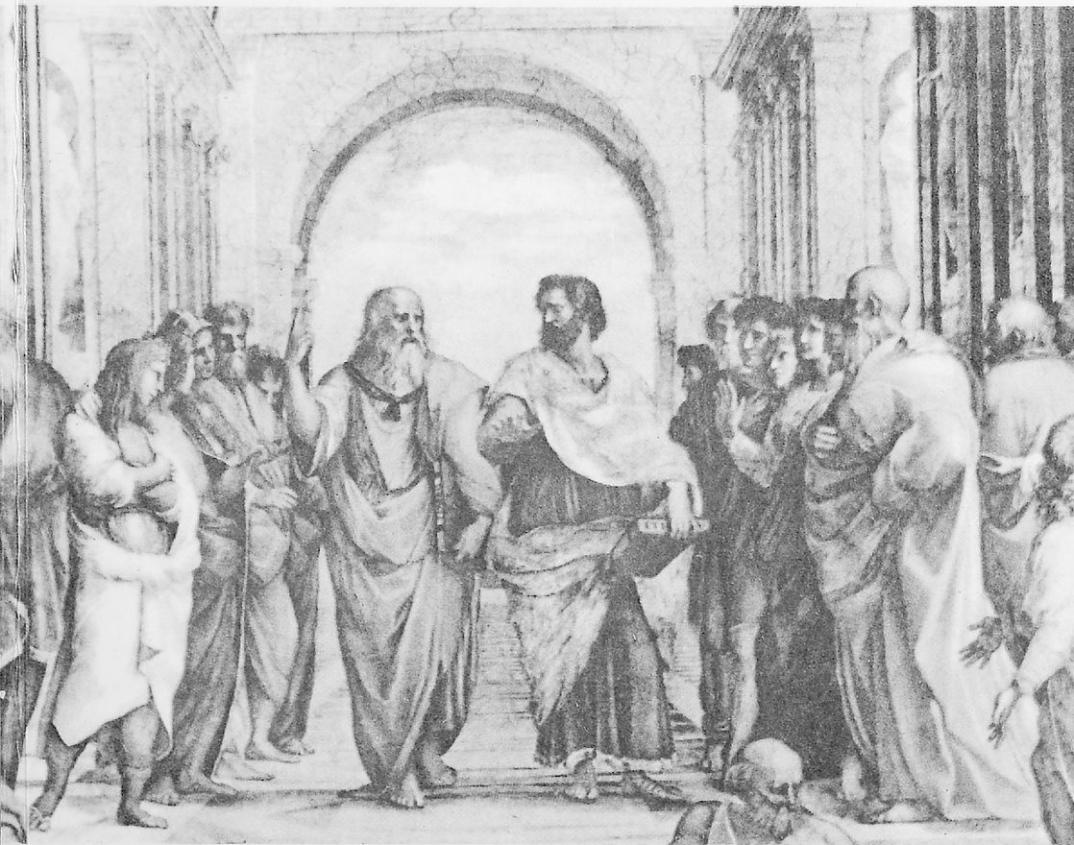

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ, δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στή Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΑΟ694.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μέ όπόφαση τής Έλληνικής Κυβερνήσεως τά διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπό τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

Διευκρίνηση γιά διδάσκοντες και διδασκομένους.

Τό βιβλίο αύτό διδάσκεται υστερα άπό τό βιβλίο Ν. Σούλια, Λογική (και Στοιχεῖα Γενικῆς Μεθοδολογίας). Από τά κεφάλαια πού περιέχονται σ' αύτό διδάσκονται κατά προτεραιότητα: Ή φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων (Ε. Ν. Ρούσσου) και Γνωσιολογία (Γ. Ἀλατζόγλου - Θέμελη). Τμήματα κεφαλαίων ἡ παραγράφων πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ ἀγκύλες μπορεῖ ό καθηγητής – κατά τήν κρίση του – νά τά διδάξει ἀναλυτικά ἡ νά τά παρακάμψει μέ απλή ἐνημερωτική γιά τούς μαθητές ἀνάγνωση.

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ δ.φ.
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Εισαγωγή στή Φιλοσοφία)

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1981

Michelangelo «Η Δημιουργία τοῦ Ἀδάμ» (λεπτομέρεια)

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Εισαγωγή. Ό ανθρωπος είναι τό σην πού έπιδιώκει νά γνωρίσει τή φύση τῶν πραγμάτων καί ἀναρωτιέται γιά τόν ἔδιο τόν έαυτό του. Μέ αὐτή τή διπλή ἀναφορά (ἀντικειμενική γνώση-αύτοσυνείδηση) ό ανθρωπος οίκοδομει τή ζωή του πάνω σέ ἔννοιες. Αύτή ή δραστηριότητα ἀνήκει στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Τό πνεῦμα είναι ἀναφορικό καί μορφοποιητικό· τίς ιδιότητές του ἐκδηλώνει μέ ποικίλους τρόπους, ὅπως ή ἐπιστήμη, ή θρησκεία, ή τέχνη, ή γλώσσα, ή φιλοσοφία.

Ο όρος. Ό όρος Φιλοσοφία σημαίνει: φιλία (ἀγάπη) γιά τή σοφία. «Σοφία» είναι ἔννοια διφορούμενη, δηλώνει τή θεωρητική γνώση, ἀλλά καί τήν ἀσκηση τῆς ἀρετῆς. Μέ τή σύνδεση τῶν δύο ὅρων καί τή διπλή σημασία τοῦ ὄρου «σοφία» ώς φιλόσοφος

νοείται αύτός που είναι θεωρητικό πνεῦμα καί ήθική προσωπικότητα. Τήν ἔννοια αύτή τοῦ φιλοσόφου ἐνσάρκωσαν π.χ. ὁ Σωκράτης, ὁ Κάντ καί οἱ σύγχρονοι χριστιανοί ύπαρξιακοί. Κατ' ἔξοχήν θεωρητικού φιλοσόφου ύπηρξαν οἱ πρῶτοι "Ελληνες «φυσιολόγοι».

Ἡ Φιλοσοφία, ὅπως δείχνει τόσο ἡ ἑταμολογία της ὅσο καί ἡ ιστορική παρουσία της ὡς σήμερα, είναι κριτικός στοχασμός καί διακρίνεται ἀπό τό σύνολο τῶν γνώσεων, ἀπό τήν πολυμάθεια καί ἀπό τήν εἰδική μάθηση. Ὁ Ἡράκλειτος ἔλεγε χαρακτηριστικά: «Ἡ πολυμάθεια δέ σου μαθαίνει νά ἔχεις νοημοσύνη», καί ἔψεγε γιά τοῦτο τόν Πυθαγόρα καί τόν Ξενοφάνη. "Ομως καί οἱ δύο αὐτοί προσφέρουν πραγματικά δείγματα φιλοσοφικῆς στάσεως: Κατά τήν παράδοση ὁ Πυθαγόρας πρῶτος ὄγόμασε τόν ἔαυτό του φιλόσοφο, ἀποφεύγοντας ἀπό μετριοφροσύνη τήν ἐπωνυμία «σοφός». Ἐξάλλου ὁ Ξενοφάνης δίδαξε ὅτι ὁ ἀνθρώπος δέν κατέχει τά πάντα ὡς δῶρα θεῶν ἀπό τή γέννησή του, ἀλλ' είναι ζητητής τοῦ καλύτερου μέσα στό χρόνο. "Ετοι, ξεπερνώντας τή μυθική θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ φιλόσοφος αύτός μᾶς ἔδωσε τήν πρώτη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, πού μέ τόν προσωπικό του ἀγώνα γίνεται οἰκοδόμος τοῦ Πολιτισμοῦ καί τής Ἰστορίας. Ὁ Πλάτων, πού θεωροῦσε τήν ὄλότητα τής γνώσεως κτῆμα μόνο τοῦ θεοῦ, δίδαξε ὅτι ὁ ἀνθρώπος είναι καί πρέπει νά είναι φιλόσοφος, ζητητής καί ἀγωνιστής τής ἀλήθειας: Ἡ ἀνεξέταστη ζωή δέν είναι ζωή πού μπορεῖ ἡ ἀξίζει νά ζει ὁ ἀνθρώπος, καί ἀνδρεία είναι ἡ καρτερική, ἐπίμονη ἀναζήτηση τής ἀλήθειας.

Τόν ἀγωνιστικό χαρακτήρα τής Φιλοσοφίας ἔδειξε ὁ Πλάτων μέ τριπλό τρόπο: ἔννοιολογικά μέ τόν ὄρισμό τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀνθρώπου πού θέλει νά γεύεται κάθε γνώση· ποιητικά μέ τό συμβολισμό τοῦ ἔρωτα, ὡς τάσεως τοῦ πνεύματος πρός τή γνώση, καί παραδειγματικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Σωκράτη. Στόν «Ἴππια τόν μείζονα» ὁ Πλάτων παρουσιάζει τό Σωκράτη ὡς ἀντίθετο τῶν Σοφιστῶν καί τῶν ρητόρων, ἀπό «δαιμόνια τύχη» παρακινούμενο νά ἐρευνᾶ συνεχῶς. Στήν «Ἀπολογία» ὁ Πλάτων ἔρμηνεύει τό χρησμό τοῦ μαντείου, πού χαρακτηρίζει τό Σωκράτη σοφότατο, μέ ἀναφορά στήν κριτική, ἐλεγκτική διάθεση τοῦ δασκάλου του, στή σωκρατική γνώση τής ἄγνοιας.

— Γενικά στή Φιλοσοφία ό ζητητικός χαρακτήρας φανερώνεται μέ τή σημασία τῶν ἐρωτημάτων της, τήν προτεραιότητά τους ἀπέναντι στίς ἀπαντήσεις καί τή δυνατότητα τῆς μετατροπῆς κάθε ἀπαντήσεως σέ νέο ἐρώτημα. Ἐδῶ ή ἀλήθεια δέν εἶναι μία καί τελειωτική.

Ἐρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας. Ή ἔννοια τῆς Φιλοσοφίας θά γίνει σαφέστερη μέ τό διαχωρισμό της ἀπό τήν εἰδική ἐπιστήμη· εἶναι ὅμως δυνατό νά ἔχουμε μιά πρώτη ἔνδειξη γιά τό εύρος τῆς Φιλοσοφίας μέ τήν παράθεση μερικῶν ἐρωτημάτων ἀπό ἐκεῖνα πού ἀναγράφονται στόν πίνακα τῶν θεμάτων της:

- Γιατί ὑπάρχει κάτι καί ὥχι τίποτα;
- Τό Σύμπαν ἔχει ἐνότητα σκοποῦ ἢ εἶναι τυχαία συσσώρευση ἀτόμων; Ή συνείδηση εἶναι μόνιμο μέρος τοῦ σύμπαντος ἢ προσωρινό ἐπεισόδιο πάνω σ' ἔναν προσωρινά ὑπαρκτό πλανήτη; Τό καλό ἢ τό κακό ἔχουν σημασία μόνο γιά τόν ἄνθρωπο ἢ ὑπάρχουν καθαυτά;
- Τί μπορῶ νά ξέρω; Τί πρέπει νά κάνω; Τί μπορῶ νά ἐλπίζω;
- Ο ἄνθρωπος εἶναι προσδιορισμένος ἢ ἐλεύθερος;
- Ποιές εἶναι οἱ λογικές προϋποθέσεις τῆς ἐπιστήμης καί ποιά ἢ λειτουργία τῆς τέχνης:

Ἐρευνητικά πεδία τῆς Φιλοσοφίας. Τρία εἶναι γενικά τά ἐρευνητικά πεδία τῆς Φιλοσοφίας: α) ὁ ἄνθρωπος, β) ὁ κόσμος, γ) ὁ Θεός.

α) Ὁ ἄνθρωπος. Τή Φιλοσοφία ἐνδιαφέρει ό ἄνθρωπος ώς δημιουργική συνείδηση (ἀξία), ώς ὑπαρξη πού όλοκληρώνεται μέ τήν πνευματική καλλιέργεια.

β) Ὁ κόσμος. Ή Φιλοσοφία εἶναι θεωρητική μελέτη τοῦ κόσμου, ἀναλυτική τῆς ἐμπειρίας μέ τήν όποια ό ἀνθρώπινος νοῦς σχετίζεται μέ τή φύση ἢ μαρτυρεῖ γιά τήν ὑπαρξη τῆς φυσικῆς πραγματικότητας.

Η Φιλοσοφία στήν ‘Ελλάδα ξεκίνησε ώς κοσμολογία. “Οπως τό παιδί διαμορφώνει πρώτα συνείδηση γιά τά γύρω του πράγματα κι ὑστερα γνωρίζει τόν ἑαυτό του, ὁ ἄνθρωπος ἐδῶ φιλοσόφησε γιά τό ἄμεσο δεδομένο τῶν αἰσθήσεών του (τά «πρόχειρα ἀπό τά παράδοξα» κατά τόν Ἀριστοτέλη), καί ὑστερα ἀν-

Bartolomeo Suardi - Bramantino, Ό νεαρός Σφόρτσα μελετά Κικέρωνα.

ρωτήθηκε γιά τό κέντρο πού ἔθετε τό ἐρώτημα, δηλαδή γιά τό πνεῦμα του. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι εἶδαν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χάιντεγκερ, αὐτό πού ὀνόμασαν «Φύσιν» βασισμένοι σέ μιά θεμελιακή ποιητική καί στοχαστική ἐμπειρία τοῦ ὄντος: «Φύσις εἶναι ὁ ἐρχομός στὸ φῶς, τό γεγονός τῆς ἀναδύσεως ἀπό τό κρυμμένο». Ἡ περιορισμένη ἔννοια τῆς φύσεως στή Φυσική εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

γ) Ο Θεός. Τό έρωτημα γιά τό Θεό, ένω στή θρησκεία έκφραζεται μέ δόγματα, εικόνες και σύμβολα και καλλιεργεῖται μέ τήν πίστη, στή Φιλοσοφία άντιμετωπίζεται κυρίως μέ λογικές έννοιες.

‘Η Φιλοσοφία ώς προσωπικό πνευματικό άγώνισμα

‘Από όσα προηγήθηκαν έγινε φανερό ότι ή Φιλοσοφία δέν περιορίζεται σε μιά άπό τίς πλευρές τοῦ ἐπιστητοῦ, δηλαδή σέ ένναν εἰδικό χῶρο άντικειμένων, και ότι γνώρισμά της είναι ό ἀδιάκοπος προβληματισμός.

‘Επειδή ή Φιλοσοφία δέν είναι οὕτε πολυμάθεια οὕτε εἰδική μάθηση, κάθε όρισμός της είναι πραγματικά περιορισμός· κανένας όρισμός δέν ἀποδείχνεται μοναδικός. ‘Ο τρόπος μέ τόν ὅποιο όριζει κανείς τή Φιλοσοφία είναι κιόλας καθρέφτης τῆς προσωπικότητας, δηλαδή ἀποτελεῖ ἔκφραση προσωπικῆς στάσεως ἀπέναντι στή ζωή. ‘Η Φιλοσοφία πραγματώνεται ώς ζωντανή σκέψη, ώς αὐτοδιάλογος και ώς διάλογος μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους εἴτε ὥριμους εἴτε, γενικά, ἀνθρώπους μέ πνευματικές ἀνησυχίες. Και στίς δύο αύτές μορφές τοῦ διαλόγου δέν ἔχουν σημασία οὕτε οί ἀφετηρίες, ἀφου ὅποιο δήποτε ἔρωτημα είναι δυνατό ν’ ἀποτελέσει ξεκίνημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, οὕτε οί αὐθεντίες, πάνω στίς ὅποιες θά βασίσουμε τίς ἀλήθειες πού ύποστηρίζουμε· αύτές οί ἀλήθειες πρέπει νά ἔχουν κατακτηθεῖ μέ προσωπικό πνευματικό μόχθο. Τήν προσωπική ἐμπειρία τῆς Φιλοσοφίας δίδαξε ό Σωκράτης, πού συμβούλευε τούς μαθητές του νά μήν ύπακούουν ἀπλῶς στό δάσκαλο και νά συμφωνοῦν μαζί του, ἀλλά νά συμφωνοῦν μέ τήν ἀλήθεια, δηλαδή νά ἀγωνίζονται νά γίνουν οί ἴδιοι μέτοχοί της.

Παράδειγμα αύτής τῆς πραγματώσεως τῆς Φιλοσοφίας ἀποτελοῦν οί σχέσεις Πλάτωνα-Σωκράτη και Ἀριστοτέλη-Πλάτωνα, ὅπου ή μαθητεία τοῦ πρώτου ἀπό τό κάθε ζεῦγος στό δεύτερο δέν ύπηρξε παθητική, ἀλλ’ ἀφορμή κυοφορίας προσωπικῶν στοχασμῶν.

‘Η Φιλοσοφία μέ τό νά είναι ούσιαστικά αὐτοσυνειδησία και προσωπικός προσανατολισμός στόν κόσμο δέν είναι εἰδική μά-

θηση, άλλα καλλιέργεια του πνεύματος, γιά τοῦτο δέ μαθαινεται ὅπως οἱ ἄλλες ἐννοιολογικές ἐκδηλώσεις τῆς συνειδήσεως. Ἡ φιλοσοφική δημιουργία εἶναι λοιπόν σέ κάθε περίπτωση: α) ἀγώνισμα, ὅπου οἱ ιδέες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σέ δράση ἡ εἶναι ἡ δράση μέσα σέ ιδέες πού ικανοποιοῦν ύψηλές θεωρητικές ἀνάγκες, καὶ β) μέθοδος μέ τὴν ὁποίᾳ ὁ ἀνθρωπος ἀσκεῖ τὸ πνεῦμα του, ὥστε νὰ διατυπώσει κανόνες τοῦ λόγου καὶ νὰ βρεῖ προοπτικές κατά τὸ πέρασμά του μέσα στὸν κόσμο.

Διαίρεση τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Σύμφωνα μέ μιά διαίρεση, πού ἀφορᾶ κυρίως στὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ τὴν καταξιῶνει, μιά καὶ ὑπῆρξε ἡ γεννήτρα τῆς Φιλοσοφίας, ἡ Ἰστορία τῆς Φιλοσοφίας διαιρεῖται σέ τρεῖς χιλιετίες: α) ἀπό τὸ 600 περίπου π.Χ. ὥς τὸ 500 περίπου μ.Χ., β) ἀπό τὸ 500 περίπου μ.Χ. ὡς τὸ 1500 περίπου, καὶ γ) ἀπό τὸ 1500 περίπου, περίδοδο πού διανύομε κι ἐμεῖς σήμερα.

Ἡ πρώτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχίζει μέ τὸ Θαλῆ καὶ τερματίζεται τὸ ἔτος 529, δηλαδή μέ τὸ κλείσιμο τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ἀπό τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό. Μέ τὸ τελευταῖο σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐργάζεται ὁ χριστιανός Αύγουστίνος, ὁ δημιουργός τῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας τῆς Δύσεως. Ἔτσι ἡ χριστιανική Φιλοσοφία τῆς Δύσεως εἶναι βασικά ἑλληνοχριστιανική.

Στή δεύτερη χιλιετία πού ὄνομάζουμε Βυζαντινή περίοδο, ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία ἔχει τὴ μορφή τῆς παραδόσεως.

Ἡ τρίτη χιλιετία, ἡ Μεταβυζαντινή, ἀρχίζει μέ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Τούρκους. Κατά τὴν περίοδο αὐτή ἔντονη εἶναι ἡ μέριμνα γιά τὴ διάσωση τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Πραγματοποιεῖται ἀναγέννηση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀναγέννηση ἀρχίζει μέ τὸ Θεόφιλο Κορυδαλλέα (1570-1646) καὶ συνεχίζεται μέ τοὺς Ἀλέξανδρο, Νικόλαο καὶ Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, τὸν Βενιαμίν Λέσβιο (1762-1824), τὸν Κωνσταντίνο Κούμα (1777-1863) κ.ἄ.

Καὶ στὴν τρίτη αὐτή περίοδο, πού, γενικότερα, κορυφώνεται

στά μεγάλα συστήματα τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Κάντ, καὶ τοῦ Ἐγέλου, ἡ ἑλληνική σκέψη εἶναι προσδιοριστική.

Σύμφωνα μέ μιά ἄλλη διαιρεση τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία εἶναι περισσότερο γενική, καὶ τὴν ὅποια ἀκολουθοῦμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο, ἔχουμε τέσσερις περιόδους: τὴν ἀρχαία Φιλοσοφία, τή μεσαιωνική χριστιανική, τή νεώτερη καὶ τή σύγχρονη Φιλοσοφία.

Ίστορική ἐπισκόπηση τῆς Φιλοσοφίας

(Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κεφαλαίου ἀποτελοῦν διδακτικό ύλικό, τά ἄλλα στοιχεῖα Πίνακα τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας).

Ἀρχαία Φιλοσοφία (Ἄπό τό 600 περίπου π.Χ. ὥς τό 500 περίπου μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Ἡ Φιλοσοφία ξεκίνησε ὡς φιλοσοφία τῆς φύσεως (Προσωκρατική περίοδος). Μέ τό Σωκράτη ἔγινε ἀναζήτηση τῆς ὄρθης γνώσεως γιά τὴν ὄρθη κατεύθυνση τῆς πράξεως. Μέ τόν Ἀριστοτέλη ἔγινε Ὁντολογία ἢ Μεταφυσική. Μέ τούς Στωικούς καὶ Ἐπικουρείους Ἡθική.

- Ἰωνες φυσιολόγοι - Πυθαγόρειοι - Ἐλεάτες - Ἄτομικοί.
- Σοφιστές -Σωκράτης - Σωκρατικοί - Πλάτων (καὶ Ἀκαδημία).
- Ἀριστοτέλης (καὶ Περιπατητικοί).
- Στωικοί - Ἐπικουρείοι - Σκεπτικοί.
- Νεοπλατωνικοί - Αὐγουστίνος.

Φιλοσοφία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως (Ἄπό τό 500 περίπου μ.Χ. ὥς τόν 17ο αἰ. μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Τό Μεσαίωνα ἡ ἑλληνική φιλοσοφική παράδοση, κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι δεσμευτική γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό. Ἡ Φιλοσοφία ἐξάλλου ἀναλαμβάνει νά ὑπερασπιστεῖ ἐπιστημονικά, καὶ ἔτσι νά ὑπηρετήσει, τό χριστιανικό δόγμα. Τῆς Σχολαστικῆς Φιλοσοφίας βασικό πρόβλημα εἶναι τό πρόβλημα τῶν «καθόλου», δηλαδή τῶν γενικῶν ίδεων. Συγκρούονται στό σημεῖο αὐτό δύο ρεύματα: ὁ μεταφυσικός ρεαλισμός (κατά τόν ὅποιο οἱ καθολικές ἔννοιες ἔχουν πραγματική ύπόσταση) καὶ ἡ ὄνοματοκρατία (ἡ ἄποψη σύμφωνα μέ τήν ὅποια οἱ

γενικές έννοιες δέν έχουν άντικειμενική ύπόσταση, άλλ' είναι άπλα όνόματα).

Κατά τήν Ἀναγέννηση ή Φιλοσοφία άποδεσμεύεται από τή Θεολογία καί γίνεται κοσμική σοφία. Μέ τούς άνθρωπιστές άναβιώνει ή δόξα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καί άποκαθίσταται ή σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ άντιθετα στό θρησκευτικό φανατισμό.

- Χριστιανική Φιλοσοφία.
- Πατερική Φιλοσοφία καί Χριστιανικός Νεοπλατωνισμός.
- Ἀραβες Φιλόσοφοι (Ἀβικένας, Ἀβερρόης).
- Σχολαστική Φιλοσοφία (Ἀβελάρδος, Θωμᾶς, ο Ἀκινάτης).
- Ἰταλική Ἀναγέννηση (Τζορντάνο Μπροῦνο) καί Ἀνθρωπιστές (Μονταίν, Budé, Ἐρασμος).

Νεώτερη Φιλοσοφία 17ος, 18ος, 19ος αι.)

Παρατηρήσεις: α) 17ος καί 18ος αι. 'Ο Καρτέσιος είναι ό ἀρχηγός τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως τῶν νεώτερων χρόνων. 'Ο φιλοσοφικός προβληματισμός μεταφέρεται μέ τόν Καρτέσιο ἀπό τό πεδίο τῆς ὄντολογίας στό χῶρο τῆς γνώσεως καί τῆς μεθόδου πού ὁδηγεῖ στήν κατάκτησή της. 'Από τή μεθοδική χρήση τῆς Λογικῆς τό πνεῦμα ὁδηγεῖται στή Μεταφυσική. Τό γνωσιοθεωρητικό ὅμως πρόβλημα γίνεται κατόπιν πεδίο συγκρουόμενων ρευμάτων, ὅπως τῶν ὄρθολογιστῶν - δογματικῶν καί τῶν ἐμπειρικῶν, τῶν αἰσθησιοκρατῶν κτλ. 'Η σύγκρουση είχε ως συνέπεια τό δέσπασμα κρίσεως στούς κόλπους τῆς Φιλοσοφίας.

'Ο Κάντ τέμνει ἀκριβῶς στή μέση ὁδό ἀνάμεσα στόν ὄρθολογισμό καί τόν ἐμπειρισμό, τήν ὁδό τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Μέ τόν καντιανό κριτικισμό γίνεται στή Φιλοσοφία μιά «κοπερνίκεια» ἐπανάσταση (ὅπως λέει ὁ Ἰδιος ὁ Κάντ). Γύρω ἀπό τήν αὐτενεργό συνείδηση στρέφεται τώρα ό κόσμος, ὅπως στή θεωρία τοῦ Κοπέρνικου γύρω ἀπό τόν ἥλιο κινεῖται ἡ γῆ.

β) 'Ο 19ος αι. είναι ό αιώνας τῆς μεγάλης προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. 'Ο ἄνθρωπος θεωρεῖται προϊόν τῆς φύσεως ἀδύναμον' ἀλλάξει τήν τύχη του ἔχαιτίας κληρονομικῶν καταβολῶν. 'Από τήν πίστη αὐτή ἔκεινα ό θετικισμός τοῦ Κόντ. Βασικές ἀρχές, πού προσδιορίζουν τήν ἐποχή αὐτή, είναι ή ἑτεραρχία (ντε-

τερμινισμός) καί ούτι έπιστημονισμός. Ο έπιστημονισμός δέχεται ούτι άρκει νά ύποτεθεί όρισμένη ποσότητα ένέργειας, δυνάμεως καί ύλης, καί τότε όλα τά φαινόμενα (φυσικοχημικά, ψυχολογικά) είναι δυνατό νά έρμηνευθοῦν. Ο έπιστημονικός ύλισμός καί ούτι θρησκογισμός, πού θεμελιώνουν τήν άντιμεταφυσική θεώρηση τής πραγματικότητας, βρήκαν άντιπαλες όρισμένες διδασκαλίες, οπως τή θεωρία τής ήθικής δράσεως (Πουανκαρέ), τόν πραγματισμό (Τζαίμης), τή φιλοσοφία τής διαισθήσεως (Μπερξόν).

Τά σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ 19ου αἰ. ξεκινοῦν:

α) άπό τόν **Κάντ**: οι **Μετακαντιανοί** έπιχειροῦν νά ξεπεράσουν τήν άνάλυση τοῦ Κάντ καί συγκροτοῦν θεωρίες τοῦ άπολύτου (Φίχτε, Σέλλιγκ, "Εγελος"); οι **Νεοκαντιανοί** άντιθετα στή μεταφυσική τῶν Μετακαντιανῶν ξαναγυρνοῦν στόν Κάντ καί διατυπώνουν θεωρίες τής γνώσεως καί τής λογικῆς.

β) άπό τόν **"Εγελο**, άπό τόν όποιο ὅμως παίρνουν ή τή μέθοδο (Φόυερμπαχ) ή άντικαθιστοῦν τήν ίδεα τοῦ άπόλυτου πνεύματος τοῦ 'Εγέλου με τήν ίδεα τοῦ άνθρωπου ώς πρᾶγματικοῦ ύποκειμένου τής Ιστορίας (Μάρξ). Άντιδραση στό άφορημένο πνεύμα τοῦ 'Εγέλου είναι ή Φιλοσοφία τοῦ Κίρκεγκωρ.

- Καρτεσιανή φιλοσοφία (Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Σπινόζα, Μαλεμπράνς).
- Έμπειρισμός (Λώκ, Χιούμ) - Κριτικισμός (Κάντ).
- Θετικισμός (Κόντ).
- Ιδεαλισμός (ύποκειμενικός: Φίχτε, άντικειμενικός: Σέλλιγκ, διαλεκτικός ιδεαλισμός: "Εγελος, διαλεκτικός ύλισμός: Μάρξ).
- Νεοκαντιανισμός (Σχολές Μαρβούργου, Βάδης).
- Έξελιξιοκρατία (Σπένσερ) - Ωφελιμισμός (Μίλλ) - Πραγματισμός (Τζαίμης).
- Φιλοσοφία τής διαισθήσεως (Μπερξόν).
- Φιλοσοφία τής ζωῆς (Νίτσε, Ντίλταϊ).

Σύγχρονη έποχή.

Παρατηρήσεις: Έντιθεση στήν άφηρημένη όρθιολογική σκέψη αποτελούν οι φιλοσοφίες του ύπαρξισμού, των όποιων πρόδρομοι είναι ο Νίτσε και ο Κίρκεγκωρ. Οι φιλοσοφίες αύτές έχουν ως άντικείμενο ή τήν κατανόηση τοῦ άνθρώπου ώς συγκεκριμένης ύπάρξεως μέσα στόν κόσμο και τήν ιστορία ή τό είναι τοῦ άνθρώπου μέ δηλη τήν τραγικότητά του (Χάιντεγκερ, Σάρτρ). Γενικά διακρίνουμε δύο τάσεις: τό χριστιανικό ύπαρξισμό (Γιάσπερς, Μαρσέλ) και τόν άθεϊκό ύπαρξισμό (Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ). "Άλλο ρεύμα, πού τή μέθοδό του χρησιμοποιούν όρισμένοι ύπαρξιακοί φιλόσοφοι, είναι ή Φαινομενολογία, ή όποια διδάσκει τήν έπιστροφή στό συγκεκριμένο, σέ μιά πρωταρχική ένόραση τῶν πραγμάτων. Ός μέθοδος τής γνώσεως ή Φαινομενολογία χρησιμοποιεῖται σέ πολλούς τομεῖς τοῦ πνεύματος. Τό συγκεκριμένο έξαλλου, ως πολιτική και κοινωνική πράξη και ή κριτική στάση πού σκοπεύει στήν άλλαγή τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν είναι ο σκοπός όρισμένων φιλοσόφων, ὅπως αύτοί πού αποτελούν τή λεγόμενη Σχολή τής Φραγκφούρτης. Στήν περιοχή τής Λογικῆς κινεῖται ο σύγχρονος έμπειρισμός μέ ζρευνες γλωσσικής άναλύσεως.

- Ύπαρξισμός (Χάιντεγκερ, Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Γιάσπερς, Μαρσέλ).
- Φαινομενολογία (Χοῦσσερ, Χάρτμαν, Σέλερ).
- Περσοναλισμός (Μουνιέ).
- Νεοθωμισμός (Μαριταίν).
- Σχολή τής Φραγκφούρτης (Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, Άντόρνο, Χάμπερμας).
- Σύγχρονος έμπειρισμός (λογικός θετικισμός, νεοθετικισμός, άναλυτική Φιλοσοφία: Ράσσελ, Πόπιπερ, Λόρεντς, Στεγκμύλλερ, "Άλμπερτ, Κάρναπ, Ράιχενμπαχ, Βίττυκενστάιν).

Κλάδοι τής Φιλοσοφίας

Από τήν άρχαιότητα ή κάτιμη ή Φιλοσοφία διαιρέθηκε σε κλάδους, στούς όποιους άντιστοιχούν διάφορα προβλήματά της. Καί οι κλάδοι τής Φιλοσοφίας, έφόσον ή Φιλοσοφία μεταβάλλεται σύμφωνα με τή ζωή, διαφοροποιούνται ώς πρός τό περιεχόμενό τους. Οι κυριότεροι κλάδοι, πού πραγματώνουν ό καθένας ένα είδος τού φιλοσοφικού στοχασμού, είναι:

‘Η Όντολογία: Θεώρηση τοῦ ὄντος καθ’ έαυτό. ‘Η ὄντολογία διακρίνεται από τήν ἀνθρωπολογία, πού είναι ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. ‘Η ὄντολογία θεωρήθηκε: ἀνάλυση τής πηγῆς πού κάνει ὅλα τά πράγματα καί τό ἀνθρώπινο πνεῦμα νά είναι (Πλάτων), ἀνάλυση ἐκείνου πού μᾶς ἀποκαλύπτει ὅλα τά ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, δηλαδή τοῦ Θεοῦ (Σπινόζα), τής Ἰστορίας (Ἐγελος), ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τής ὑπάρξεως τό όποιο συντελεῖται σε κάθε ἀνθρωπο (Χάιντεγκερ).

2. **‘Η Γνωσιολογία:** Θεώρηση τοῦ γεγονότος, τῶν πηγῶν, τῶν ὄριων καί τῶν μορφῶν τής γνώσεως.

‘Επιστημολογία: Θεώρηση τῶν προϋποθέσεων τής ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

3. **‘Η Ήθική:** “Ερευνα τῶν σκοπῶν τής ζωῆς καί τῶν ἀρχῶν τής πράξεως.

4. **‘Η Αἰσθητική καί ή Φιλοσοφία τής τέχνης:** Θεωρητική ἐπιστήμη τής τέχνης, τής αἰσθητικῆς δημιουργίας, τής ούσίας τοῦ ὡραίου καί τής αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως ή συγκινήσεως ἀπό τά ἔργα τής τέχνης.

5. **‘Η Φιλοσοφία τής Ἰστορίας:** “Ερευνα τοῦ νοήματος τής Ἰστορίας.

6. **‘Η Φιλοσοφία τής Θρησκείας:** ‘Ερμηνεία τής ούσίας τής θρησκείας καί τής θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α'. Ἡ ἔννοια τῆς Ἐπιστήμης

Από τήν ἔμφυτη ἀνησυχία καί τήν ίκανότητα τοῦ πνεύματος οὗ ἀνθρώπου νά ἐφευρίσκει ύποθέσεις, γιά νά ἐρμηνεύσει τόν κόσμο μ' ἔνα σύστημα ἔννοιῶν (ν' ἀντικαθιστᾶ δηλαδή τήν ἐμτειρική πολλαπλότητα μέ τή λογική ἐνοποίηση) καί νά τόν μεταμορφώνει πρακτικά, γεννήθηκε ἡ ἐπιστήμη, πού ἀντικατέστησε ἔτσι τή μαγεία, τό μύθο καί τήν πρώτη τεχνική. Ἡ Φιλοσοφία καί ἡ Ἐπιστήμη ἔχουν κοινούς τούς ὄρους τῆς γνώσεως: α) τήν ὑπαρξη γνωστικοῦ ὑποκειμένου, β) τήν ὑπαρξη ἀντικειμένου τῆς γνώσεως καί γ) ὄρισμένες λογικές ἔννοιες.

Στήν ἀρχαιότητα, στό Μεσαίωνα καί στή νεώτερη ἐποχή ὡς τό 17ο αἰώνα δέν είχε χωριστεῖ ἡ Φιλοσοφία ἀπό τήν Ἐπιστήμη. Μεταφυσική καί ἐπιστήμη ταυτίζονται στόν Πλάτωνα. Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι δίχως τή γνώση τῶν γενικῶν ἀρχῶν δέν ἔχουμε ἐπιστήμη. Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ τή Φιλοσοφία ὀλόκληρη ὡς δένδρο, πού ρίζες του είναι ἡ μεταφυσική, κορμός ἡ φυσική καί κλαδιά ἡ μηχανική, ἡ ιατρική καί ἡ ἡθική. Ὁ Λάιμπνιτς καί ὁ Σπινόζα δέν κάνουν διάκριση μεταξύ μεταφυσικῆς καί ἐπιστήμης.

Τή βάση γιά τό χωρισμό τῶν δύο αύτῶν μορφῶν τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητας τοῦ πνεύματος ἔθεσε τό 18ο αἰώνα ὁ Χρ. Ἰωάννης Βόλφ. Ὁ Κόντ εξάλλου ἔδειξε ὅτι τρίτο στάδιο τῆς ἴστορικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου είναι τό στάδιο τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἡ γνωστή ἐνέργεια στηρίζεται στό πείραμα καί στήν παρατήρηση. Ἡ ἐπιστήμη ἔγινε ἴστορικά ἀνεξάρτητη ἀπό τή Φιλοσοφία ἀπό τότε πού φάνηκε ὅτι ἀνταποκρίνεται σέ διαφορετικές πνεύματικές ἀνάγκες ἀπ' ὅτι ἡ Φιλοσοφία, ἀπό τότε δηλαδή πού ἔγινε φανερό ὅτι ἡ διαφορά ἔγκειται σέ τρία κυρίως σημεία: α) στό εἶδος τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, β) στήν κατεύθυνση καί γ) στή μέθοδο.

Β'. Ἐπιστήμη καί Φιλοσοφία. Διαφορές

Ἐνῶ ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας είναι, μποροῦμε νά ποῦμε, τό Εἶναι γενικά, τό ὅλο τῆς πραγματικότητας ἢ κάθε ἰδέα πού τό

πνεῦμα θέτει ώς πρόβλημα (π.χ. οι ἔσχατοι σκοποί τῆς ζωῆς, ἡ ἐσωτερική διάσταση τῶν φαινομένων, οἱ πηγές τῆς γνώσεως), ἢ ώς ἓνα «γιατί» (γιά τή Φιλοσοφία δέν ύπάρχει αὐτονόητο), ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης είναι συγκεκριμένα φαινόμενα, πράγματα ἡ κατηγορίες πραγμάτων, ὁρισμένη περιοχή γεγονότων, τά όποια ἐπιδέχονται διυποκειμενική θεώρηση· είναι δηλαδή δυνατό νά παρατηρηθοῦν ὅχι μόνο ἀπό ἓναν ἄλλ' ἀπό πολλούς παρατηρητές, νά ἀναλυθοῦν, νά συνδεθοῦν μέ τούς νόμους τῆς νοήσεως καί νά μετρηθοῦν.

Τό ἀντικείμενο συνιστᾶ τό εἰδητικό γνώρισμα κάθε ἐπιστήμης. "Ετσι π.χ. ἀντικείμενο τῆς Φυσικῆς είναι τά φυσικά φαινόμενα. Ἡ Φυσική, μέ βάση τήν ἰδέα ὅτι ἡ ὑπαρξη τοῦ κόσμου είναι ἓνα δεδομένο καί ξεκινώντας ἀπό ὁρισμένα ἀξιώματα, προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τά ἐπί μέρους φυσικά πράγματα, ζητεῖ νά «δώσει λόγο γι' αὐτά», νά «σώσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων, τά «φαινόμενα», δηλαδή νά συλλάβει τά γενικά τους χαρακτηριστικά, τίς λογικές τους ἀρχές καί σχέσεις. Τῆς Φιλολογίας ἀντικείμενο είναι ὁ γραπτός λόγος καί οἱ ἐπιγραφές· τῆς Ἀρχαιολογίας τά μνημεῖα, δηλαδή τά ἔργα πού κατασκεύασαν οἱ ἀνθρώποι σέ περασμένες ἐποχές. Γεγονότα ἐξάλλου είναι τά ἀντικείμενα τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἐπιστημῶν πού ἐξετάζουν τήν ἴδιαίτερη συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ώς γεγονός, δηλαδή τῆς Ἰστορίας, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας, Ἀνθρωπογεωγραφίας, Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Τά γεγονότα στή χρονική τους ἐκτύλιξη, ὅπως δίνονται ἀπό μαρτυρίες, ἀφηγήσεις (κείμενα) ἡ στά μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, καί ὁ συσχετισμός τους ἐνδιαφέρουν τήν Ἰστορία. Τά κοινωνικά γεγονότα (θεσμοί, ἔθιμα, συλλογικές πεποιθήσεις) ἐνδιαφέρουν τήν Κοινωνιολογία· τά ψυχικά (αἰσθήματα, συναισθήματα βουλήσεις κτλ.) τήν Ψυχολογία.

"Οταν ἡ συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου μελετᾶται ὅχι ώς γεγονός, ἀλλ' ώς πρόβλημα, π.χ. ἀπό ἡθική ἀποψη, τότε τή θέση τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης παίρνει ἡ Φιλοσοφία. "Ετσι, ὅταν ἡ Ἰστορία ἐνδιαφέρει τό μελετητή ώς πρός τό νόημά της, γίνεται Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας. "Οταν τά ψυχικά γεγονότα ἐρευνῶνται ώς νήματα ἀνεξάρτητα ἀπό τήν τυπικότητα, τή χρονικότητα καί τήν

άτομικότητά τους, άπό άντικείμενα τής Ψυχολογίας γίνονται άντικείμενα τής Φιλοσοφίας. Η Ψυχολογία άναζητεῖ τήν κανονικότητα τής σκέψεως, έρευνα τή σκέψη ως ψυχική λειτουργία και τήν άνάγει στή διάνοια· ή Φιλοσοφία άντιμετωπίζει τό πρόβλημα τής άξιας τής σκέψεως. Στήν Ψυχολογία όθαυμασμός π.χ. είναι ψυχική κατάσταση· στή Φιλοσοφία θεωρεῖται προϋπόθεση τής γνώσεως, άπορητική δηλαδή στάση τοῦ πνεύματος, πού ζητεῖ νά κατακτήσει κάτι λογικά («φιλοσοφικόν πάθος», κατά τόν Πλάτωνα), άλλα και ὄντολογικό γνώρισμα τής ύπαρξεως. Μέ μυθολογική γλώσσα παρατηρεῖ ό Πλάτων ότι σωστά ἡ Ἱρις, πού φέρνει τά μηνύματα τῶν θεῶν (τή γνώση), θεωρήθηκε κόρη τοῦ Θαύμαντος. Ό νεοσωκρατικός σύγχρονος φιλόσοφος Γκαμπριέλ Μαρσέλ ύποστηρίζει ότι «ἡ ὑπαρξη είναι ἀδιαχώριστη ἀπό τήν ἐκπληξη».

“Ολες οι παραπάνω ἐπιστήμες λέγονται εἰδικές, γιατί χωρίζουν ἔνα εἶδος άντικειμένου μέ σκοπό γνωστικό. Χαρακτηριστικά αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν είναι: α) ότι τά εἰδικά άντικειμενά τους είναι δοσμένα εἴτε ἀπό τή φυσική ἐμπειρία εἴτε ἀπό τήν ψυχική ἐμπειρία, β) ότι βασίζονται σέ «ύποθέσεις», και ίσχύουν σ' αὐτές νόμοι, ὅπως ὁ νόμος τής αιτίας και τοῦ ἀποτελέσματος, και γ) ότι ώς «διδακτικό ύλικό» τό άντικειμένό τους ἀναπτύσσεται ἀδιάλειπτα και ἀπλώνεται σέ καινούριους κλάδους.

Προϋπόθεση τῶν ἐπιστημῶν είναι ἡ λογική. Ἀκόμη και ἔννοιες ὅπως τό τυχαῖο, τό συμπτωματικό, τό «μή ὄριστικό», ἀνήκουν στό χώρο τής λογικῆς τῶν ἐπιστημῶν. Τό τυχαῖο π.χ. ή σύγχρονη Φυσική προσπαθεῖ νά τό συλλάβει, νά τό προσδιορίσει ἐντάσσοντάς το σ' ἔνα εύρυτερο πλαίσιο, τή λογική τῶν πιθανοτήτων.

Η ἀλήθεια τής Ἐπιστήμης είναι λογική-τυπική και ἐμπειρική. Είναι δηλαδή ἡ ἐπιστήμη σύστημα κρίσεων πού προκύπτουν συμπερασματικά ἀπό ὄρισμένα ἀξιώματα, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει· ἐξάλλου οί θέσεις τής ἐπιδέχονται ἐπαληθεύσεις ἢ διαψεύσεις, πειραματικό ἐλεγχο, ἐπικυρώσεις μέ τήν ἐπιτυχία.

Η ἐπιστήμη ξεκινᾶ ἀπό ἔννοιες ἢ προτάσεις («ύποθέσεις»), ὅπου ἡ ἀλήθεια θεωρεῖται αὐταπόδεικτη: ὁ φυσικός π.χ. χρησιμοποιεῖ τήν ἔννοια τής δυνάμεως, ὁ βιολόγος τής σκοπιμότητας

«Τό παιδί είναι άνοικτό σ' ό, τι του φέρνει ή ζωή, αισθάνεται, βλέπει κι έρωτα για τά πράγματα» (Karl Jaspers).

κατά τήν κοινή έκδοχή, χωρίς νά τίς έξετάζουν, καί, άκολουθώντας άρισμένη μεθοδική πορεία, προχωρούν στήν άνακαλυψη νέων προτάσεων, στή συναρμολόγηση σέ σύστημα τῶν στοιχείων πού άνακαλύπτουν.

‘Ως σύστημα κρίσεων, όπου χρησιμοποιεῖται αύστηρή γλώσσα καί όρισμένη μέθοδος, ή ἐπιστήμη ἔχει ἀντικειμενικό κύρος (π.χ. τά Μαθηματικά ίσχύουν ἀνεξάρτητα ἀπό ἐκείνους πού τά γνωρίζουν) καί είναι διαδόσιμη ἢ διδακτή.

‘Η ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας. Η ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας δὲν εἶναι μία, ὅπως καί τό ἀντικείμενό της δέν είναι ἔνα ἐπί μέρους, ἀλλά τό ὅλο, γι' αὐτό καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἕδου ἐπιμέρους δέν ίσχύει ἐδῶ γενικά γιά ὅλους, ὅπως ίσχύει ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀλήθειες δηλαδὴ τῆς Φιλοσοφίας, τά νοήματά της δέν ἐπιβάλλονται, ὅπως π.χ. οἱ νόμοι τῆς Φυσικῆς. Η ἀλήθεια ἐδῶ κρίνεται ἀνάλογα μέ τίς προϋποθέσεις πού ἡ ἕδια ἡ Φιλοσοφία, τό ἑκάστοτε σύστημα θέτει. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε σύστημα ἔχει μιάν αὐτάρκεια πού τό κάνει νά συγγενεύει μέ τό καλλιτέχνημα. “Ἐτσι ἡ ἀλήθεια ἔχει καί μιά βιωματική ἄποψη, εἶναι ἀπόλυτη γι' αὐτόν πού τή ζεῖ μέ ὅλο τό Εἶναι του, ὅπως καί ἡ ἀξία ἐνός ἔργου τέχνης ίσχύει ἀπόλυτα γιά τόν ἕδιο τόν καλλιτέχνη δημιουργό της. Η ἀλήθεια ἔξαλλου καί ἡ ἀξία της στή Φιλοσοφία μᾶλλον δείχνονται παρά ἀποδείχνονται.

Στή Φιλοσοφία δέν ἔχει κύρος μόνο ἡ λογική, ἡ τουλάχιστον αύτή ίσχύει ως πρωταρχή (ὅπως καί στήν ἐπιστήμη) στήν ὄρθολογική Φιλοσοφία, πού εἶναι ὅμως μόνο μιά μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μέ τή Φιλοσοφία γίνεται φανερό ὅτι τό κριτήριο τῆς λογικῆς τῆς συγκεκριμένης ἐπιστήμης δέν είναι καί κριτήριο τῆς λογικότητας γενικά. Οἱ ἀρχές π.χ. τῆς ἀποφευκτέας ἀντιφάσεως καί τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης δέν ίσχύουν ὥπωσδήποτε καί γιά τή Φιλοσοφία. Η Φιλοσοφία δέν ξεκινᾶ ἀπό ἀξιώματα, ἀλλά εἶναι δυνατό νά προχωρήσει καί πέρα ἀπό κάθε ὑπόθεση, ώς τό «ἀνυπόθετον» (Πλάτων). Η Φιλοσοφία δέχεται καί αύτό πού δέν ἀνάγεται στή λογική, τό παράλογο, ώς «ύπερ-λογον» ἡ ἔξωλογικό.

“Ἐτσι, ἐνῶ ὁ Σπινόζα π.χ. ἀναρωτιέται «σέ ποιό βωμό θά μποροῦσε νά προσευχηθεὶ ἐκείνος πού ἐξευτελίζει τή μεγαλειότητα τοῦ λόγου», ὁ Κίρκεγκωρ, ὁ Μπερξόν, ὁ Νίτσε, οἱ φιλόσοφοι τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.ἄ. δέν ταυτίζουν τήν ἀλήθεια μέ τή λογική. Η Φιλοσοφία καταφεύγει συχνά καί στή φαντασία, χρησιμοποιεῖ

τό μύθο γιά νά παραστήσει ἐποπτικά καί συμβολικά τά νοήματά της, ἀντλεῖ ἀπό τό συναίσθημα ἡ βασίζεται καί στήν ἐμπειρία. Στήν Ἀγγλία μάλιστα ἀπό τόν Λόκ καί τόν Χιούμ ἐπικράτησε ἡ γνώμη ὅτι σκοπός τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἐφαρμογή τῆς ἐμπειρικῆς Ψυχολογίας πάνω στά γνωστικά καί ἡθικά προβλήματα.

Ἄπο τά παραπάνω συνάγεται καί ὁ λόγος γιά τόν ὅποιο τά φιλοσοφικά συστήματα, ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση ὄρισμένων ὄπαδῶν τους (Σχολές, «ἐξηγηταί» κτλ.), δέν ἔχουν οίκουμενικότητα. Ἰσχύουν μάλιστα περισσότερο ως πρός ὅτι ἀρνοῦνται παρά ως πρός ὅτι παραδέχονται. Τά δογματικά συστήματα, ὅπου ὅλα ἐξηγοῦνται μέ γενικά σχήματα, ὅπου ἀπλώνεται ἡ σκέψη πάνω στήν κλίνη τοῦ Προκρούστη, δέν μποροῦν νά ίκανοποιήσουν τό κριτικό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φιλοσοφική σκέψη εἶναι διαλεκτική στήν ὑφή της. Τά φιλοσοφικά συστήματα εἶναι γιά τούτο συνεχής διάλογος ἐνώ ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, πού δέν ὀλοκληρώθηκε ποτέ, παραμενει ὁδύσσεια πνευματική.

Γ' Φιλοσοφία καί Ἐπιστήμη. Σχέσεις

1. Ἡ Φιλοσοφία μελετᾶ ἡ ἴδια τόν ἐαυτό της, εἶναι «αὔτή καθ' αὐτήν θεωρητική». Ὄταν μία εἰδική ἐπιστήμη ζητεῖ νά γνωρίσει τή φύση τῆς γνώσεώς της, νά ἀποδείξει τό λόγο τῆς ύπαρξεώς της, ἡ ὅταν ἐρευνᾷ καί ζητεῖ νά θεμελιώσει κριτικά τίς γενικές ἀρχές πού χρησιμοποιεῖ καί τόν ἰδιάίτερο τρόπο, μέ τόν ὅποιο πλησιάζει τό ἀντικείμενό της, λέμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτή ἔχει τή φιλοσοφία της ἡ ὅτι ἡ ἐπιστημονική συνείδηση, ἀναλαμβάνοντας καθοδηγητικό ρόλο, γίνεται φιλοσοφική συνείδηση.

Εἰδικότερα ως πρός τό πρόβλημα τῶν ἀρχῶν εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστήμη συναντᾶ τή Φιλοσοφία: πρώτη ὕλη, πρῶτα στοιχεῖα, πρώτη δύναμη, σχέση νόμων καί ἀριθμῶν εἶναι προβλήματα κοινά στή φυσική ἐπιστήμη καί στή Φιλοσοφία.

Τό κύρος ἐξάλλου τῶν γνώσεων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν, ὁ σκοπός τους καί ἡ σημασία τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν τους ἀνήκουν στά προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Φιλοσοφία δηλαδή δέ σταματᾶ ἐκεῖ ὅπου φτάνει ἡ εἰδική ἐπιστήμη, ἀλλά γίνεται ἐπο-

πτεύουσα άρχή της έπιστήμης. Στά όρια της ειδικής έπιστήμης άρχιζει έντονότερος και ούσιαστικότερος προβληματισμός. Ή ειδική έπιστήμη είναι έλευθερη από κάθε άξιολόγηση. Στή γνωστική της ένέργεια άναστέλλεται ή άξιολογική δραστηριότητα τού πνεύματος. Ή Φιλοσοφία δέν είναι μόνο γνώση, άλλα στοχασμούς πάνω στίς γνώσεις με τή δημιουργία σκοπῶν. Η φιλοσοφία ένδιαφέρεται και γιά τή βιούληση τού άνθρωπου, έρμηνεύει τά διάφορα θρησκεύματα, τά πολιτικά συστήματα κτλ.

"Ετσι ή Φιλοσοφία άποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῶν έπιστημῶν, άλλα και προχωρεῖ πέρα από τίς έπιστημες στήν προσπάθειά της νά συλλάβει τό νόημα τού κόσμου στό σύνολό του. Αύτό δηλαδή τό τελευταῖο δέν ισχύει μόνο ιστορικά, (όπως ήθελε ο Ἔγελος, ο όποιος έλεγε ότι ή Φιλοσοφία είναι ή γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς πού ἔρχεται τό σούρουπο), άλλα και ούσιαστικά.

2. Η ἕδια έξαλλου ή Φιλοσοφία, γιά νά μήν είναι μύθος, ἄστοχος και ἄβαθος στοχασμός, ὀφείλει κάθε φορά νά ένημερώνεται σχετικά μέ τίς κατακήσεις τῶν έπιστημῶν στά διάφορα πεδία τού έπιστητού και τή μέθοδό τους. «Τό φιλοσοφεῖν», λέει ο Γιάσπερς, «πού δέν είναι βέβαια ὀνειροπόληση, μά ζήτηση τῆς ἀλήθειας, πρέπει νά υίοθετεί τήν έπιστημονική στάση τού πνεύματος η τόν έπιστημονικό χαρακτήρα τού σκέπτεσθαι. Έπιστημονική στάση είναι ή γνώση μιᾶς μεθόδου».

Αύτό δέν ισχύει μόνο σήμερα, ὅπου είναι πολλές οι έπιστημονικές γνώσεις και άλματώδης ή έπιστημονική ἔξελιξη· είναι κανόνας γιά τή Φιλοσοφία, ώς πνευματική δραστηριότητα πού ζητεῖ τήν ένότητα τῆς γνώσεως, δηλαδή βλέπει τό πραγματικό ώς ὄλο. Η έπιθεση τοῦ Πασκάλ «ἐνάντια σ' ὅσους ἐμβαθύνουν ὑπερβολικά στίς έπιστημες» δέν μπορεῖ νά γίνει όλότελα ἀποδεκτή, ἐφόσον ή Φιλοσοφία νοεῖται ώς καθολικός προβληματισμός, κύκλος από νοήματα, ὅπου περιέχονται και τά πορίσματα τῶν έπιστημῶν.

'Ως έρμηνευτική στάση ή Φιλοσοφία, και όταν άναλύει, δέ διασπά, άλλα διαχωρίζει γιά νά συνθέσει τίς γνώσεις, ὅπως τούς κρίκους μιᾶς ἀλυσίδας. Ο Σωκράτης, καταπολεμώντας τή μονομέρεια, παρατηρεῖ στόν «Ἴωνα», στόν όμώνυμο πλατωνικό διά-

λογο: «Σ' ὅλους είναι φανερὸ δι τὸ δὲν μπορεῖς νὰ μιλᾶς γιὰ τὸν "Ομηρο χρησιμοποιῶντας τὰ μέσα μιᾶς μόνο τέχνης καὶ μιᾶς ἐπιστήμης».

Απὸ τὴ σκοπιὰ μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ δεχτεῖ κανεὶς τὸν ὄρισμὸ τοῦ Βούντ, ὅτι ἡ Φιλοσοφία, ὡς γενικὴ ἐπιστήμη «ὅφείλει νὰ συνδέει τὶς γνώσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν». Ὁ σκοπὸς ὅμως δὲν είναι νὰ προκύψει ἔνα λογικὸ σύστημα ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀντιφάσεις, ὅπως στὸν ὄρισμὸ τοῦ Βούντ, ἀλλὰ νὰ συζευχθοῦν οἱ θεωρητικὲς κατακτήσεις καὶ οἱ πρακτικὲς ἐφαρμογές τους μὲ κατευθυντήριες ἀρχὲς κατὰ τρόπο ὥστε νὰ σώζεται ὁ ἀνθρωπιστικὸς χαρακτήρας τῆς ἐπιστήμης.

3. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας

1. Ἡ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Φιλοσοφία, ὅταν ἀναπτύσσονται ὡς ἀφιλοκερδεῖς θεωρητικὲς δραστηριότητες, ὡς ἐκδηλώσεις δηλαδή πνευματικῆς περιέργειας, είναι γιά τὸν ἀνθρωπὸ ἀποδείξεις ἐλευθερίας. Ὁ Σόλων, ὁ Θαλῆς, ὁ Πυθαγόρας καὶ ὄλοι ἐκεῖνοι οἱ πρῶτοι "Ἐλληνες «σοφοί», πού ταξίδευαν γιά νὰ γνωρίσουν, γιά χάρη τῆς «θεωρίας» τῆς πραγματικότητας, (μέ τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ ὅρου), ἔγιναν παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Ὁ Πλάτων ἐξάλλου διέκρινε τὸν ἐπιστήμονα-φιλόσοφο ἀπὸ τὸν τεχνίτη μὲ τὸ γνώρισμα τῆς ἐλευθερίας, πού ἀπέδιδε μόνο στὸν πρῶτο. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, στὸν ὅποιο ἡ ὄντολογία είναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἔλεγε ὅτι σκοπός τῆς ἐπιστήμης είναι μόνο ἡ ἀλήθεια, πού είναι δεῖγμα ἐλευθερίας.

Ἡ Φιλοσοφία γεννήθηκε καὶ ὑπάρχει ἀπό τὴν ἀνάγκη πού ἔχει ὁ ἀνθρωπὸς νὰ τοποθετηθεῖ ἀπέναντι στὸν κόσμο καὶ νὰ δικαιωθεῖ, προσανατολίζοντας ὁ ἴδιος τῇ ζωῇ του. Ἡ σημασία τῆς Φιλοσοφίας φαίνεται καὶ ἀπό τὴ διαρκὴ παρουσία τῆς στίς παροιμίες, στούς μύθους καὶ στίς ἀντιλήψεις τῶν λαῶν. Καὶ μέσα στὴν τέχνη ὑπάρχει ἡ Φιλοσοφία. Τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης, ἐξάλλου,

ὅπως εἰδαμε, τά ύπερβαίνει ό φιλοσοφικός μόχθος τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά καὶ ὅταν ἀπορρίπτει κανείς τή Φιλοσοφία, φιλοσορεῖ εἴτε τό ξέρει εἴτε οχι, ἐπιτελεῖ φιλοσοφική πράξη, ἀφοῦ παίρνει στάση ἀπέναντι στό στοχασμό μέ τόν ἵδιο βέβαια τό στοχασμό.

Ἡ Μεταφυσική ἔξαλλου μπορεῖ νά ἀμφισβητήθηκε, γιά διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, ὅπως ἔγινε μέ τούς Κάντ, Κόντ καὶ Μάρκ καὶ περισσότερο ἀπό τό θετικιστικό πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας· ἡ μεταφυσική ὅμως ἀνησυχία ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, καὶ αὐτή ἡ ἀντίσταση είναι ἀπόδειξη τῆς νομιμότητας τῆς Φιλοσοφίας ώς Μεταφυσικῆς.

Ἡ σύγκρουση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ἀνήκει ούσιαστικά στό ἥθος τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ σύγκρουση μπορεῖ νά είναι κριτική στάση (προσωπική, ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση προβλημάτων) ἢ ιστορική κρίση, μέ τήν ὁποία ἀπορρίπτονται οἱ ἄγονες ἀπόψεις καὶ γνῶμες.

Ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ίστορία της, ὑπῆρξε συνεχής ἀντίρρηση στή στασιμότητα τῶν ἰδεῶν, στή θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ώς ἀμετάβλητου. Κάθε μεγάλος φιλόσοφος ἔγινε ἐνσάρκωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ ἀνυποψίαστου πλήθους ἡ τῆς προσωπικῆς θέσεως ἔναντι τῆς ἀνώνυμης, ἀβασάνιστης γνώμης. Ἡ Φιλοσοφία, ώς μέθοδος σκέψεως, ὑπῆρξε καὶ είναι ἀντίπαλος τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ φανατισμοῦ. Μιά κριτική, πού δέν είναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιάσπερς, «αἰώνιο στριφογύρισμα πολεμικής, ἡ ὁποία δέν ὁδηγεῖ ποτέ σε συνεννόηση, ἀλλά δραστική κριτική, πού ἀκολουθεῖ βῆμα πρός βῆμα τήν ἀλήθεια», είναι πραγματικά φιλοσοφική στάση.

2. Ἡ μορφή πού ἀποδίδεται συνήθως στή Φιλοσοφία είναι ὅτι ἀποτελεῖ εἶδος ἀναχωρητικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Τό γεγονός ὅτι ἡ Φιλοσοφία ώς γραπτός καὶ ώς προφορικός λόγος είναι ἐπικοινωνία καὶ ὅτι κάθε θέση πού ἐκφράζει προσφέρεται στό κοινό καθιστᾶ τή Φιλοσοφία πράξη ἰδιότυπη. Σ' ἐκείνους πού παραθεωροῦν τή λειτουργική αὐτή πλευρά τῆς Φιλοσοφίας θά φέρουμε ώς παράδειγμα τόν Πλάτωνα: ὁ Πλάτων δέν ἀρνήθηκε τήν πράξη, ἀλλά προέταξε σ' αὐτήν τή θεωρητική ἐρμηνεία καὶ κατανόηση. Τό διαλεκτικό-φιλόσοφο ἥθελε ὁ Πλάτων παιδαγωγό καὶ ἀγωνιζό-

μενο γιά τή «σωτηρία ὅλης τῆς πόλεως». Καί γιά τόν κυβερνήτη ἥθελε ἢ νά είναι φιλόσοφος ἢ νά είναι ό Ἰδιος ό φιλόσοφος κυβερνήτης. Ὁ Πλάτων μέ δόλη τή φιλοσοφία του ἐπιδίωξε νά καταπολεμήσει τήν ἀπνευμάτιστη ζωή καί ἔκανε πράξη τό λόγο τοῦ Σωκράτη, σύμφωνα μέ τόν ὅποιο κανένας δέν είναι κακός μέ τή θέλησή του, ἀλλ' ἀπό ἄγνοια. Αύτό παρέλαβε στούς νεώτερους χρόνους ό Καρτέσιος, πού δίδαξε ὅτι «καθένας πού σφάλλει, τό κάνει ἀπό ἄγνοια», γιά τούτο καί είναι ἀνάγκη νά καλλιεργήσει τό λογικό του καί νά προστατεύσει τό πνεῦμα του ἀπό τίς δογματικές προκαταλήψεις.

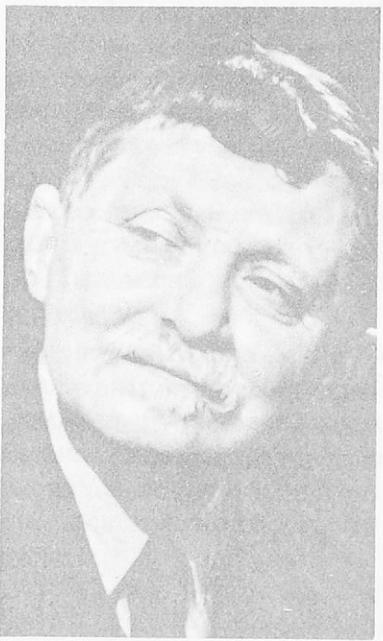
Καί στή μυστική ἀκόμη φιλοσοφία δέν ύπάρχει πλήρης ἄρνηση τής ζωῆς: ἐκεῖνο πού προτείνεται είναι νά ζήσει κανείς τή ζωή του ἐδῶ κάτω ἔτσι πού νά ἀξίζει τήν ἄλλη ζωή, τήν ἀπόλυτη. Ὁ Πλωτίνος, ὁ κατ' ἐξοχήν μυστικός τής ἀρχαιότητας, ἀπαγόρευσε, ἀκολουθώντας στό σημεῖο αύτό τόν Πλάτωνα, τήν αὐτοκτονία ώς λύση, γιατί δέν καθαιρεῖ τήν ψυχή. Στούς χρόνους μας ό Μαρσέλ συνέλαβε τή φιλοσοφία ώς συγκεκριμένη, ὅχι ἀφηρημένη διανοητική κατασκευή, καί ἀνέλαβε νά τήν ύπερασπιστεῖ ἐνάντια στούς ἐπικριτές της γενικά καί εἰδικά ἀπέναντι σ' ἐκείνους πού τή θεωροῦν ἀπόκοσμη ἀπασχόληση.

3. Η ὕπαρξη ἐξάλλου πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων μέ διαφορετικές προϋποθέσεις καί ἀντικρουόμενες ἀπόψεις δέ μειώνει τήν ἀξία τής σπουδῆς τής Φιλοσοφίας γιά τούς ἔξης λόγους:

α) Ἡ Φιλοσοφία είναι προσωπική προσπάθεια ἐνοποιησεως τῶν γνώσεων καί διαμορφώσεως τής προσωπικότητας. Ἐφόσον τά φιλοσοφικά συστήματα δέν είναι ἀποκάλυψη, ἀλλ' αύτοπροσανατολισμός στόν κόσμο δέν είναι δυνατό παρά νά είναι ύποκειμενικά.

β) Ὁ ύποκειμενικός χαρακτήρας τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δέ μειώνει τήν ἀξία τής σπουδῆς τής Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία δέν είναι ἀπλῶς διδαχή, ἀλλ' ἀσκηση τοῦ πνεύματος.

“Ο, τι μαθαίνει κανείς ἀπό τή Φιλοσοφία είναι ἡ τέχνη νά θέτει ἐρωτήματα, νά ἐμβαθύνει στά προβλήματα, ν' ἀγαπᾶ τήν ἀλήθεια καί νά μήν κάνει, ὅπως λέει ό Πλάτων, κανένα συμβιβασμό, προκειμένου νά κατορθώσει νά τήν πλησιάσει ὅσο γίνεται περισ-

Gabriel Marcel. Ο φιλόσοφος της δημιουργικής πιστότητας

έπιβεβαιώνει τήν άναγκη της προσωπικής τοποθετήσεως μέσα στόν κόσμο.

γ) Τό αμεσο κέρδος της φιλοσοφικής άσκήσεως, μέ τη σπουδή της Φιλοσοφίας ή μέ τό διάλογο (πού γίνεται άνάμεσα σέ ώριμους άνθρωπους καί άνωριμους ή άνάμεσα σέ φίλους), είναι ή αύτοσυνείδηση, ή ίκανότητα τοῦ πνεύματος νά προσδιορίζει τίς έσωτερικές του άρχες. Ή Φιλοσοφία, λένε, μειονεκτεῖ, γιατί δέν προτείνει λύσεις, ὅπως οί ἄλλες έπιστημες· αύτό θμως συμβαίνει γιατί οί λύσεις έδω δέ μαθαίνονται, προκύπτουν από τήν τριβή της συνειδήσεως μέ τά προβλήματα.

δ) Ή μελέτη της Ιστορίας της Φιλοσοφίας μπορεί νά γίνει έργαστήρι γιά τό φιλοσοφικό στοχασμό, ὅταν πραγματοποιεῖται μέ τή συνείδηση ὅτι κάθε φιλοσόφημα είναι άποτέλεσμα τοῦ συγκερασμοῦ τῶν τάσεων μιᾶς έποχῆς καί τῶν κλίσεων αύτοῦ

σότερο. Από τήν ἄποψη άκριβῶς αύτή οί Πλατωνικοί Διάλογοι είναι ύψηλή τέχνη τοῦ λόγου. Ή άμφιβολία, ή μείωση τῆς βεβαιότητας, πού προκύπτουν από τή διαπίστωση τῶν διαφορῶν μεταξύ τῶν συστημάτων, είναι βέβαια δυνατό νά οδηγήσουν μερικούς στό σκεπτικισμό καί σ' ἔνα είδος «μισολογίας». Τούς πνευματικά θμως άνδρειους καί καρτερικούς δέν ἀποθαρρύνουν οι άντιθέσεις πού ύπάρχουν στά διάφορα σχήματα, τά όποια παίρνει ή σκέψη μέσα στήν ιστορική της πορεία, γιατί αύτές άκριβῶς οί άντιθέσεις είναι μέσα στήν ούσια τής ζωῆς. Έξαλλου σ' αύτούς ή διαπίστωση τῶν άντιθέσεων έπαιξάνει τήν κριτική ίκανότητα, τήν έλεγκτική διάθεση καί

πού τό δημιούργησε. Κάθε φιλοσόφημα συγγενεύει μέ τό ἔργο τῆς τέχνης, γιατί προϋποθέτει ἀφομοίωση καί μεταμόρφωση μιᾶς ιστορικῆς πραγματικότητας. Γί' αὐτό καί δέν εἶναι ἡ φιλολογική καί ἀρχαιογνωστική μέθοδος κατάλληλες γιά τή μελέτη τῆς Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ πρόσληψη τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ούσιαστική, ἐφόσον γίνεται μέ σκοπό τήν ἔξαγωγή ἀπό τήν πείρα τοῦ παρελθόντος νοημάτων γιά τό παρόν.

Ἡ ἐποχή μας καί ἡ Φιλοσοφία

Γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τό θέμα τῆς σημασίας τῆς Φιλοσοφίας, θά ἐξετάσουμε τή θέση της μέσα στό σημερινό κόσμο.

Ἡ ἐποχή μας χαρακτηρίζεται ἀπό καταπληκτική πρόοδο τῆς τεχνικῆς, σύγχρονη μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Φυσικῆς, ἀφοῦ ἡ τεχνική ἀποτελεῖ ἐφαρμογή τῶν θεωρητικῶν κατακτήσεων τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης. Μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτή τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσεως ὁ ἄνθρωπος πέτυχε νά μειώσει σημαντικά τό μόχθο τῆς ἐργασίας, νά ἐκμηδενίσει ἀποστάσεις καί νά ἐνώσει – μέ τήν οἰκουμενικότητα, τήν κοινή χρήση τῶν τεχνικῶν κατασκευῶν – λαούς πού διαφέρουν σέ πολλά σημεία μεταξύ τους. Ἐξάλλου μέ ὄρισμένα τεχνικά ἐπιτεύγματα, ὅπως οἱ μηχανές, ὁ ἡλεκτρονικός ὑπολογιστής, οἱ πύραυλοι, τά διαστημόπλοια, ὁ ἄνθρωπος ἀπέδειξ ὅτι ἡ σημερινή τεχνολογία ξεπέρασε καί αὐτή τή φαντασία ἄλλων ἐποχῶν.

Τό πρόβλημα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἡ φιλοσοφική σκέψη ἀφορᾶ στή σημασία ὅλης αύτῆς τῆς προόδου γιά τόν ἵδιο τόν ἄνθρωπο. Ἐνῶ ὁ παραδοσιακός ἄνθρωποισμός διαχωρίζει τίς κλασσικές σπουδές ἀπό τίς σύγχρονες, ἡ κριτική φιλοσοφική σκέψη δέν μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά παραθεωρήσει τήν ἀξία τῆς τεχνικῆς, ἐφόσον αύτή εἶναι συντελεστής τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἄνθρωπου ἀπό ὄρισμένες βιοτικές ἀνάγκες. Γιά νά ἀξιολογήσουμε ὅμως τήν τεχνική, θά πρέπει νά ἐξετάσουμε πόσο ἀνταποκρίνεται στήν ὄντολογική σημασία τοῦ ἄνθρωπου. Ἡ Ἰστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀπόδειξη ὅτι ἡ εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἄνθρωπου ἀπό τά ἄλλα ὄντα ἔγκεται στό ὅτι αύτός δέν εἶναι σειρά

ἀπό «φυσικές» μόνο λειτουργίες, ὅτι δέν ἔχει ἀπλή ζωικότητα, ἀλλά «βίον», ὅπως ἔλεγαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. "Οντας ἔνα σκεπτόμενο ὄν, ὁ ἄνθρωπος ζεῖ κιόλας τὸ γεγονός ὅτι σκέπτεται, δηλαδὴ γνωρίζει τῇ διαφορά ύποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Τά πράγματα, πού δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν τεχνική του, εἶναι ἀντι-κείμενα, μὲ τὴν ἐτυμολογική σημασία πού ἔχει ὁ ὄρος. Καὶ κάθε ἀντικείμενο ύπάρχει πάντα ὡς πρός ἔνα ύποκειμένο πού σκέπτεται καὶ πού δέν ἀντικειμενοποιείται. Τά ἀντικείμενα τῆς τεχνικῆς εἶναι μέσα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος, πού τά δημιουργεῖ, δέν μπορεῖ νά εἶναι μέσο, εἶναι «ἐντελέχεια» (ὄν πού ἔχει τό σκοπό μέσα του).

Ἡ ύπερτροφία ὅμως τῆς τεχνικῆς, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἐποχή μας, ἀνέτρεψε, ὅπως εἶναι φανερό, αὐτή τὴν τάξη, πού ἀνταποκρίνεται στή φύση τοῦ ἄνθρωπου: οἱ τεχνικές κατασκευές ἔγιναν σκοποί, τά τεχνικά ὅργανα ἐξανδραπόδισαν τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἐργασία ἀποπνευματώθηκε μὲ τὴν ὄμοιομορφοίηση.

Ἐνα σύγχρονο φιλοσοφικό ρεῦμα, ἡ ύπαρξιακή φιλοσοφία, ὀφείλει ἐκτός τῶν ἄλλων τή γέννησή του στήν ἀνάγκη ἀντιδράσεως στή μηχανοποίηση τοῦ ἄνθρωπου, στό σφετερισμό, ὅπως λέει ὁ Γιάστερς, τῶν πραγμάτων πάνω στά πρόσωπα. Ἡ Φιλοσοφία, ὡς κριτική τῆς τεχνολογίας, δέν ἐπιτίθεται στήν τεχνική μέ σκοπό τήν κατάργηση τῶν τεχνικῶν μέσων, ἀλλά σκοπεύει στήν ὄντολογική ἀποκατάσταση τοῦ ἄνθρωπου, στήν καταπολέμηση τῆς κακῆς χρήσεως τῶν μέσων καὶ τῆς αὐτολατρείας τοῦ ἄνθρωπου τῆς τεχνικῆς, στήν ἀπόδειξη τῆς σημασίας τῆς προτεραιότητας τῆς καθοδηγητικῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀξίας τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Εἰδικοί ἐπιστήμονες προτείνουν βέβαια καὶ συγκεκριμένες λύσεις, ὅπως π.χ. τή δίκαιη κατανομή τῆς ἐργασίας γιά τήν ἀποφυγή τῆς ἀποξενώσεως τοῦ ἄνθρωπου ἀπό τή μηχανή ἢ τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τίς ύπερβολές τῆς τεχνικῆς. Ὁ Ἀϊνστάιν μάλιστα χαρακτήρισε ἥδη τήν ἐποχή μας ὡς ἐποχή τῶν τέλειων μέσων καὶ τῶν συγκεχυμένων σκοπῶν. Τά ἀρνητικά ἐξάλλου ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἀδιάκοπη ἐξειδίκευση, πού ἐπικρατεῖ στήν ἐποχή μας, κατέδειξαν τόσο ἐπιστήμονες, ὅπως π.χ. ὁ Ὀππενχάιμερ, ὃσο καὶ φιλόσοφοι.

‘Ο ρόλος ὅμως τῆς Φιλοσοφίας σήμερα εἶναι κατ’ ἔξοχήν καθοδηγητικός: Ἡ Φιλοσοφία ὁφείλει νά έπιμείνει στή σημασία τῆς συνεργασίας ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων γενικά ἡ φιλοσόφων καὶ ἐπιστημόνων εἰδικά, γιά νά συμβαδίζει ἡ ἀνθρώπινη δημιουργία μέτη γνώση τῶν σκοπῶν. Ἡ Φιλοσοφία γεννιέται καὶ ὠριμάζει, ὅταν ὑπάρχουν προβλήματα· καὶ σήμερα ἐκεῖνο πού τή δικαιώνει εἶναι νά καταδείξει τήν ἀνάγκη νά ἀποκτήσει ὁ ἀνθρωπος ἐσωτερική ζωή, πού νά θεμελιώνεται πάνω σέ ἀξίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Βάλ Ζάν, Εἰσαγωγή στίς φιλοσοφίες τοῦ ὑπαρξισμοῦ, μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτη, Δωδώνη, 1970.
2. Γιάσπερς Κάρλ, Ὑποστασιακή Φιλοσοφία, μετάφρ. Π. Κανελλόπουλου, Ἀρχείον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν 3, 1938.
3. Γιάσπερς Κάρλ, Φιλοσοφικά καὶ Πολιτικά Δοκίμια, μετάφρ. Ἀχ. Βαγενᾶ, Ἀναγνωστίδης.
4. Θεοδωρακόπουλου Ι. Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία τ. Α καὶ Β, 1974.
5. Θεοδωρακόπουλου Ι. Ν., Φιλοσοφία καὶ Ζωή. Μικρὰ φιλοσοφικά κείμενα, 1967.
6. Παναγιωτόπουλου Ι. Μ. ‘Ο σύγχρονος ἀνθρωπος, 1966.
7. Τατάκη Β., Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, 1975.
8. Χάιζενμπεργκ Β., Φυσική καὶ Φιλοσοφία, μετάφρ. Κ. Κωνσταντίνου, 1971.
9. Wiener N., Κυβερνητική καὶ κοινωνία, μετάφρ. Ἱ. Ἰωαννίδη, Παπαζήσης, 1970.

Β' ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

“Οταν κανείς άντικρύζει τό πέλαγος, έχει τήν εντύπωση ότι βλέπει μιά έπιπεδη έπιφάνεια. ”Αν κατά τύχη όμως ίδει νά έρχεται από μακριά ένα πλοϊο, θά διαπιστώσει, ότι στήν άρχη φαίνεται μόνο ό ίστος του, ένω τό κυρίως σκάφος άρχιζει νά φαίνεται άργοτερα. Κάτι τέτοιο βέβαια δέ θά συνέβαινε, αν τό πέλαγος ήταν έπιπεδη καί οχι κυρτή έπιφάνεια. Γιά τόν πιστό όποιασδήποτε θρησκείας ή ύπαρξη τοῦ Θεοῦ είναι γεγονός τόσο βέβαιο όσο καί ή ύπαρξη τοῦ έξωτερικοῦ κόσμου. ”Ομως γιά τούς άθει-στές όλων τών έποχῶν είναι μιά άναποδεικτή ύπόθεση.

Μέ ποιό κριτήριο άπορρίπτομε ώς ψευδή τόν πρώτο ισχυρισμό, ότι ή έπιφάνεια τῆς θάλασσας είναι έπιπεδη καί έγκρινομε τό δεύτερο; Ποιός μᾶς βεβαιώνει ότι τή μιά φορά βρισκόμαστε σέ πλάνη, ένω τήν ἄλλη έχομε ἀληθινή γνώση; Ποιά είναι ή αιτία πού διαφοροποιεῖ από ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο τήν πίστη στήν ύπαρξη τοῦ Θεοῦ; Παρόμοια ἐρωτήματα ἔκαναν τόν ἄνθρωπο συχνά νά ἀναρωτιέται: είναι ἄραγε δυνατή ή ἀληθινή γνώση;

μπορεῖ ό ανθρωπος μέ τίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις πού διαθέτει νά άποκτήσει βέβαιη γνώση, ή μήπως είναι καταδικασμένος νά άγωνίζεται πάντα χωρίς άποτέλεσμα; νά πιστεύει κάθε φορά ότι έπιτέλους βρήκε τήν άλήθεια, ένω μέ μιά άλλη νεότερη άνακαλύψη ή μ' ἕνα νέο συλλογισμό νά άποδεικνύονται όλα τά προηγούμενα πλάνες; Πολλοί φιλόσοφοι υίοθέτησαν κατά καιρούς τέτοιες άπαισιόδοξες άπόψεις. Κι ὅμως, άρκει νά φέρει κανείς στό νοῦ του τίς μαθηματικές έπιστημες καί τίς έφαρμογές τους, γιά νά πειστεῖ ότι πραγματικά ύπάρχει ἔγκυρη γνώση. Ποιός π.χ. θά άμφισβητήσει τήν άλήθεια ένός άπλού μαθηματικοῦ συλλογισμοῦ ὅπως $2 + 2 = 4$; ή ποιός θά φέρει άντίρρηση ότι ή άρχή τοῦ Ἀρχιμήδη είναι μιά βέβαιη γνώση, πού μάλιστα ἐπαληθεύεται ἀπό τήν καθημερινή ζωή;

Πρόβλημα λοιπόν είναι ὅχι μόνο, ἄν είναι δυνατή ή γνώση γενικά, πράγμα πού άμφισβητοῦν οἱ σκεπτικιστές ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀλλά κυρίως σέ ποιά πεδία είναι δυνατή. Είναι δυνατή τόσο στή φυσική (α' παράδειγμα) όσο καί στή μεταφυσική (β' παράδειγμα); Ἀκόμα, μέχρι ποῦ φτάνουν τά ὄριά της; Είναι ἀπεριόριστες ή περιορισμένες οἱ γνωστικές μας δυνάμεις; Τέλος ἔγειρεται ἀδυσώπητο τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως: Πῶς φθάνομε στήν άληθινή γνώση; μέσω ποιᾶς γνωσιθεωρητικῆς πηγῆς; Είναι ό νοῦς ή οἱ αἰσθήσεις πού μᾶς τήν προσπορίζουν; Ή ὅραση π.χ. μᾶς πληροφορεῖ ότι ό οὐρανός ένώνεται μέ τήν ἄκρη τῆς θάλασσας ή μέ τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, ό νοῦς μας ὅμως μᾶς ἐμποδίζει νά δεχτοῦμε αύτή τή γνώμη ώς άληθινή. Τί συμβαίνει λοιπόν; μήπως ὅλος ό ἔξωτερικός κόσμος, ἔτσι όπως μᾶς τόν παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις, είναι διαφορετικός ἀπ' ό, τι στήν πραγματικότητα; μήπως είναι ἔνα φαινόμενο πού πίσω του ύπάρχει κάτι ἄλλο ή μήπως τέλος δέν ύπάρχει καθόλου; "Ολα αύτά είναι ἐρωτήματα πού ἀπασχολοῦν τή γνωσιολογία." Ομως ή γνωσιολογία ἔχει ἀκόμα μιά ἀποστολή: νά κάνει ἀντικείμενο ἔρευνας ό, τι γιά τίς εἰδικές έπιστημες θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς ἔρευνας. Η γνωσιολογία προσπαθεῖ νά σκεφτεῖ τό πρόβλημα τῆς γνώσεως όσο γίνεται χωρίς προϋποθέσεις. Ή μαθηματική ἐπιστήμη π.χ. προϋποθέτει ώς ἀναμφισβήτητο τό κύρος τῶν λεγόμενων ἀξιωμάτων, χωρίς νά ἐρωτᾶ ἀπό ποῦ τό ἀντλοῦν. Αύτό

ἀκριβῶς ἐρευνᾶ ἡ γνωσιολογία. Ποῦ στηρίζεται τό κύρος τῶν μαθηματικῶν ἀξιωμάτων; Εἶναι ἡ ἀλήθεια τους κάτι «ἔμφυτο», δεδομένο στὸν ἄνθρωπο ἡ κάτι πού κατακτᾶται μὲ τὴν ἐμπειρία; Ἀκόμα, οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες προϋποθέτουν ὅτι τὰ ἀντικείμενα πού ἐρευνοῦν εἶναι πραγματικά καί προσπαθοῦν νά τὰ κατατάξουν καί νά τά ἐρμηνεύσουν. "Αν τὰ πραγματικά αὐτά ἀντικείμενα εἶναι καί κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ, τι φαίνονται στή συνείδησή μας, ἡ τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ύπαρχουν, ὅτι εἶναι πραγματικά, δέν το ἐξετάζουν, γιατί βέβαια, ἂν το ἐξέταζαν, θά ἔκαναν φιλοσοφία κι ὅχι εἰδική ἐπιστήμη." Εργο τους εἶναι νά προχωρήσουν θεωρώντας ὁρισμένες γνώσεις αὐτονότερες. Αὐτές τίς αὐτονόητες γνώσεις καί τό κύρος τους ἔρχεται νά ἀμφισβητήσει καί νά ἐρευνήσει ἡ γνωσιολογία.

Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως λοιπόν ἡ γνωσιολογία, ὅπως ἀπό το 170 περίπου αἰώνα λέγεται, εἶναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας πού ἀναλύει καί ἐρμηνεύει ὅχι κάποια ὁρισμένη γνώση, ἀλλά τό ἴδιο τό φαινόμενο πού λέγεται γνώση. Μέ τή γνωσιολογία ὁ νοῦς «ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν» καί αὐτοαναλύεται. Δέν προβληματίζεται πάνω σέ κάποιο ἀντικείμενο, ἀλλά κάνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του πρόβλημα. Ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἡ νόηση, πού μέ τίς ἄλλες ἐπιστήμες πορεύεται πρός ἔνα ἀντικείμενο – μέ τίς εἰδικές πρός ἔνα εἰδικό καί συγκεκριμένο, μέ τίς φιλοσοφικές πρός ἔνα γενικό – μέ τή γνωσιολογία ἀναλύει τό ἴδιο της τό εἶναι. Μέ τή γνωσιολογία ἡ νόηση προσπαθεῖ νά καταλάβει τή δομή της, τούς τρόπους λειτουργίας της. Προσπαθεῖ νά ἐκτιμήσει τίς δυνατότητες καί τά ὅρια της.

Στά ἐπόμενα κεφάλαια θά ἀσχοληθοῦμε μέ τά σπουδαιότερα ἀπό τά προβλήματα, πού ἐπισημάναμε. Ἐκτός ἀπό τό γενικό πρόβλημα τί εἶναι γνώση καί ποιοί εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι γιά τήν πραγματοποίησή της ὅροι, θά μᾶς ἀπασχολήσουν τρία ἀκόμα προβλήματα: τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Τά προβλήματα αὐτά θά τά ἐξετάσουμε ιστορικά, δηλαδή συζητώντας τίς σχετικές ἀπόψεις διαφόρων φιλοσόφων καί τά σχετικά φιλοσοφικά ρεύματα. "Ετσι ἡ ιστορία κάθε προβλήματος θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε τήν ούσία του, καί ἀντίστροφα, ἡ ούσια

του θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε ώς ἔνα σημεῖο τήν ιστορική του ἐξέλιξη. Γιατί τελικά όλα τά ἀνθρώπινα ἔργα – καὶ ἡ φιλοσοφία – δημιουργοῦνται, «γίνονται» μέσα στό ιστορικό «γίγνεσθαι», μέσα στήν ιστορία. Καί τά φιλοσοφικά προβλήματα λοιπόν, μόνο ἄν τοποθετηθοῦν μέσα στό χῶρο καὶ τό χρόνο πού δημιουργήθηκαν κα ἐξελίχτηκαν, μποροῦν νά ἐρμηνευτοῦν σωστά.

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ ἀνάλυση καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος τῆς γνώσεως, δηλ. τοῦ τί εἶναι γνώση, σέ τί συνίσταται τό γεγονός τῆς γνώσεως, εἶναι ἀπό τά κύρια προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰδικότερα τῆς γνωσιολογίας. Γιά πρώτη φορά στήν ιστορία τῆς φιλοσοφίας τίθεται τό ἐρώτημα: τί εἶναι γνώση, τί ἐστιν ἐπιστήμη, στό διάλογο τοῦ Πλάτωνα Θεαίτηος. Ὁ διάλογος αὐτός¹ θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τήν πρώτη γνωσιολογική μελέτη. Καί λέμε «θά μπορούσαμε νά ποῦμε», γιατί, ἐνῶ ἡ θεωρητική ἔρευνα γιά τή γνώση εἶναι τόσο παλιά ὥστε σχεδόν καὶ ἡ φιλοσοφία, ὁ ὄρος γνωσιολογία εἶναι ἄγνωστος στήν ἀρχαιότητα. Καθιερώθηκε, ὅπως εἴπαμε, περίπου ἀπό τό 170 αἰ. Ἀλλο μεγάλο ἔργο τῆς ἀρχαιότητας, μέσα στό όποιο μελετάται καὶ ἀναλύεται τό γεγονός τῆς γνώσεως, εἶναι τά *Μετά* τά φυσικά τοῦ Ἀριστοτέλη².

Ἡ νόηση καὶ τό νόημα. Ἡ πρώτη γνωστική ἐπαφή μας μέ τόν εξω κόσμο εἶναι τό αἰσθημα. Τό αἰσθημα εἶναι βίωμα, ἄμεση θέα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, εἶναι ἄκουσμα, ἴδωμα κτλ. Είναι τό πρώτο σκαλοπάτι γιά τήν ἀπόκτηση γνώσεως. Τά αἰσθήματα εἶναι, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, παρακλητικά τῆς διανοίας, παρακινούν δηλ. τή νόηση πρός τή γνώση. Ἡ παράσταση ἐξάλλου εἶναι ἡ εἰκόνα πού διατηρῶ στή συνείδηση μου εἴτε γιά αἰσθήματα, ἄμεσα δηλ. βιώμα-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 27 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 30 ἐπ.

τα, είτε γιά άντικείμενα καί καταστάσεις, πού ποτέ δέν ἔγιναν άντικείμενα αἰσθήματος. Ἡ ἔννοια τέλος είναι σύμβολο. Μέ τήν ἔννοια παραμερίζω καί συνοψίζω, ἐκλέγω ἐναπολύ μικρό μέρος ἀπ' ὅσα αἰσθάνομαι ἢ ἔχω στήν παράστασή μου.

Αἰσθήματα ἔχει καί τό νήπιο, δέν ἔχει ὅμως γνώση. "Οταν βλέπει τή φωτιά, ἔχει ἔνα αἰσθήμα όπωσδήποτε, γιατί ἡ ὥρασή του λειτουργεῖ, δέν ἔχει ὅμως γνώση γιά τό τί είναι φωτιά. Γι' αὐτό καί ἀπλώνει τό χέρι του νά τήν πιάσει. Μόνο ὅταν καεῖ μιά ἡ περισσότερες φορές καί σχηματίσει μέσα του τήν παράσταση ἢ καί τήν ἔννοια τῆς φωτιᾶς καί ἀφοῦ συσχετίσει τήν ἔννοια τῆς φωτιᾶς μέ τήν ἔννοια τοῦ πόνου πού αἰσθάνθηκε, μόνο τότε καταλήγει στήν κρίση: ἡ φωτιά καίει. Κρίση είναι ἀκριβῶς ὁ λογικός συσχετισμός δύο ἔννοιῶν ἡ παραστάσεων καί ἡ ἀπόδοση ἢ μη τῆς μιᾶς στήν ἄλλη. Ἡ ούσια τῆς κρίσεως ἔγκειται ἀκριβῶς σ' αὐτό τό λογικό συσχετισμό τοῦ κατηγορουμένου μέ τό ὑποκειμενο τῆς κρίσεως. Σ' αὐτόν ἐξάλλου ἔγκειται καί ἡ γνώση γενικά.

Τί ἔννοοῦμε ὅταν λέμε λογικό συσχετισμό; Πῶς συντελεῖται μέσα στή συνείδησή μας; Πῶς ὄργανωνονται τά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων, ὥστε νά ἐξαχθεῖ ὡς συμπέρασμα ἡ κρίση; Μήπως ὁ λογικός αὐτός συσχετισμός γίνεται αὐτόματα, μόλις σχηματιστοῦν στή συνείδηση αἰσθήματα καί παραστάσεις ἢ μήπως είναι ἀπαραίτητη ἡ συμμετοχή τῆς νοήσεως γιά τό σχηματισμό του¹; Γιατί π.χ. ὅταν «εἴμαστε ἀφηρημένοι», δηλ. ὅταν δέ συμμετέχει ἡ νόηση μας, τά αἰσθήματα ἔρχονται καί πάρερχονται, χωρίς νά μποροῦμε νά σχηματίσουμε κρίση, χωρίς νά μποροῦμε «νά καταλάβουμε» ὅ,τι βλέπομε ἢ ἀκοῦμε; "Όλα αὐτά ὅμως είναι προβλήματα, πού θά τά συζητήσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια. Αύτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ είναι νά διακρίνουμε σαφῶς τά δύο βασικά στοιχεῖα, ἀπό τά ὅποια ἀποτελεῖται ἡ κρίση: τό νόημα καί τή νόηση.

Ἡ νόηση είναι ψυχικό φαινόμενο, είναι ἡ ψυχική ἐνέργεια μέ τήν ὅποια πραγματοποιεῖται ἡ κρίση. Τό νόημα είναι τό ἀποτέλεσμά της, είναι ἡ ἀλήθεια τῆς κρίσεως. Τό νόημα είναι ὅ,τι στή

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 29-30.

Λογική όνομάζομε άπλως κρίση, ό,τι έννοούμε λέγοντας: ξεστω ή κρίση $1 + 1 = 2$. Ή Ψυχική ένέργεια της νοήσεως είναι κάτι τελείως διαφορετικό από τό αποτέλεσμά της, τό νόημα. Η ψυχική ένέργεια ένδιαφέρει τήν ψυχολογία, τό νόημα τή φιλοσοφία. Έξαλλου μόνο τό νόημα είναι άληθες ή ψευδές, ένω ή ψυχική ένέργεια είναι ένα γεγονός ψυχικό, πού δέν έπιδέχεται τούς προσδιορισμούς άληθες καί ψευδές, είναι ά-λογο, δηλ. δέν έχει σχέση με τή λογική, άρα είναι γνωστικά ούδετερο. Ποτέ ή ψυχική ένέργεια τής νοήσεως δέν ταυτίζεται με τό νόημα. Η ψυχική νοητική ένέργεια έρχεται καί παρέρχεται μέσα στήν άκολουθία τού χρόνου, ένω τό νόημα μένει σταθερό καί είναι άνεξάρτητο από τή χρονικότητα. Ή κρίση $2 \times 5 = 10$ περιέχει μιάν άληθεια, ένα νόημα, πού τό συλλαμβάνει ό καθένας με μιά νοητική ένέργεια. Μπορεῖ νά είναι άπειρα τά ύποκείμενα πού συλλαμβάνουν τό νόημά της καί άντίστοιχα άπειρες οί νοητικές τους ένέργειες. Μπορεῖ οί νοητικές ένέργειες τών διαφόρων ύποκειμένων νά είναι όμοιες, μπορεῖ όμως νά είναι καί διαφορετικές, άλλος π.χ. νά φτάσει στό αποτέλεσμα πολλαπλασιάζοντας τούς άριθμούς, άλλος προσθέτοντάς τους. Ποτέ όμως οί ένέργειες αύτές δέ θά έχουν ένότητα καί ταυτότητα, όπως έχει τό νόημα. Έξαλλου κάθε ψυχική ένέργεια ύπάρχει, έφ' όσον τήν πραγματοποιεῖ κάποιο ύποκείμενο, όταν παύσει νά πραγματοποιείται, παύει καί νά ύπάρχει, ένω τό νόημα πού συλλαμβάνει ό καθένας με τή νοητική του ένέργεια έξακολουθεῖ νά ύπάρχει ή μᾶλλον νά ισχύει – γιατί τά νοήματα δέν ύπάρχουν, άλλα ισχύουν – καί άφού παύσει ή νοητική ένέργεια. Ή άληθεια δηλ. μιᾶς κρίσεως δέν εύσταθεί μόνο έφ' όσον τήν σκεπτόμαστε, άλλα καί όταν παύσουμε νά τήν σκεπτόμαστε. Τό κύρος της είναι άντικειμενικό καί συνεπῶς άνεξάρτητο από τή νοητική μας ένέργεια. Θά ίσχυε τό ίδιο καί άν δέν τήν είχαμε καθόλου σκεφτεῖ.

Τή βασική αύτή διαφορά μεταξύ νοήσεως καί νοήματος παραγνωρίζει ή φιλοσοφική τάση πού λέγεται «ψυχολογισμός». Κατά τόν ψυχολογισμό, έφ' όσον τό νόημα είναι προϊόν τής νοήσεως ρυθμίζεται από τούς ψυχολογικούς νόμους, οί όποιοι διέπουν τή νόηση ώς ψυχικό φαινόμενο. Τό νόημα δέν έχει άντικειμενικότητα, ίσχυρίζεται ό ψυχολογισμός, γιατί έξαρτάται από

τήν έκάστοτε ψυχολογική κατάσταση τοῦ ύποκειμένου πού τό σχηματίζει. Έκτός αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον τό νόημα καὶ κατ' ἐπέκταση οἱ νόμοι τῆς νοήσεως, οἱ λογικές ἀρχές κ.λπ. θεμελιώνονται ἐπί τῇ βάσει τῶν νόμων τῆς ψυχολογίας, ἐπεται ὅτι οἱ ψυχολογικοί καὶ ὥχι οἱ λογικοί νόμοι ρυθμίζουν τή γνώση μας. Τὸν πρῶτο λόγο δῆλ., σχετικά μέ τό γεγονός τῆς γνώσεως, τόν ἔχει ἡ ψυχολογία καὶ ὥχι ἡ λογική.

"Αν ὅμως τό νόημα δέν μπορεῖ νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἐνεργειῶν, παρ' ὅλο πού μέσω αὐτῶν κατακτᾶται, πολύ περισσότερο δέν είναι δυνατό νά καταταχθεῖ στήν κατηγορία τῶν ύλικῶν σωμάτων. Δέν ἔχει οὕτε ἔκταση οὕτε χρῶμα οὕτε βάρος, γι' αὐτό ἀκριβῶς τό χαρακτηρίζομε ὡς νοητό, δῆλ. ἔξω-πραγματικό. "Έξω-πραγματικό ὅμως δέ σημαίνει ἀνύπαρκτο. Ἄντιθετα, σημαίνει ὅτι ἡ ύπόστασή του είναι νοητή καὶ τήν προϋποθέτει ὁ καθένας, ὅταν μιλάει καὶ κρίνει. "Ολα τά νοήματα τῶν ἐπιστημονικῶν κρίσεων είναι ἔξω-πραγματικά, ισχύουν ὅμως καὶ ἀφοροῦν τήν πραγματικότητα, μέ τήν ὄποια σχετίζονται οἱ ἐπιστημονικές κρίσεις. Μέ τίς κρίσεις λοιπόν ἀνοίγεται ὁ χῶρος τῶν νοημάτων. "Αν δέν ύπηρχε, δῆλ. δέν ἵσχε ὅ,τι ὀνομάζομε νόημα, δέ θά ύπηρχε οὕτε ἐπιστήμη οὕτε ἀλήθεια, οὕτε θά ἦταν δυνατή ἡ συννενόηση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Συννενόηση ἄλλωστε σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι δύο ἢ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐννοοῦν τό ἴδιο νόημα.

Μιά τρίτη αὐτονόητη διάκριση πρέπει νά κάνουμε ἀνάμεσα στό νόημα τῆς κρίσεως καὶ στά ύλικά σύμβολα, μέ τά ὄποια αὐτό παριστάνεται, δῆλ. στά γλωσσικά σύμβολα. Τά γλωσσικά σύμβολα, οἱ λέξεις, εἴτε γράφονται εἴτε προφέρονται, είναι πάντα κάτι διαφορετικό ἀπό τό νόημα πού συμβολίζουν. Οἱ λέξεις «γηράσκουν», ἡ γλώσσα μεταβάλλεται, τά νοήματα ὅμως, πού μ' αὐτήν συμβολίζονται, παραμένουν. Ἀπόδειξη ὅτι μποροῦμε νά ἐκφράσουμε τό ἴδιο νόημα σέ διαφορετικές γλώσσες ἡ ἀκόμα καὶ στήν ἴδια γλώσσα «μέ ἄλλες λέξεις». Τό ἴδιο ισχύει καὶ γιά τό συμβολισμό τῶν ἀριθμῶν. Ἡ ἐννοία τοῦ ἀριθμοῦ παραμένει ἀναλλοίωτη, εἴτε μέ ἀραβικούς εἴτε μέ λατινικούς ἀριθμούς τόν συμβολίσω.

‘Υποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως, γιά νά πραγματοποιηθεῖ, προϋποθέτει δύο ὅρους: τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο¹. Τό ύποκείμενο γνωρίζει, τό ἀντικείμενο γνωρίζεται. Τό ἀντικείμενο, ὅπως δείχνει καὶ τό ὄνομά του, κείται ἀπέναντι σέ κάποιο ύποκείμενο, τό ὅποιο ἀποτελεῖ καὶ τό σημεῖο ἀναφορᾶς του. Χωρίς ἔνα ύποκείμενο πού γνωρίζει, δέ νοεῖται οὔτε ἔνα ἀντικείμενο, δέν ύπάρχει κατ’ οὐσίαν.

Τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως ὅμως δέν είναι τό ἵδιο μέ τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως. Ἀκριβῶς τό ύποκείμενο τῆς κρίσεως είναι ὅ, τι ὄνομάζομε ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Στήν κρίση π.χ. ὁ ούρανός είναι γαλάζιος, τό ύποκείμενο ούρανός είναι ἀντικείμενο γνώσεως κάποιου ἀνεξάρτητου ἀπό τόν ούρανό ὄντος, κάποιας συνειδήσεως πού ἀντιλαμβάνεται, κρίνει καὶ ἀποδίδει στήν ἔννοια ούρανός τό κατηγόρημα γαλάζιος. Τό ἀνεξάρτητο ἀπό τό ἀντικείμενο αὐτό ὃν είναι ἡ συνείδησή μου, είναι τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως, τό γνωσιοθεωρητικό λεγόμενο ύποκείμενο.

‘Αντικείμενο τῆς γνώσεώς μου μποροῦν νά γίνουν καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μέ ὅλο τόν ψυχικό κόσμο τους. Μπορῶ ἐπίσης ἐγώ ὁ ἵδιος ὡς σωματική καὶ ψυχοδιανοητική ὑπαρξη νά γίνων ἀντικείμενο γνώσεως ἐκ μέρους ἄλλων συνανθρώπων μου, ἄλλων γνωσιοθεωρητικῶν ύποκειμένων, καὶ νά μοῦ ἀποδοθοῦν ἐκ μέρους τους διάφορα κατηγορήματα. Μπορῶ π.χ. νά ἀποφανθῶ ὅτι ὁ Γιάννης είναι ἔξυπνος ἢ ὁ Γιάννης νά ἀποφανθεῖ γιά μένα ὅτι ὁ Γιώργος είναι ἐργατικός. ‘Ολος λοιπόν ὁ ἔξωτερικός κόσμος καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μέ τόν ψυχικό καὶ πνευματικό τους κόσμο μποροῦν νά είναι ἀντικείμενα τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναι. Ἄλλα καὶ ὁ ἵδιος ὁ ἐαυτός μου, τόσο ὡς σῶμα ὅσο καὶ ὡς ψυχή, ἐφ’ ὅσον στρέφω πρός αὐτόν τή νοητική μου ἐνέργεια καὶ τοῦ ἀποδίδω ἔνα κατηγόρημα, ὅτι π.χ. ἀγαπῶ τή μουσική, μπορεῖ νά είναι ἐπίσης ἀντικείμενο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναι.

Τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως βρίσκονται σέ συνεχή ἀναφορά καὶ μόνο μέ τήν ἀναφορά αὐτή τοῦ ἐνός πρός τό ἄλλο ύπάρχουν καὶ είναι νοητά. ‘Οπως ἡδη εἰπαμε, ἔνα

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ. 32-36.

άντικείμενο δέν ύπάρχει ποτέ άνεξάρτητα από ἓνα ύποκείμενο πού τό παρατηρεῖ καί τό γνωρίζει. Ἐντίθετα, τό ύποκείμενο μόνο μέ τήν ὑπαρξη τοῦ ἀντικειμένου ἀποκτᾶ λόγο ύπάρξεως, ύπάρχει. Ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο ἡ ἡ γνώση καί τό ἀντικείμενο τῆς – γιατί βέβαια ἐννοοῦμε τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καί ὅχι τό ὄποιο δῆποτε – εἶναι πάντα συνδεδεμένα καί συγχρόνως χωριστά. "Οταν ἀκριβῶς σκεφτόμαστε ὅτι τό ἓνα συνυπάρχει μέ τό ἄλλο, τότε σκεφτόμαστε ὅτι τό ἓνα εἶναι κάτι χωριστό ἀπό τό ἄλλο. Ἡ γνώση λοιπόν προϋποθέτει δύο παράγοντες: τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο. Γι' αὐτό καί στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης δύο δρόμοι ἀνοίχτηκαν: ὁ ύποκειμενικός καί ὁ ἀντικειμενικός. Ὁ ἕνας προχωρεῖ πρώτα στήν κατανόηση τῆς οὐσίας τοῦ ύποκειμένου, ὁ ἄλλος στρέφεται πρώτα στό ἀντικείμενο.

Εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανείς ποιός ἀπό τούς δύο δρόμους μᾶς ὀδηγεῖ πιο κοντά στήν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει σημασία, ὅποιον καί ἄν ἀκολουθήσει κανείς, εἶναι νά μήν παραμελήσει κατά τήν ἔρευνα τοῦ προβλήματος οὕτε τό ἀντικείμενο οὕτε τό ύποκείμενο, νά μήν παραγνωρίσει τή συμβολή κανενός, ἀντίθετα νά τονίσει τήν ἀναφορά τοῦ ἐνός πρός τό ἄλλο, γιατί χωρίς αὐτήν εἶναι ἀδύνατο νά ἔξιγγήσουμε τή γνώση. Περισσότερο οἰκεῖος φαίνεται σήμερα ὁ δρόμος πού ξεκινᾶ ἀπό τόν ύποκειμενικό παράγοντα, γιατί τό ύποκείμενο μοιάζει, τουλάχιστο στήν ἀρχή, ὡς κάτι γνωστό, ἀφοῦ βέβαια τό ύποκείμενο εἴμαστε ἐμεῖς, τό Ἔγώ μας. Ἀπ' αὐτό ξεκινᾶμε, γιά νά βροῦμε τό ἀντικείμενο καί νά τό κατακτήσουμε μέ τή γνώση.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅμως ὅτι κατά τήν ἀρχαιότητα καί τό μεσαίωνα ἡ φιλοσοφική σκέψη ξεκίνησε ἀπό τή θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Εἶναι, ἐνῶ κατά τή νεώτερη ἐποχή ἀπό τό ύποκείμενο. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία εἶναι κυρίως ὄντολογία, δηλ. ἔρευνα τοῦ ὄντος στίς διάφορες μορφές του. Ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος, θαμπωμένος ἀπό τό θαῦμα τοῦ κόσμου, καταπιάνεται μέ πολλή ὄρμή νά τό γνωρίσει, ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά τό ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, ὁ νεότερος ἀντίθετα στρέφεται στό ύποκείμενο*. Ἡ στροφή συντελέστηκε οὐσιαστικά μέ τόν Descartes

* Καί τούτη ἡ τάση ἐκδηλώθηκε τόν 50 αι. π.Χ. στήν Ἀθήνα (βλ. σελίδες 169-71 αὐτοῦ τοῦ βιθλίου).

(Ντεκάρτ). Τό cogito ergo sum* είναι ή άφετηρία τής νεότερης εύρωπαικής φιλοσοφίας και συγχρόνως ή πρώτη στροφή πρός τό ύποκείμενο. Ο Descartes ξεκίνησε μέ τη ριζική άμφιθολία: de omnibus dubitandum est**. Γιά ένα μόνο δέν μπόρεσε νά άμφιθάλει, γιά τό ὅτι αύτός ώς ύποκείμενο άμφιθάλλει. Η άμφιθολία σύμως είναι σκέψη, και ή σκέψη προϋποθέτει τήν ψηφείν. "Ετσι από τό dubito ergo cogito*** πέρασε στό cogito ergo sum. "Ετσι αύτοθεβαιώθηκε γιά τήν ψηφείν του, τήν ψηφείν τοῦ σκεπτόμενου ύποκειμένου. Ο Berkeley (Μπέρκλεϋ) μέ τόν ύποκειμενικό καί ό Kant μέ τόν κριτικό ιδεαλισμό συνέχισαν ὅ,τι άρχισε ο Descartes.

2. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.

Όρθολογισμός καί έμπειρισμός. Τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τής γνώσεως είναι άπό τά πιό παλιά καί έπιμαχα. Όρθολογισμός καί έμπειρισμός είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα πού καθένα διεκδικεῖ γιά τόν έαυτό του τό προνόμιο ὅτι λύνει τό πρόβλημα τής γνώσεως. Οι ρίζες τους βρίσκονται στήν προσωκρατική φιλοσοφία. "Εκτοτε «ζοῦν» άλληλοσυγκρουόμενα καί άλληλοσυμπληρούμενα, πράγμα πού ίσως άποδεικνύει ὅτι καί τά δύο έχουν μέσα τους πυρήνα άληθειας.

Ο όρθολογισμός ἡ ρασιοναλισμός (ἀπό τό λατινικό ratio = λόγος) άποθεώνει τό νοῦ. Κατά τόν όρθολογισμό ὅλες οί άληθινές καί βέβαιες γνώσεις μας κατάγονται άπό τή νόηση καί είναι ἀνεξάρτητες άπό τήν έμπειρία. Στηρίζονται σέ λογικές άρχες καί ἔννοιες, οι ὅποιες ἐνυπάρχουν στό πνεῦμα μας καί ίσχύουν πρίν ἐπαληθευθοῦν άπό τήν έμπειρία, πράγμα πού δέν τό έχουν κάν άνάγκη. Τέτοιες άρχες καί ἔννοιες, πού κατά κάποιο τρόπο «ἀναβλύζουν» άπό τή νόηση μας, είναι οι λογικές καί μεταφυσικές ἔννοιες, οι λογικοί νόμοι, τά μαθηματικά κτλ. Τά μαθηματικά είναι γιά τούς όρθολογιστές ή κατ' έξοχήν έπιστήμη. Οι γνώσεις μας λοιπόν πού βασίζονται στό νοῦ είναι αύταπόδεικτες

* σκέπτομαι, ἄρα ύπάρχω

** γιά όλα πρέπει νά άμφιθάλλουμε

*** άμφιθάλλω, ἄρα σκέπτομαι

καί όλοφάνερες, οι γνώσεις πού μᾶς προσφέρει ή έμπειρία χρειάζονται έπαλγθευση.

Ο έμπειρισμός διακηρύσσει άντιθετα ότι πηγή τῆς γνώσεως είναι ή έμπειρία, ή ἄμεση δηλ. άντιληψη άντικειμένων καί φαινομένων μέσω τῶν αἰσθήσεων. Ἀρνεῖται κάθε «έμφυτη» ἔννοια καί άντιλέγει στόν ὄρθιολογισμό ότι, ἂν ύπηρχαν ἔμφυτες ἀρχές καί ἔννοιες, ἐπρεπε νά τίς ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, πολιτισμένοι καί ἀπολίτιστοι, καί βέβαια καί τά παιδιά. «Ολες οι γνώσεις μας, κατά τόν έμπειρισμό, δημιουργοῦνται ἡ μᾶλλον ἐγγράφονται στή συνείδησή μας ἐκ τῶν ύστέρων, μέ τήν έμπειρία. Μέ τήν ἐπανάληψη ἔξαλλου συμπληρώνονται καί διορθώνονται. Ἀποχρώσεις μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀκραίων ἀπόψεων ὑπάρχουν πολλές. Ὑπάρχουν ἐκπρόσωποι τοῦ έμπειρισμοῦ πού δέχονται ὡς ἔνα σημεῖο τό ρόλο τοῦ νοῦ, καὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ὄρθιολογισμοῦ πού παραδέχονται τό ρόλο τῶν αἰσθήσεων. Σημασία ὅμως ἔχει, σέ ποια ἀπό τίς δύο αὐτές πηγές τῆς γνώσεως δίνει κανείς τό προβάδισμα.

Τή φιλοσοφία τῆς ἀρχαιότητας δέν μποροῦμε νά τήν κατατάξουμε ἀποκλειστικά οὔτε στό ἔνα οὔτε στό ἄλλο ρεῦμα, παρ' ὅλο πού τά σπέρματα τῆς πάλης ὄρθιολογισμοῦ καί έμπειρισμοῦ βρίσκονται, ὥπως ἡδη εἴπαμε, στήν προσωκρατική φιλοσοφία. Ή θέση πού παίρνει ὁ Πλάτων στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως συνδέεται μέ τόν πυρήνα τῆς πλατωνικής φιλοσοφίας, τή θεωρία τῶν ἰδεῶν. Ή ίδεα γιά τόν Πλάτωνα είναι κάτι ἀνάλογο μέ ὅ, τι στή λογική ὄνομάζομε ἔννοια, μέ τή σημαντική διαφορά ότι ή ίδεα δέ σχηματίζεται μέ λογική ἀφάίρεση, οὔτε προέρχεται ἀπό τήν παρατήρηση πολλῶν ὁμοειδῶν άντικειμένων, ἀπλῶς είναι δεδομένη στή νόηση. Καί είναι δεδομένη, γιατί ἀκριβῶς είναι ὄντότητα ἀνεξάρτητη ἀπό μᾶς καί τόν αἰσθητό κόσμο. Ή ίδεα «ζεῖ» στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν. Ἐκεῖ κάποτε, πρίν ἐνσωματωθεῖ, τή γνώρισε καί ή ψυχή μας. Γι' αὐτό τώρα πού ή ψυχή βρίσκεται μέσα στό σῶμα καί περιβάλλεται ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο, ὁ ὥποιος ἀποτελεῖ ἀπείκασμα τοῦ νοητοῦ, τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, κάθε φορά πού βλέπει κάτι ὅμορφο ἢ δίκαιο ἀνάμεσα στά αἰσθητά, «θυμάται» τήν ἰδέα τῆς ὄμορφιάς ἢ τῆς δικαιοσύνης, καί μέ μέτρο αὐτήν διαπιστώνει ότι πραγματικά αὐτό είναι ὅμορφο ἢ δίκαιο, σχηματίζει δηλ. τήν κρίση πούλειστη αὐτό τό κορίτσι είναι

όμορφο ή αύτή ή πράξη είναι δίκαιη. Τά αισθητά πράγματα που είναι όμορφα ή δίκαια τά άναγνωρίζει ή ψυχή ώς όμορφα η δίκαια, έπειδή έχει μέσα της τήν ίδεα της δικαιοσύνης καί τής όμορφιάς. Αύτή είναι ή γνωσιολογική σημασία τής ίδεας, καί μέ αύτήν λύνει ό Πλάτων τό πρόβλημα τής γνώσεως¹. Τά αισθήματα είναι παρακλητικά τής διανοίας κατά τόν Πλάτωνα, παρακινοῦν τή διάνοια «νά θυμηθεῖ». Ή «άναμνηση» είναι ή μυθική διατύπωση τής πλατωνικής θεωρίας τής γνώσεως. Τό λογικό της νόημα είναι ότι ό νοῦς έχει μέσα του τίς αιώνιες άρχες, σύμφωνα μέ τίς οποίες άποκτά τή γνώση. Γνώση έχομε, λέει ό Πλάτων, όταν ή ψυχή, αύτή δι' αύτής, άφοῦ έχει πάρει άφορμή από τά αισθήματα, διαπιστώνει τό έστιν ή ούκ έστιν τῶν πραγμάτων, όταν δηλ. ό νοῦς σχηματίζει τήν κρίση πού λέει ότι κάτι ύπάρχει ή δέν ύπάρχει.

Ο Ἀριστοτέλης πολέμησε τή θεωρία τῶν ίδεῶν τοῦ δασκάλου του. Δέ δέχεται ότι ύπάρχουν ίδεες ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπό τά αισθητά, οὔτε ίδιαίτερος κόσμος τῶν ίδεῶν, τῶν νοημάτων. Ή ίδεα, τό εἶδος, ὅπως τό εἶπε, βρίσκεται μέσα στό συγκεκριμένο πράγμα, στό τόδε τι. Ο Ἀριστοτέλης δηλ. ἔβαλε τίς πλατωνικές ίδεες μέσα στά αισθητά πράγματα. Γι' αὐτό καί παραδέχεται ώς πηγές τής γνώσεως τόσο τήν αἰσθηση ὅσο καί τή νόηση: τά πράγματα είναι ἔτσι ὅπως μᾶς τά παρουσιάζουν οι αισθήσεις καί ό νοῦς. Αφετηρία βέβαια γιά τή γνώση είναι τό αἰσθημα, ή διά τῶν αισθήσεων ἀντίληψη, ἀλλά ό νοῦς είναι ἐκεῖνος πού ἔξασφαλίζει τή βεβαιότητα τής γνώσεως. Ο Ἀριστοτέλης θεμελιώνει τή γνώση ἐπάνω στούς λογικούς νόμους, οι οποίοι όμως κατ' αὐτόν είναι καί νόμοι τής πραγματικότητας. Οι περιφήμες λογικές κατηγορίες τοῦ² είναι συγχρόνως καί προσδιορισμοί τοῦ ὄντος, ιδιότητες δηλ. τής πραγματικότητας. Η πρώτη, ή κατηγορία τής ούσίας, ἀναφέρεται στό συγκεκριμένο. ὅν, στό τόδε τι. Τό συγκεκριμένο αύτό ὅν, ό Σωκράτης π.χ., μού γίνεται ἀντιληπτό μέσω τῶν αισθήσεων, ό νοῦς μου όμως καταφάσκει πάντοτε ὅ, τι ή αἰσθηση μοῦ προσφέρει ώς τόδε τι, ώς

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 63-64

Σωκράτη. Οι έπόμενες κατηγορίες άναφέρονται σέ καταστάσεις τής ούσιας: στό ποσόν, στό ποιόν κ.λπ., είναι τά συμβεβηκότα τής ούσιας, άλλα συγχρόνως είναι καί λογικοί τρόποι μέ τους όποιους σκεφτόμαστε τήν ούσια. "Όταν σκέφτομαι ότι ό Σωκράτης είναι ἄσχημος, σκέφτομαι βέβαια μιά ιδιότητα τοῦ Σωκράτη, τό ποιόν τῆς μορφῆς του, τό όποιο μοῦ γίνεται προσιτό μέσω τῆς αἰσθήσεως. "Ομως ό νοῦς μου ἔχει μέσα του τήν κατηγορία τοῦ ποιοῦ, τήν ίκανότητα δηλ. νά σκέφτεται τό ποιόν τῶν ὅντων καί γι' αύτό μπορεῖ καί συλλαμβάνει ἀμέσως αύτό πού ή αἰσθηση τοῦ προσφέρει ώς ιδιότητα ἐνός ὅντος.

Κατά τό Μεσαίωνα δέσποζε ό όρθιολογικός τρόπος σκέψεως, καί μάλιστα χρησιμοποιήθηκε ἀπό τή φιλοσοφία γιά νά στηριχτεῖ λογικά ή πίστη στό Θεό καί στίς ἄνωθεν δοσμένες ἀλήθειες καί ἀξίες. Γι' αύτό καί χαρακτηρίστηκε ή μεσαιωνική φιλοσοφία ώς «θεραπαινίς τῆς θεολογίας» *Ancila Teologiae*.

Ο γάλλος René Descartes¹ είναι ἑκεῖνος πού ούσιαστικά δημιούργησε ὅ,τι στή νεότερη ἐποχή ὄνομάζομε όρθιολογισμό. Ή βασική παραδοχή τοῦ Descartes σχετικά μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως είναι ή λεγόμενη θεωρία τῶν «ἔμφυτων ιδεῶν». Στηρίζεται στό ἐπιχείρημα ότι ὑπάρχει γιά δρισμένες γενικές θεωρητικές καί πρακτικές ἀρχές καί ἔννοιες ὁμοφωνία. Η ὁμοφωνία αύτή ἀποδεικνύει, κατά τόν Descartes, ότι ὑπάρχουν ἐκ καταβολῆς κοινές ἔμφυτες ἔννοιες στό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τέτοιες ἔννοιες είναι ή ἔννοια τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης, τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ Θεοῦ κ.λπ. Ο Spinoza καί ό Leibniz² (Σπινόζα, Λάιμπνιτς) συμπληρώνουν τήν ὁμάδα τῶν όρθιολογιστῶν τοῦ 17ου αἰώνα. Ο Spinoza δέν ἀπομακρύνεται σχεδόν καθόλου ἀπό τόν Descartes ώς πρός τό θέμα τῶν ἔμφυτων ιδεῶν. Ο Leibniz ὅμως πιστεύει ότι τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἔχει μέσα του «δυνάμει» δρισμένες ἔννοιες καί ἀρχές, οἱ όποιες τοῦ γίνονται συνειδητές, ὅταν στρέψει τήν προσοχή του πρός αύτές.

Γενικά ό όρθιολογισμός είναι ή ἀποθέωση τῆς *ratio*,^{*} ή όποια

1. Βλ. 'Ανθιολόγιο σελ. 36 ἐπ.

2. Βλ. 'Ανθιολόγιο σελ. 41 ἐπ.

* *ratio* = λόγος, δρθός λόγος.

René Descartes.

μέ τίς τότε προούδους τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν δικαιώνεται, θριαμβεύει καὶ ἐπιβάλλει τήν ἀπολυταρχία της στή γνώση. Ἀπό τήν ratio, δηλ. τὸν ὄρθο λόγο, πηγάζουν οἱ αἰώνιες ἀρχές καὶ ἀληθειες, οἱ λογικοὶ καὶ φυσικοὶ νόμοι. Ἀποτέλεσμα τῶν νόμων αὐτῶν εἶναι ἡ ἀπαρασάλευτη τάξη πού ἐπικρατεῖ στόν κόσμο. Ἡ πρώτη αἰτία ὅμως ἀπ' τήν ὁποία πηγάζουν καὶ οἱ νόμοι καὶ οἱ ἔννοιες καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὄρθος λόγος εἶναι ὁ Θεός. Ὁ κόσμος εἶναι τό ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τῶν ὄρθολογιστῶν.

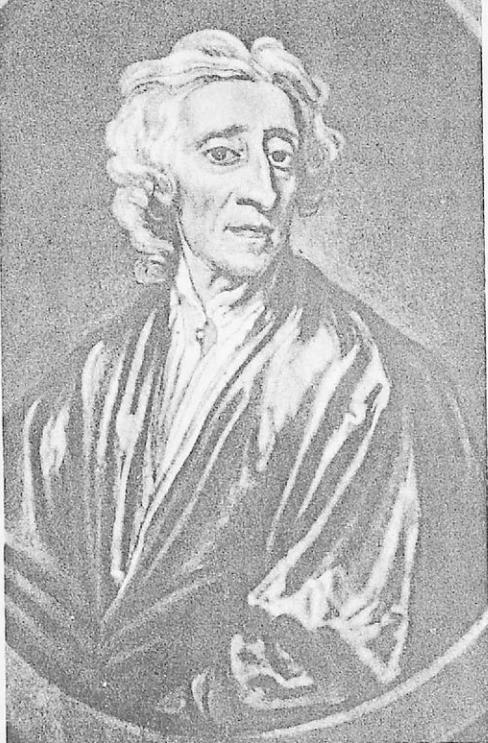
Μέ τόν Francis Bacon (Βάκωνα) ἐγκαινιάζεται πολύ νωρίς, ἥδη στό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, μιά μακρά σειρά ἀπό ἄγγλους ἐμπειριστές φιλοσόφους, ἡ ὁ-

ποία φτάνει ὡς τίς μέρες μας. Ἡ Ἀγγλία εἶναι τό προπύργιο τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Τό πιό γνωστό ἔργο τοῦ Bacon εἶναι τό περίφημο «Novum organum». Τό ὄνόμασε ἔτσι γιά νά τό ἀντιπαραθέσει στό «Οργανον» τοῦ Ἀριστοτέλη (= τά λογικά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὁποία οἱ μεταγενέστεροι ὄνόμασαν ἔτσι), πού δέσποζε στήν ὡς τότε φιλοσοφία, καὶ νά δείξει τήν ἀντίθεσή του πρός τήν ἐννοιολογική σχολαστική μέθοδο. Τό «νέο ὄργανο» ἔγινε ἔτσι σύμβολο τοῦ πνεύματος, τό ὁποῖο ἄρχισε νά πνέει στήν Εὐρώπη, τοῦ πνεύματος πού ζητοῦσε νά λυτρωθεῖ ἀπό τίς αὐθεντίες τοῦ Μεσαίωνα.

‘Ο John Locke (Λόκ) ὅμως εἶναι ἐκεῖνος πού ἄνοιξε διάλογο μέ τούς ὄρθολογιστές. Ἀντιτάχτηκε ζωηρά στή θεωρία τῶν ἔμ-

φυτων ιδεῶν τοῦ Descartes. Προσπάθησε ν' ἀποδείξει ὅτι δέν ύπάρχει καμιά όμοφωνία ώς πρός τίς λεγόμενες γενικές ἔννοιες, ἀλλά καὶ ἂν ἀκόμα ύπηρχε, δέ θά ἡταν ἀπόδειξη ὅτι ύπάρχουν «ἐκ καταβολῆς» στό πνεῦμα μας. Οἱ λογικές ἀρχές ἐξάλλου, ὥπως ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀντιφάσεως, δέν εἶναι ἔμφυτες, ισχυρίζεται ὁ Locke, ἀφοῦ δέν εἶναι προσιτές οὕτε στά παιδιά οὕτε στούς ἀπλοῖκους ἀνθρώπους¹. Τό ἵδιο ισχύει καὶ γιά τίς ἡθικές ἀρχές καὶ ἔννοιες (καλό, κακό κ.λπ.). Ἡ όμοφωνία πού ἐπιτυγχάνεται τόσο στίς ἡθικές ὅσο καὶ στίς λογικές σχέσεις ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο καὶ ἀπό λαό σέ λαό προέρχεται ἀπό μιά κοινωνική ἀνάγκη: τῆς εὐημερίας καὶ τῆς συννενοήσεως. Ἡ παιδεία καὶ τά ἡθη δημιουργοῦν αὐτές τίς κοινές ἡθικές καὶ λογικές ἀρχές, δέν εἶναι καθόλου ἔμφυτες. Ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, πιστεύει ὁ Locke, εἶναι μιά ἄγραφη πλάκα (*tabula rasa*). Μέ τήν ἀγωγή χαράσσονται πάνω της καὶ οἱ λογικές καὶ οἱ ἡθικές καὶ ὅποιεσδήποτε ἄλλες γενικές ἀρχές. Ἡ περίφημη αὐτή θεωρία τῆς *tabula rasa*, πού τόση ἐντύπωση ἔκανε, καὶ ἔγινε τό σύμβολο τοῦ ἐμπειρισμοῦ, εἶναι ἀρκετά παλιά, εἶναι ἀποψη τῶν Στωικῶν. Ο Locke μέ αὐτή του τῇ θεωρίᾳ δέν ἔχει τήν πρόθεση νά ἀμφισβητήσει τήν ἔμφυτη ίκανότητα τῆς ψυχῆς ἡ τοῦ νοῦ νά γνωρίζει, ἀπλῶς ἀμφισβητεῖ τήν παραδοχή ὅτι ὁ νοῦς ἔχει ἐκ καταβολῆς ὄρισμένες ἔμφυτες βασικές ἀρχές καὶ ἔννοιες, καὶ καταλήγει στό δόγμα: «τίποτε δέν ύπάρχει στή διάνοια πού προηγούμενα δέν πέρασε ἀπό τίς αἰσθήσεις», δόγμα πού κατάγεται ἀπό τὸν Ἀριστοτέλη.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ. 43-44.

John Locke.

‘Ο Leibniz γράφει ἔνα όλόκληρο ἔργο γιά ν’ ἀντικρούσει τὸν Locke (*Nouveaux essais sur l’entendement humain*) καὶ συμπληρώνει τὸ παραπάνω δόγμα τοῦ Locke μὲ τή φράση: ἐκτός ἀπό τήν ἵδια τήν νόηση, δηλ. ὅτι ὅλα μπορεῖ νά κατάγονται ἀπό τίς αἰσθήσεις, ἐκτός ἀπό τήν ἵδια τήν νόηση, ἡ ὁποία εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ αὐτόνομη λογική δύναμη. “Ἐτοι ἐπαληθεύεται γιά μιά ἀκόμα φορά ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἀληθινή φιλοσοφία εἶναι ζωντανός διάλογος.

Οἱ George Berkeley καὶ David Hume (Μπέρκλεϋ καὶ Χιούμ) μένουν πιστοί στήν παράδοση πού ἥδη ύπηρχε στήν πατρίδα τους Βρεττανία. Ὁ Berkeley συμφωνεῖ μέ τόν Locke ὅτι δέν ύπάρχουν ἔμφυτες ἔννοιες, καὶ προχωρεῖ ὡς ἔξῆς: ἡ γενική ἔννοια ἄνθρωπος ἡ ἡ γενική ἔννοια τρίγωνο δέν ύπάρχει ἐκ τῶν προτέρων. Ἔχομε μόνο συγκεκριμένες παραστάσεις, τήν παράσταση ἐνός συγκεκριμένου ἀνθρώπου ἡ τριγώνου. Τίς παραστάσεις αὐτές τείνομε, μετά ἀπό πολλές ἐπαναλήψεις, νά τίς γενικέυουμε, ἔτσι φτάνομε στήν παραδοχή γενικῶν ἔννοιῶν. Ἀντί γιά γενικές ἔννοιες ὁ Berkely δέχεται γενικές παραστάσεις. Δέν ύπάρχει κατ’ αὐτόν γενική ἔννοια: κινούμενο σῶμα, ἀλλά μόνο ἡ παράσταση ἐνός συγκεκριμένου κινούμενου σώματος. Εἶναι ἀδύνατο, λέει, νά συλλάβω μιά ἀφηρημένη ἔννοια ἡ νά σχηματίσω τήν ἔννοια τῆς κινήσεως χωρίς ἔνα κινούμενο σῶμα. Μιά παράσταση μερική καὶ συγκεκριμένη γίνεται γενική, ὅταν τή χρησιμοποιήσει κανείς γιά νά ἐκπροσωπήσει ὅλες τίς ἄλλες τοῦ αὐτοῦ εἴδους.

Ριζικότερος ὅμως εἶναι ὁ Hume¹. Μοναδική πηγή καὶ κριτήριο τῆς γνώσεως θεωρεῖ ὅ, τι ὁ Ἰδιος ὄνόμασε «ἐντυπώσεις», δηλ τά ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα. “Ο, τι κυρίως τόν ἐνδιαφέρει εἶναι νά δείξει ὅτι κάθε παράσταση εἶναι ἀντίγραφο ἐντυπώσεων. Ἡ παράσταση εἶναι σύνθεση ἐντυπώσεων, δηλ. στοιχείων πού μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις. Τό ἐπόμενο βῆμα εἶναι νά δείξει ὅτι ὅχι μόνο οἱ παραστάσεις ἀλλά καὶ οἱ νόηλογικοί καὶ φυσικοί, κατάγονται ἀπό τήν ἐμπειρία. Κυρίως ἀσχολήθηκε μέ τό νόμο τῆς αἰτιότητας, τόν ὅποιο καὶ ἀνάγει στήν ἐμπειρία: ὅταν ἐμφανίζονται μέσα μας παραστάσεις πού ἔχουν

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

κάποια σχέση μεταξύ τους, τότε αύτές συνδέονται κατά τό νόμο τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων, καί μάλιστα κατά τέοιο τρόπο ὥστε, ὅταν καὶ στὸ μέλλον ἐμφανιστεῖ μέσα μας ἡ μιά, περιμένομε ἀμέσως καὶ τήν ἄλλην. "Έχομε τήν τάση νά περιμένομε ἀπό ὁμοειδή αἴτια ὁμοειδή ἀποτελέσματα. 'Η συνήθεια, ἡ φαντασία καὶ ὁ μηχανισμός τοῦ συνειρμοῦ μᾶς παρακινοῦν, ὅταν ἔχουμε στή συνείδησή μας μιά παράσταση, νά τή συνδέουμε μέ μιά ἄλλη πού κάποτε είχε συσχετιστεῖ μαζί της, καὶ νά τούς ἀποδίδουμε αἰτιοκρατική σχέση. Δέν ύπάρχει οὔτε λογικότητα σ' αὐτή τή σχέση, οὔτε θεωρητικό κύρος. 'Αλλά καὶ γενικότερα κατά τόν Hume δέν ύπάρχει ἀντικειμενική γνώση, ἀλλά πιθανότητα. Πιστεύομε, λέει, ὅτι ύπάρχει ὁ ἀντικειμενικός κόσμος, ἐπειδή αὐτό μᾶς βοηθᾶ νά ρυθμίσουμε τά τῆς ζωῆς μας. Κατ' ούσιαν δέν ύπάρχει οὔτε ἀντικειμενική τάξη τῆς πραγματικότητας οὔτε ἀντικειμενικός κόσμος.

Εἶναι ν' ἀπορεῖ κανείς πῶς τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, πού μέ τόν Descartes καὶ τούς ὄρθιολογιστές είχε ἀποθεώσει τή λογική τάξη καὶ ἀντικειμενικότητα τοῦ κόσμου τώρα μέ τούς ἐμπειριστές καὶ τόν Hume ἀγωνίζεται νά καταλύσει ὅ,τι πρίν δημιούργησε. Χαλαρώνει τούς ἀρμούς πού συγκρατοῦν τό κόσμο. ἀρνεῖται τήν ἀντικειμενικότητά του καὶ τό σπουδαιότερο, μεταφέρει σιγά-σιγά τό κέντρο τοῦ βάρους ἀπό τό Θεό στόν ἀνθρωπό, ἀφοῦ ἀνάγει καὶ τούς φυσικούς νόμους στήν ἀνθρώπινη ψυχική ἐμπειρία. Ἀξίζει ἀκόμα νά παρατηρήσουμε τή σταδιακή ὑποκειμενικοποίηση τῶν «γενικῶν ἔμφυτων ἰδεῶν» τοῦ Descartes. 'Ο Locke καταργεῖ τήν ἰδιότητά τους νά είναι ἔμφυτες, ὁ Berkeley τίς κάνει ἀπό ἔννοιες παραστάσεις, ἐνῶ τέλος ὁ Hume τίς θέλει ἅμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, δηλ. αἰσθήματα.

Ἡ κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant. Μέ τόν Kant τό ἀνθρώπινο πνεῦμα «ξαφνιασμένο» ἀπό τίς ἀκρότητες, στίς ὅποιες ἔφτασε, προσπαθεῖ νά θέσει καὶ νά κρίνει ἔξαρχης ὅλα τά προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. 'Η μέθοδος πού ἐγκαινιάζει ὁ Kant είναι ἡ λεγόμενη ὑπερβατολογική, transzedental. Κατ' ούσιαν συμπίπτει μέ ὅ,τι ὄνομάζομε κριτικό τρόπο σκέψεως, γι' αὐτόή φιλοσοφία του είναι γνωστή ὡς ὑπερβατολογική ἡ κριτική φιλοσοφία.

Μεγάλη σημασία είχε γιά τόν Kant ή γνωριμία του μέ τό ἔργο τοῦ Hume. Ό ϊδιος όμολογεῖ ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Hume τόν ἀφύπνισε ἀπό τό «δογματικό τουλήθαργο» καί ὅτι ἡ δόξα γιά τή θεμελίωση τοῦ προβλήματος τῆς αἰτιότητας ἀνήκει κατά μέγα μέρος στόν Hume. "Οπως εἴδαμε, ὁ Hume μετέθεσε τό πρόβλημα τῆς αἰτιότητας ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο στό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου, καί τό ἐρμήνευσε ψυχολογικά. Ό Kant τώρα τό ἐρμηνεύει λογικά. Στή φύση δέν ὑπάρχει πουθενά αἰτία καί ἀποτέλεσμα, λέει ὁ Kant. Οὔτε κάν χρονική ἀκολουθία ὑπάρχει. Ὑπάρχει τό συννεφο καί ἡ βροχή, ὑπάρχει ὁ κεραυνός καί ἡ ἀστραπή. Τά ϊδια τά φαινόμενα ὅμως δέ μᾶς λένε τίποτε γιά τή σχέση τους, ἐμεῖς εἴμαστε ἐκεῖνοι πού διαπιστώνομε τήν αἰτιοκρατική τους σχέση ἡ τή χρονική τους ἀλληλουχία. Ἐμεῖς διαπιστώνομε ὅτι τό συννεφο καί ὁ κεραυνός είναι αἴτια καί προηγοῦνται χρονικά, ἐνῶ ἡ βροχή καί ἡ ἀστραπή είναι ἀποτελέσματα καί ἀκολουθοῦν. Διαπιστώνομε ὅμως σημαίνει, γιά τόν Kant, ἀποδίδομε στά πράγματα κάτι πού ὑπάρχει μέσα μας καί πού δέν τό ἔχουν τά ϊδια. Σημαίνει, προβάλλομε πρός τά ἔξω νόμους καί τρόπους δικούς μας, ἄρα ἐπιβάλλομε στή φύση τούς νόμους τῆς λογικῆς μας καί τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας.

Μέ τόν ὄρο ἐποπτεία πρέπει νά ἐννοήσουμε τήν παραστατική δύναμη τῆς συνειδήσεώς μας, ἡ ὁποία ἔχει τήν ἰκανότητα νά σχηματίζει παραστάσεις καί συγχρόνως νά τίς τοποθετεῖ μέσα στή διάσταση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Ό χῶρος καί χρόνος δέν είναι ίδιότητες τῶν πραγμάτων, δέν κατάγονται ἀπό τά πράγματα, ἀλλά ἀπό τήν παραστατική ἐνέργεια τῆς συνειδήσεώς μας, ἡ ὁποία ἀνοίγει τήν προοπτική τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου καί τοποθετεῖ μέσα της τίς παραστάσεις. Ό χῶρος καί ὁ χρόνος είναι τρόποι ἐποπτείας, δηλ. τρόποι μέ τούς ὁποίους ἐποπτεύει ἡ συνείδηση τό ἄμορφο καί ἄλογο ύλικό πού τῆς προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις. Δέν ὑπάρχει, κατά Kant, ἔνας ἀπόλυτος χῶρος, μιά ἀκίνητη ἡ ἔστω κινούμενη καί ὁμοιόμορφη πραγματικότητα, οὔτε ὁ χρόνος είναι μιά ἀπόλυτη καί ὁμοιόμορφα ρέουσα κίνηση. Οὔτε ὁ χῶρος οὔτε ὁ χρόνος ἔχουν ἀντικειμενική ὑπόσταση, είναι καί οἱ δύο ὑποκειμενικοί ὅροι τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι.

Οἱ λογικοί νόμοι ἐξάλλου είναι λογικοί τρόποι, μέ τούς ὁποί-

ους ή διάνοια κατατάσσει καί συντάσσει τό πλήθος τῶν ἐποπτειῶν. Εἶναι οἱ γνωστές μας ἀπό τὸν Ἀριστοτέλη κατηγορίες. Ὑπάρχει ὅμως μιά οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στίς ἀριστοτελικές καί στίς καντιανές κατηγορίες. Οἱ ἀριστοτελικές κατηγορίες εἶναι καί ιδιότητες τῶν πραγμάτων, εἶναι τρόποι μέ τούς ὁποῖους ύπάρχουν τὰ πράγματα (ποσόν, ποιόν κ.λπ.), ἐνῶ οἱ καντιανές εἶναι μόνο τρόποι μέ τούς ὁποίους λειτουργεῖ ή διάνοια μας. Οἱ κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη δηλώνουν τὴν τάξη τοῦ κόσμου καί τῶν πραγμάτων, ἐνῶ οἱ καντιανές ἐκφράζουν τὴν τάξη, πού ή ἵδια ή διάνοια δίνει στά πράγματα. Οἱ λογικοί νόμοι λοιπόν ή οἱ κατηγορίες τοῦ Kant εἶναι τρόποι μέ τούς ὁποίους ή διάνοια κρίνει καί κατατάσσει, συνδέει καί χωρίζει τά ἐμπειρικά δεδομένα. "Ἐνας ἀπό τούς βασικούς αὐτούς τρόπους εἶναι καί ή αἰτιότητα, ἄλλος εἶναι ή ποιότητα, ή ποσότητα κ.ο.κ.

"Ἄν ξαναφέρουμε στό νοῦ μας τό παράδειγμα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ πού καταλήγει στὴν κρίση: ἡ φωτιά καίει, πρέπει νά όμολογήσουμε ὅτι τό παιδί πρέπει πρώτα νά βάλει τά αἰσθήματά του σέ χρονική ἀκολουθία (προηγεῖται ἡ θέα τῆς φωτιᾶς, ἔπειται τό αἴσθημα τοῦ πόνου), πρέπει νά τά συνδέσει αἰτιοκρατικά (ἡ φωτιά εἶναι ή αἰτία, τό αἴσθημα τοῦ πόνου τό ἀποτέλεσμα), γιά νά μπορέσει νά καταλήξει στὴν κρίση: ἡ φωτιά καίει. "Ἄν δέ λειτουργήσει δηλ. αὐτόματα μέσα του ὁ ἐποπτικός τρόπος τοῦ χρόνου καί ὁ λογικός νόμος τῆς αἰτιότητας, ἂν τό παιδί μείνει μόνο μέ τά βιώματα – τό αἴσθημα τῆς φωτιᾶς καί τό αἴσθημα τοῦ πόνου – τότε θά ἔξακολουθήσει νά βάζει τό χέρι του στή φωτιά, γιατί δέ θά ἔχει σχηματίσει τὴν κρίση, τή γνώση, ὅτι ἡ φωτιά καίει. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδή καί ὁ ἐποπτικός τρόπος καί ὁ λογικός νόμος λειτουργοῦν αὐτόματα μέσα μας εἶναι δύσκολο νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι εἶναι λειτουργίες τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου καί ὅχι ἔτοιμη προσφορά ἐκ μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τά δεδομένα λοιπόν τῶν αἰσθήσεων, τό ἄμιορφο καί ἄλογο αὐτό ύλικό, παίρνουν μορφή καί συντάσσονται σύμφωνα μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας, χῶρο καί χρόνο, καί σύμφωνα μέ τούς, νόμους τοῦ λογικοῦ. Οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ ἀποτελοῦν τά λογικά, τά προεμπειρικά – προϋπάρχοντα τῆς ἐμπειρίας –, τά a priori, μέ τό λατινικό ὄρο, στοιχεῖα τῆς

Εγώ αλλοι οι φίλοι, Μαρτζόρι με την επωνυμίαν,
Γαλλού αινιγματοφόρος, γιας γριθίσσαν, και Μαρτζόρι
και Τσαρού Γαλλού αινιγματοφόρον είναι για την Φιλίππη^η
Ευαγγελία που σαλατάνει αινιγματοφόρον
φέρει. Εγώ της είμαι η Φιλοπατέρας καταγόμενης
Χαροπόντα Προσήνας από την οποίαν έγινε
Γιλιέγιος αινιγματοφόρος Γάδα; όμως, ει
τιναχτόντης από Βασιλείου νομού την ζωντανή πίνα
είπε αυτά. Τόλλος (είναι αινιγματοφόρος και Κομπόνιος
νικήτης αινιγματοφόρος) είναι μετανάστης νόμος Εξόδου του
τεσταμέντου βασιλιά σημείου πολιτισμού Βασιλείου
την πόλην επανινέστη Τριγάλοβλαστού και οντος
απόντης του Διάκονου Σταύρου Νίκης πίνα
φίλος, μετά την γαμήλιαν ηλικία Βασίλη αινιγματοφόρον.
Διάτης είναι φράγμα αινιγματοφόρος Γαλιέγιος,
Τσαρού Αιγαίου Μελλα.

Königsberg am 14th December 1801.

Immanuel Kant.

Χειρόγραφο του Kant.

γνώσεως. Τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τά αἰσθήματα, εἶναι τά ἐμπειρικά, τά a posteriori στοιχεῖα τῆς γνώσεως. Τό γεγονός τῆς γνώσεως ἔξαρταται τόσο ἀπό τά λογικά, τά a priori, ὅσο καὶ ἀπό τά ἐμπειρικά, τά a posteriori στοιχεῖα. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ σύνθεση, πού ἐπιχειρεῖ ὁ Kant, καὶ ἡ προσφορά του στὸν τομέα τῆς γνωσιολογίας. Καταργεῖ τὴν ἀπολυταρχία ὄρθιολογισμοῦ ἢ ἐμπειρισμοῦ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἡ αἴσθηση καὶ ἡ νόηση συμβάλλουν οὐσιαστικά στὴ συγκρότηση τῆς γνώσεως¹.

"Οπως εἴδαμε, κατά τὸν Kant, δέ νοεῖται ἀντικειμενική γνώση ἐνός πράγματος χωρίς τῇ συμμετοχῇ τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ λογικοῦ. Τό δεδομένο τῆς ἐμπειρίας – ὅσο σημαντική θέση καὶ ἄν κατέχει στὴ διαδικασία πού λέγεται γνώση – θά ἔμενε ἀπλό βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὀλοκλήρου μέ τὸ ὑποκείμενο, ἄν δέν εἴχαμε τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας καὶ τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τό ἄμεσο βίωμα πού μοῦ προσφέρει ἡ ὥραση, ἡ θέα τοῦ τραπεζιοῦ π.χ., πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἐκ μέρους μου τουλάχιστο στὴ διάσταση τοῦ χώρου, δηλ. νά ἐποπτευθεῖ ἀπό μένα, τό ὑποκείμενο, μέ τὴν προοπτική τοῦ χώρου, γιά νά γίνει ἀντικείμενο; γιά νά πῶ ὅτι τό τραπέζι ὑπάρχει. Αὔτό ἀκριβῶς τό προβάδισμα – ἄς τό ὀνομάσουμε ἔτσι – πού δίνει ὁ Kant στὸ a priori στοιχεῖο, γιατί βέβαια ἡ ἐποπτεία εἶναι a priori στοιχεῖο, δίνει λαβή νά τὸν κρίνουμε καὶ νά τὸν ἐπικρίνουμε ὅτι, ἐνῶ ἡ πρόθεσή του ἦταν νά γεφυρώσει τό χάσμα ὄρθιολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ, ἔκλινε τελικά κι αὐτός πρός τὸν ὄρθιολογισμό.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 47 ἐπ.

Immanuel Kant.

Ή ένόραση. Μιά άλλη πηγή γνώσεως είναι ή ένόραση. Δέ στηρίζεται ούτε στίς αισθήσεις ούτε στή νόηση. Άποτελεί άντιδραση πρός αύτούς τούς τρόπους γνώσεως, και κυρίως άντιδραση πρός τήν άπολυταρχία τοῦ νοῦ. Εἰσηγητής τοῦ ένορατικοῦ τρόπου γνώσεως στή νεότερη έποχή είναι ό γάλλος Henri Bergson (Μπερξόν). Ή γνωσιοθεωρητική άφετηρία τοῦ Bergson είναι ότι μεταξύ διάνοιας και διαισθήσεως η ένοράσεως ύπάρχει ριζική διαφορά. Οι διανοητικοί τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, όπως ή αιτιότητα, ό σκοπός κτλ., είναι τρόποι πολύ γενικοί και άφηρημένοι, άλλα έπισης δυσκίνητοι, δέν μποροῦν νά συλλάβουν τήν ούσια τῶν ὄντων και τήν «ἀναβλύζουσα πηγή τῆς ζωῆς». Στή διάνοια ώς γενική και άφηρημένη σκέψη, ή όποια μᾶς άπομακρύνει άπό τή ζωή και τήν πραγματικότητα, άντιτάσσει ό Bergson τή διαίσθηση ή ένόραση, ή όποια μᾶς όδηγει άμέσως στό βάθος τῶν πραγμάτων.

Γιά νά φωτίσουμε τήν έννοια τής ένοράσεως, πρέπει νά θυμηθοῦμε ότι ό εἰσηγητής της Bergson είναι άπό τούς κορυφαίους τοῦ ρεύματος, πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Τό ρεῦμα αύτό ζητᾶ, νά φτάσει ό καθένας μέσα του στήν πλήρη βίωση τῆς ζωῆς, και μέ τά προσωπικά του βιώματα νά διεισδύσει ἔπειτα μέσα στό γενικό ρεῦμα τῆς ζωῆς. "Όλα αύτά βέβαια θά γίνουν οχι μέ τή λογική άλλα μέ τή διαίσθηση και μέ έξωλογικά βιώματα, μέ έξωλογικές γνώσεις. Τό κατ' έξοχήν ὅμως έξωλογικό στοιχεῖο στόν ἄνθρωπο είναι τό ἔνστικτο. Ό Bergson πιστεύει γιά τό ἔνστικτο ότι είναι κάτι τό πρωταρχικό, μιά άσυνείδητη συμπαθητική σχέση μέ τά πράγματα και μέ τούς όργανισμούς. Ή ένόραση, δηλ. ή ίκανότητα τοῦ άνθρωπου νά είσχωρει στό βάθος τῶν πραγμάτων και τής ζωῆς, είναι μιά άνωτερη μορφή ένστικτου. Άξιζει νά άναφέρουμε ότι ό Έμπεδοκλῆς πρώτος είχε είσαγάγει στή φιλοσοφία τή «συμπαθητική σχέση» και είχε πεῖ ότι μόνο σ' αύτή στηρίζεται ή ἀληθινή γνώση: τό ὅμοιο μόνο άπό τό ὅμοιο είναι δυνατό νά γνωσθεῖ. Ή ζωή δηλ. μόνο άπό τή ζωή είναι δυνατό νά γνωριστεῖ. Αύτό άκριβῶς ζητᾶ και ό Bergson μέ τήν ένόραση: ἔπειδή εϊμαστε οι ἴδιοι ζωή, γι' αύτό και είναι δυνατό νά συλλάβουμε τήν ούσια τῆς ζωῆς. "Οχι όμως μέ τό νοῦ άλλα μέ τήν ένόραση.

Ἡ ἐνόραση εἶναι τό εἶδος ἐκεῖνο τῆς βίωσης, μέ τήν ὥποια μπαίνομε στό ἐσωτερικό ἐνός ἀντικειμένου, γιά νά συναντήσουμε ἐκεī τό μοναδικό καί ἀνέκφραστο πού τό χαρακτηρίζει, λέει ὁ Bergson. Ἐνῶ ὁ νοῦς μέ τίς κρίσεις, τούς συλλογισμούς καί τήν ἀφηρημένη σκέψη γενικά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τή ζωή καί τήν πραγματικότητα, ἡ ἐνόραση μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στό βάθος τῆς πραγματικότητας. Ὁ νοῦς βλέπει τά πράγματα ἀπ' ἔξω, τά περιγράφει, ύφαίνει γύρω τους ίστούς, ἡ ἐνόραση εἰσχωρεῖ μέσα τους, στήν ούσιά τους. Εἶναι ἔνα εἶδος πνευματικῆς ἀκροάσεως πού ἀκούει τήν ψυχή τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πρέπει ἀκριβῶς αὐτό νά ἐπιδιώκει, πῶς μέ τήν ἐνόραση θά μπεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ ἀντικειμένου, γιατί μόνον ἐκεī μέσα ύπάρχει τό ἀπόλυτο.

Ἡ γνώση μας αὐτή γιά τό ἀπόλυτο πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἐνορατική γνώση πιθανόν νά ἔχει χάσματα, ισχυρίζεται ὁ Bergson, ὅμως δέν εἶναι ἐξωτερική, ὅπως ἡ γνώση πού ἔχομε μέ τή νόηση. Ἡ διάνοια, λέει ὁ Bergson, ύπολογίζει, μετράει, συνδυάζει, ἐνῶ ἡ ἐνόραση μᾶς χαρίζει πραγματική, ζωντανή γνώση. "Ἐτσι φτάνομε στό παράδοξο ἡ γνώση νά κατακτήται μέ τά ἄλογα στοιχεία τής ύπαρξεώς μας¹.

[Ομως ὁ ἐνορατικός αὐτός τρόπος γνώσεως, πού ὁ Bergson εἰσάγει, δέν εἶναι κάτι ἐντελῶς νέο, συγγενεύει μέ πολλά πρηγούμενα στήν ιστορία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Schelling (Σέλλινγκ)

Henri Bergson.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 50 ἐπ.

είχε είσαγάγει τήν «πνευματική θέα», καί είναι φανερό ότι έπεδρασε στόν Bergson. Η πνευματική αύτή θέα (intellektuelle Anschauung) τοῦ Schelling είναι μιά ἄμεση νοητική ἀποκάλυψη, μέτην ὅποια ὁ νοῦς θεᾶται τήν ἀλήθεια, χωρίς τή μεσολάβηση ἐπιστημονικῶν ἀποδείξεων. Ἀλλά καί τοῦ Schelling ἡ «πνευματική θέα» ὑπάρχει στήν ἑλληνική φιλοσοφία, είναι ἔννοια πλατωνική. Ὁ Πλάτων πολλές φορές στούς διαλόγους του είσαγει, μετά τή δύσκολη πορεία τῆς διαλεκτικῆς, ἕνα εἶδος πνευματικῆς θέας τοῦ ὑπό συζήτηση ἀντικειμένου. Η θέα ὅμως αὐτή ἔρχεται ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περὶ τό πρᾶγμα αὐτό... καί ἔξαιφνης, οἷον ἀπό πυρός πηδήσαντος ἔξαφθέν φῶς...¹ Ἀφοῦ δηλ. ὁ νοῦς ἔχει περιζώσει λογικά τό ἀντικείμενο, καί ἀφοῦ ἔχουν ἔξαντληθεῖ ὅλοι οἱ τρόποι λογικῆς προσεγγίσεως, ἔρχεται ἔξαιφνης καί ἀπό τήν πολλή λογική συνάφεια, πού ἔχει προηγθεῖ, ἡ διείσδυση στήν ούσια τοῦ πράγματος, ἔρχεται ἡ ἐνορατική θέα, ὅπως θά ἔλεγαν οἱ σύγχρονοι. «Ομως ὁ Πλάτων ποτέ δέν ἀπολυτοποιεῖ τή θέα αὐτή, ὥστε νά τήν κάνει μοναδική πηγή γνώσεως. Τό βῆμα αὐτό πρός τήν ἀπολυτοποίηση γίνεται λίγους αἰῶνες ἀργότερα μέ τό νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πλωτίνο. Μέ ἀπίθανα πλούσια χρώματα περιγράφει στίς Ἐννεάδες του ὁ Πλωτίνος, πῶς ἡ ψυχή, σέ στιγμές ἔξαιρετικές, φτάνει σέ ἄμεση θέα τῆς ἴδιας τῆς ἀλήθειας, πού γι' αὐτόν είναι τό «Ἐν ἦ ὁ Θεός. Η συναίσθηση τοῦ Πλωτίνου είναι, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἕνα «πλησίασμα» τῆς ψυχῆς τοῦ ὑποκειμένου πρός τό ἀντικείμενο τόσο ἄμεσο, ὥστε τό ὑποκειμένο «εἰσχωρεῖ» πλέον μέσα στό ἀντικείμενο καί τό θεᾶται. Γιά νά φτάσει ὅμως ὁ ἀνθρωπος στή θέα αὐτή πρέπει νά ξεπεράσει ὅχι μόνο τίς πληροφορίες πού τοῦ δίνουν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλά καί τήν ἐπιστήμη: ὑπέρ ἐπιστήμην... δεῖ δραμεῖν καί ... ἀποστῆναι δεῖ καί ἐπιστήμης καί ἐπιστητῶν. «Ο, τι ὅμως κανείς θεᾶται δέν ἀνακοινώνεται μέ λόγια. Μπορεῖ ἀπλῶς κανείς νά ἐγκαρδιώσει ἐκείνον πού θέλει νά ἔχει αὐτή τή θέα, ἀλλά ἡ θέα ἡ ἴδια είναι ἔργο τοῦ ἰδεῖν βουλομένου, κατά τόν Πλωτίνο.]

Η φαινομενολογία [Μιά νέα φιλοσοφική μέθοδο, τρόπο δηλ. ἔρευνας, είσαγει ὁ Edmund Husserl (Χοῦρσελ). Ξεκινᾶ ἀπό τή διαπίστωση ότι ἡ μέχρι τότε φιλοσοφία ἀπέτυχε, δέν πλησίασε

1. Z'. Ἐπιστολή 341 c6-d1.

κάν τό σκοπό της. Ή φιλοσοφία πρέπει, κατά τόν Husserl, νά είναι αύστηρή ἐπιστήμη. Νά μήν ἀναλίσκεται σέ θεωρητικές ἀναζητήσεις, ἀλλά νά ἐπιστρέψει «στά ἵδια τά πράγματα» καί νά τά περιγράψει ἀπλά καί λιτά. Πραγματική καί γνήσια είναι ἡ ἐπιστήμη μόνο ὅταν τή βάση της τήν ἀποτελοῦν κρίσεις, πού τό κύρος τους πηγάζει ἄμεσα ἀπό τή «θέα». Ή ἄμεση θέα, λέει ὁ Husserl, είναι ἡ πηγή γιά κάθε λογικό ισχυρισμό. Η θέα είναι ἡ ὁδός τῆς γνώσεως. Η θέα ὅμως αὐτή δέ νοεῖται, ὅπως στόν ἐμπειρισμό, ώς θέα τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου, θέα διά τῶν αἰσθήσεων, ἀλλά ώς θέα τῆς «ούσιας», τοῦ «εἴδους» (ό ὅρος είναι ἀριστοτελικός), πού ἐνυπάρχει στό κάθε συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Η ούσια ἡ τό εἶδος είναι, κατά τόν Husserl, ἔνα ἰδιότυπο ἀντικείμενο γνώσεως, καί μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνο μέ ἔναν ἐπίσης ἰδιότυπο τρόπο ἡ μᾶλλον μέ μιά ἰδιότυπη θέα. Η ἔννοια αὐτή τῆς θέας συνδυασμένη μέ τή θεωρία περί τῆς ούσιας τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς φαινομενολογίας. "Οπως ἡ ἐμπειρική θέα είναι ἡ συνείδηση ἐνός ἀτομικοῦ, συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἔτσι ἡ θέα τῆς ούσιας είναι συνείδηση τῆς καθαρῆς ούσιας. Η θέα αὐτή μᾶς δίνει τήν αὐτουσία τῶν πραγμάτων.

Γιά νά συλλάβω τήν ούσια τοῦ δένδρου π.χ., πρέπει βέβαια νά εκεινήσω ἀπό τά συγκεκριμένα δένδρα στίς διάφορες μορφές καί ποικιλίες τους. Γιά νά φτάσω ὅμως σ' αὐτό πού ἡ φαινομενολογία ὀνομάζει ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, δηλ. στήν ούσια ἡ τό εἶδος, πρέπει νά ἐφαρμόσω ὅ,τι ὁ Husserl ὀνόμασε «ἐποχή» (ό ὅρος προέρχεται ἀπό τούς ἀρχαίους σκεπτικούς φιλοσόφους στούς ὅποιους σημαίνει: ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη). Πρέπει δηλ. νά παραμερίσω τήν ὑπαρξη τοῦ συγκεκριμένου δένδρου, τά ἐμπειρικά καί ἀτομικά στοιχεῖα του, πού είναι ἄστατα καί ρευστά, νά τά βάλω ὅλα αὐτά σέ «παρένθεση» καί νά ἀσκήσω «ἐποχή»."Ἔτσι θά μπορέσω νά φτάσω στό σταθερό καί πρωταρχικό, στήν ούσια, στό εἶδος τοῦ δένδρου. Καί παρ' ὅλο πού ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία στηρίζεται στή θέα τῶν ἐπί μέρους, τῶν πολλῶν συγκεκριμένων δένδρων, δέ φτάνω στήν ούσια τοῦ δένδρου μέ λογική ἀφαίρεση, ὅπως γίνεται μέ τίς ἔννοιες, ἀλλά μέ τήν ἄμεση θέα, πού στήν περίπτωση αὐτή – ἐπειδή ἔχω πολλά ἐπί μέρους – λέγεται

γενικεύουσα θέα. Ἡ φαινομενολογική μέθοδος λοιπόν είναι καθαρά περιγραφική. Περιγράφει τήν ούσια ὅπως ἀκριβῶς τήν θεάζεται. Ἀφοῦ ἀσκήσει «ἐποχή» καὶ βάλει σέ «παρένθεση» τήν ὑπαρξη, τήν φυσική ύπόσταση τοῦ ἀντικειμένου, προχωρεῖ βῆμα-βῆμα πρός τή διαφώτιση τής ούσιας μέσω τής θέας.

Ἀντίθετα μέ τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο, πού (μέσω τῆς ὁράσεως) είναι δεδομένο τῶν αἰσθήσεων, ἡ ούσια, τό εἶδος (μέσω τῆς θέας) είναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Husserl λέει νά ἐπιστρέψουμε «στά ἴδια τά πράγματα», ἐννοεῖ νά ἐπιστρέψουμε σέ ὅ,τι είναι ἀπλά, δηλ. ἄμεσα – μέ τήν ἄμεση θέα – δεδομένο στή συνειδήση μας ἡ σέ ὅ,τι «βλέπομε» νά ἔμφανίζεται ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς μας. Τά δεδομένα αύτά τῆς συνειδήσεως τά ὄνομάζει ὁ Husserl «φαινόμενα», ἐπειδή ἀκριβῶς παρουσιάζονται, «φαίνονται» ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, καί τή φιλοσοφία του ἡ μᾶλλον τή μέθοδο του «φαινομενολογία», ἐπειδή ἀκριβῶς ἀσχολεῖται καί προσπαθεῖ νά γνωρίσει αύτά τά φαινόμενα. Φαινόμενο λοιπόν στή φιλοσοφία τοῦ Husserl δέ σημαίνει οὕτε τό φυσικό φαινόμενο, οὕτε αύτό πού ἀπλῶς φαίνεται καί πού μπορεῖ πίσω του νά ὑπάρχει κάποιο νοούμενο, σημαίνει αύτό πού ἀπλῶς φαίνεται στή συνειδήση, πού είναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Προϋποτίθεται βέβαια ὅτι δεδομένο τῆς συνειδήσεως είναι μόνο ἡ ούσια καί μόνος τρόπος προσεγγίσεώς της ἡ θέα. Ἡ φαινομενολογία λοιπόν δέν ἐνδιαφέρεται, ἄν πέρα ἡ πίσω ἀπό τό φαινόμενο ὑπάρχει κάτι ἄλλο, ἄλλα καταγίνεται ἀποκλειστικά μέ τό δεδομένο τῆς συνειδήσεως ὡς φαινόμενο, ὡς κάτι πού φαίνεται στή συνειδήση, χωρίς νά ρωτάει ἄν αύτό είναι πραγματικότητα ἡ ἀπλή ἔμφάνεια. Ἡ φαινομενολογική μέθοδος δέν είναι οὕτε ἀπαγωγική οὕτε ἐπαγωγική, θέλει νά διαφωτίσει πλήρως, ν' ἀποδείξει – ἄλλα ὅχι μέ συλλογισμούς – ὅ,τι είναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Δέν ἐξηγεῖ τά φαινόμενα μέ νόμους οὕτε ἔξαγει συμπεράσματα ἀπό ἀρχές πού θέτει, ἄλλα θέλει νά ιδεῖ, νά θεασθεῖ ὅ,τι ὑπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως. Τήν ἐνδιαφέρει ὅ,τι γνωρίζομε ἡ ἀγαπᾶμε ἡ μισοῦμε ἡ ἐκεῖνο γιά τό όποιο ἀμφιβάλλομε, δηλ. ὅ,τι ὑπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, τό δεδομένο¹.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 52 ἐπ.

Μαθητής τοῦ Husserl είναι ό γερμανός Martin Heidegger (Χάιντεγκερ), τοῦ όποιου τό ονομα είναι στενά συνδεδεμένο μέτο φιλοσοφικό ρεύμα τοῦ ύπαρξισμοῦ. Ο ύπαρξισμός γεννήθηκε στόν 20ο αιώνα, μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, άπλωθηκε ὅμως εύρυτερα κατά τό δεύτερο. Κατά τό σχηματισμό του δέχτηκε τήν επίδραση τόσο τῆς «φαινομενολογίας» τοῦ Husserl ὃσο καὶ τοῦ ρεύματος πού λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Κατάγεται ὅμως κατευθείαν ἀπό τό Δανό φιλόσοφο τοῦ περασμένου αἰώνα Søren Kierkegaard (Κίρκεγκωρ). Έκτός ἀπό τόν Heidegger ἄλλος γερμανός ἐκπρόσωπος τοῦ ύπαρξισμοῦ είναι ό Karl Jaspers (Γιάσπερς). Είναι αύτός πού «έχθαψε» καὶ ἔρμήνευσε συστηματικά στά μαθήματά του τόν Kierkegaard. Στή Γαλλία τέλος, ὅπου είναι εύρυτατα διαδεδομένος, ἀντιπροσωπεύεται ό ύπαρξισμός κυρίως ἀπό τούς Gabriel Marcel (Μαρσέλ) καὶ Jean-Paul Sartre (Σάρτρ). «Ολοι σχεδόν οι ύπαρξιστές χρησιμοποιοῦν τή φαινομενολογική μέθοδο, είναι «φαινομενολόγοι». Ἀντίποδα αύτῶν ἀποτελοῦν οι «ἀναλυτικοί φιλόσοσφοι», πού ἡ μέθοδός τους κατάγεται ἀπό τό θετικισμό (βλ. ἐπόμενο κεφάλαιο). Φαινομενολογία καὶ ἀναλυτική φιλοσοφία είναι τά δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας].

3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

«Ηδη στήν είσαγωγή ἀνέκυψε ἀπό τή συζήτησή μας τό πρόβλημα τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἐξωτερικός λέγεται ὅλος ό φυσικός κόσμος, ὅ, τι βλέπομε, ἀγγίζομε ἢ ἀκούμε. Μέσα σ' αύτόν συγκαταλεγόμαστε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ὡς φυσικά ὄντα, ώς ὄργανισμοί. Ἐξαίρεση πάντοτε ἀποτελεῖ ὅ, τι ὄνομάζομε στόν ἄνθρωπο γνωσιοθεωρητικό συνειδέναι, ὅ, τι δηλ. ἀποτελεῖ τό ύποκείμενο τῆς γνώσεως. Μόνο αύτό δέν κατατάσσεται ποτέ στό λεγόμενο ἐξωτερικό κόσμο.

Ο κόσμος λοιπόν αύτός, ό ἐξωτερικός, πού γιά τήν ἀπλή καθημερινή ζωή είναι ό, τι πιό ἀληθινό καὶ αὐτονόητο, ἔγινε πολύ νωρίς πρόβλημα γιά τή φιλοσοφία καὶ ίδιαίτερα τή γνωσιολογία.

"Όπως εἴπαμε ήδη στό πρώτο κεφάλαιο, οι όροι τής γνώσεως είναι δύο: τό ύποκείμενο καί τό ἀντικείμενο. Μεγάλη σημασία ἔχει νά καταλάβουμε τή σχέση ἀναφορᾶς τοῦ ἐνός πρός τόν ἄλλο. "Οτι δηλ. τό γνωσιοθεωρητικό ύποκείμενο ἥ συνειδέναι, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νά λέγεται, δέ νοεῖται, δέν ύπάρχει χωρίς νά ἀναφέρεται σέ κάποιο ἀντικείμενο, τό όποιο ἔχει ἐνώπιόν του καί προσπαθεῖ νά τό γνωρίσει. Είναι βέβαιο λοιπόν ὅτι, ἐφ' ὅσον ύπάρχει τό ύποκείμενο, ύπάρχει καί κάτι ἄλλο, π.χ. ὁ ἐξωτερικός κόσμος, τόν όποιο τό ύποκείμενο συλλαμβάνει μέ τή γνώση του. Τό ἀντικείμενο τίθεται μαζί μέ τό ύποκείμενο, τό όποιο καί ἀποτελεῖ τό σημεῖο ἀναφορᾶς του. Είναι αὐτονότο ἐπομένως ὅτι, γιά νά ἰσχυρισθῶ ὅτι ύπάρχει κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό μένα, πρέπει νά ἔχω γι' αύτό κάποια γνώση. Μέ τόν ἰσχυρισμό: ύπάρχει ὁ ἐξωτερικός κόσμος, συνυπονοῶ ὅτι ἔχω καί κάποια γνώση γι' αύτόν. Τό «ύπάρχειν» δηλ. ἔχει μέσα του πάντοτε καί τό «εἰδέναι». 'Εφ' ὅσον ὅμως τό ύπάρχειν ἔχει μέσα του καί τό εἰδέναι, δηλ. τά δύο βρίσκονται σέ ἀμεση σχέση καί ἀλληλοεξάρτηση, τίθεται τό ἐρώτημα: ύπάρχει τό ἑνα ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄλλο; ύπάρχει ἑνα ύπάρχειν ἀνεξάρτητα ἀπό ἑνα εἰδέναι; 'Απλούστερα: ύπάρχει ἑνας ἐξωτερικός κόσμος ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ύποπτει ἥ ὅχι (ώς ἀντικείμενο) στή συνειδησή μου;

'Ο ἀπλοϊκός ρεαλισμός είναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού διερμηνεύει τήν ἀντίληψη τῆς ἀπλῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κατ' αὐτόν τά ύλικά σώματα καί οι ἴδιότητές τους ύπάρχουν ἀπέναντί μας, κι ἐμεῖς μέ τίς αἰσθήσεις μας «τά ψαύομε» ἀμεσα, καί διαπιστώνομε ὅτι είναι τόσο πράσινα ἥ κόκκινα, τόσο μεγάλα ἥ μικρά ὅσο τά αἰσθανόμαστε. Βέβαια, μέσα στή συνειδησή μας σχηματίζονται αἰσθήματα καί παραστάσεις γιά τά πράγματα, ὅμως οὕτε τά αἰσθήματα οὕτε οι παραστάσεις «ἐπηρεάζουν» τά πράγματα, τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεως μας. Τά αἰσθήματα καί οι παραστάσεις ἀπλῶς ἀπεικονίζουν, ἀντικατοπτρίζουν τά πράγματα. Εἴτε ἔχομε αἰσθημα εἴτε ὅχι, τό ἀντικείμενο ύπάρχει καί ἔχει τίς ἴδιότητές του. 'Ἐνα ἄνθος π.χ. ἔχει τό χρῶμα του καί τήν εύωδιά του, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἐγώ είμαι τυφλός καί δέν τό βλέπω ἥ μοῦ

συμβαίνει κάτι αλλο καί δέν αἰσθάνομαι τή μυρωδιά του. Ὑπάρχει πρίν τό αἰσθανθῶ καὶ ἀφοῦ παύσω νά τό αἰσθάνομαι. Τό ύποκείμενο καὶ τό ἀντικείμενο νοοῦνται, ἀπό τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό, ὄλωσδιόλου χωριστά καὶ ἀνεξάρτητα τό ἔνα ἀπό τό ἄλλο. Τό ἀντικείμενο ύπαρχει πρίν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπό τό ύποκείμενο. Τό ύποκείμενο ἀπλῶς ἀνακαλύπτει τήν ὑπαρξη καὶ τίς ἰδιότητες τοῦ ἀντικείμενου, τοῦ κόσμου πού τό περιβάλλει. Τόσο ὁ κόσμος ὅσο καὶ οἱ ἰδιότητές του ύπαρχουν σταθερά καὶ ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν τό ύποκείμενο τίς αἰσθάνεται ἢ ὅχι. Ἡ γνώση πού ἀποκτᾶ τό ύποκείμενο ἔγκειται στή συμφωνία τῶν παραστάσεών του μέτρα πράγματα. Ἀρα τά ἀντικείμενα τῆς γνώσεως εἶναι καὶ μέτρα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ γιά νά ἐπαλήθευθοῦν οἱ παραστάσεις, πρέπει νά συγκριθοῦν μέ τά ἴδια τά πράγματα.

Αύτή περίπου εἶναι καὶ τοῦ **διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ** ἡ στάση, μέτρη διαφορά ὅτι ἐδῶ τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ ύλικότητα τόσο τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου ὅσο καὶ τοῦ ύποκειμένου. Ὁ ἔξωτερικός κόσμος, ισχυρίζεται ὁ διαλεκτικός ύλισμός, ἀποτελεῖται ἀπό ς, ἡ ὁποία βρίσκεται σέ διαρκή κίνηση, μετασχηματίζεται ἀπό τή μία μορφή στήν ἄλλη. Ὁ ύλικός φυσικός κόσμος εἶναι τό θέατρο αύτῶν τῶν μεταβολῶν. Κι ἐμεῖς οἱ ἀνθρωποι εἴμαστε ἐπίσης προιόντα τῆς φύσεως, εἴμαστε μιά ἀπό τίς μορφές τῶν μεταβολῶν. Σέ ὅλες ὅμως τίς μορφές καὶ περιπτώσεις ἡ ς εἶναι τό πρωταρχικό. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται εἶναι τό δευτερεύον. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ συνείδηση εἶναι ς ὁργανωμένη σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Καί ἡ συνείδηση καὶ ἡ νόηση εἶναι ἀνώτερα προιόντα τῆς ς, ὁργανωμένης μέ ὁρισμένο τρόπο. Γνώση ἔξαλλου ἔχομε, κατά τό διαλεκτικό ύλισμό, ὅταν ἡ ς τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ἐρεθίζοντας τά αἰσθητήρια ὅργανά μας προκαλεῖ τό αἴσθημα. Ὁ ἔξωτερικός κόσμος μᾶς γίνεται γνωστός μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὁργάνων. Ἡ ς ὅμως εἶναι ἐκείνη πού ἐπιδρᾶ στά αἰσθητήρια ὅργανά μας. Τό αἰσθήματα πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν ἐπίδραση αύτή ἀπλῶς ἀντανακλοῦν, ἀπεικονίζουν τήν ἔξωτερική πραγματικότητα, δηλ. αύτό πού ύπαρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Σπουδαιότεροι θεωρητικοί τοῦ διαλεκτικοῦ ύλισμοῦ εἶναι οἱ Karl Marx

(Μάρξ), Ludwig Feuerbach (Φόύερμπαχ), Friedrich Engels (Ένγκελς) καί Vladimir Lenin (Λένιν).

"Ας ξαναγυρίσουμε στόν τρόπο σκέψεως τοῦ ρεαλισμοῦ καί αἱ παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τόν ἀπλοϊκό στόν **κριτικό ρεαλισμό**: "Αν πέσω στή θάλασσα νά κολυμπήσω μετά ἀπό μισῆ ὥρα ἡλιοθεραπείας, τό νερό θά μοῦ φανεῖ κρύο, ἐνῶ, ἃν δέν ἔχω μείνει καθόλου στόν ἥλιο, τό νερό θά μοῦ φανεῖ χλιαρό. Τό νερό δηλ. αὐτό καθαυτό δέν εἶναι χλιαρό τή μία φορά καί ψυχρό τήν ἄλλη, ἄλλα ἔχει ἀπλῶς μιά κάποια θερμοκρασία, ἡ ὅποια προκαλεῖ στό σῶμα μου τή μία φορά τό αἴσθημα τοῦ ψυχροῦ καί τήν ἄλλη τό αἴσθημα τοῦ χλιαροῦ. Τό σῶμα μου δέ δέχεται παθητικά τήν ἀντικειμενικά ὑπάρχουσα ποιότητα τοῦ νεροῦ, ἄλλα ἔχει ἔνα αἰσθημα, τό ὅποιο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐρεθισμοῦ πού δέχτηκε καί τῆς καταστάσεως στήν ὅποια βρισκόταν, ὅταν τό δέχτηκε. "Αν ἐγώ δέν εἶχα μείνει στόν ἥλιο, δέ θά μοῦ φαινόταν τό νερό κρύο, δηλ. τό νερό δέ θά εἶχε αὐτή τήν ἰδιότητα, ἃν δέν τοῦ τήν εἶχα ἀποδώσει. Ἐπομένως, τά ἀντικείμενα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου ἔχουν κάποιες ἰδιότητες, δέν εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτές πού τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο τούς ἀποδίδει. Τό ἐκάστοτε ὑποκείμενο δέ δέχεται παθητικά τήν εἰκόνα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου καί τῶν ἰδιοτήτων του, ἄλλα συμμετέχει στό σχηματισμό της. Τό ὑποκείμενο ἀποδίδει κάποιες ἰδιότητες στά πράγματα. Αὐτές δέν εἶναι βέβαια ὑποκειμενικές κατασκευές, οὕτε ὅμως καθρεφτίζουν τίς ἀντικειμενικά ὑπάρχουσες ἰδιότητες τῶν πραγμάτων. Οί ἰδιότητες, πού ἀποδίδει τό ὑποκείμενο στά πράγματα, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐρεθισμῶν πού δέχτηκε καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὅποιο ὡς ὑποκείμενο ἀντέδρασε. Αὐτή εἶναι ἡ ὄπτική γωνία τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ.

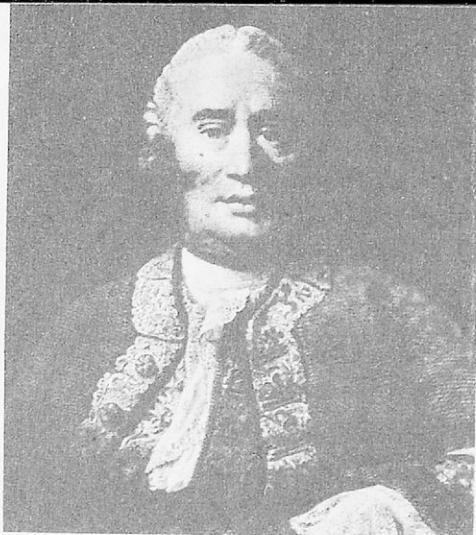
"Ο **ύποκειμενικός ἴδεαλισμός** εἶναι τό φιλοσοφικό ρεῦμα πού ἀναπτύσσει, ὡς τίς ἄκρες συνέπειές τους, τά σπέρματα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, πού ὑπάρχουν στόν κριτικό ρεαλισμό: "Οταν ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ ἔξωτερικός κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό μένα, σημαίνει ὅτι τόν φέρων στήν παράστασή μου, τόν κάνω ἀντικείμενο τοῦ συνειδέναι μου καί συγχρόνως ἰσχυρίζομαι ὅτι ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου. "Αν δέν τόν φέρω

στή συνείδησή μου, δέν μπορῶ νά ισχυρισθώ ότι ύπάρχει, ἄρα κατ' οὐσίαν δέν ύπάρχει ἔξω ἀπό τή συνείδησή μου. Τά πράγματα ύπάρχουν μόνο ώς αἰσθήματα καὶ παραστάσεις. Δέν είμαι σέ θέση νά γνωρίζω ἄν ύπάρχουν πράγματα ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μου, γιατί, γιά νά ώτι ύπάρχουν, πρέπει νά ἔχουν γίνει περιεχόμενο τής συνειδήσεώς μου. Τό ύπάρχειν συμπίπτει μέ τό συνειδέναι, esse est percipi, σύμφωνα μέ τό λατινικό ὄρο. "Ἐνα ἀντικείμενο ύπάρχει μόνο ώταν ἔνα ύποκείμενο ἔχει κάποιο αἰσθήμα γι' αὐτό. Γιά νά ύπάρξει προϋποθέτει μιά συνείδηση πού τό αἰσθάνεται, καὶ τελικά δέν ύπάρχει παρά μόνο μέσα στή συνείδηση πού τό ἀντιλαμβάνεται.

Βλέπω αύτό ἐδῶ τό κεράσι, λέει ὁ Berkeley, ὁ ιδρυτής τοῦ ύποκειμενικοῦ ίδεαλισμοῦ, τό γεύομαι, είμαι πεπεισμένος ώτι δέν είναι δυνατό οὕτε νά ίδω, οὕτε νά γευτῶ, οὕτε νά ἀγγίξω κάτι πού δέν ύπάρχει. Συνεπῶς τό κεράσι είναι πραγματικό. "Ἄν τώρα ἀφαιρέσω τά αἰσθήματα τοῦ μαλακοῦ, τοῦ ὑγροῦ, τοῦ ἐρυθροῦ κτλ. τότε δέν ύπάρχει πιά κεράσι, γιατί τό κεράσι δέν είναι μιά ούσια χωριστή ἀπ' αύτά τά αἰσθήματα, είναι ή σύνθεση τῶν αἰσθητῶν ἐντυπώσεων ή ίδεων. Μέ τόν ὄρο «ἰδέα» ὁ Berkeley δέν ἐννοεῖ ἔνα ἀντικειμενικό νόημα, ὅπως ὁ Πλάτων, ἀλλά τήν ύποκειμενική, τήν διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ὅ,τι κανείς βλέπει ή ἀκούει, τό ἵδωμα, τό ἄκουσμα κ.λπ. Κατά τόν Berkeley, ὅ,τι ὀνομάζομε συγκεκριμένο ἀντικείμενο ή, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, τόδε τι, δέν είναι παρά μιά σύνθεση παραστά-

George Berkeley.

David Hume.

πολύ κοντά στόν Berkeley. "Ο, τι ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη ὄνομάστηκε οὐσία καὶ συνδέθηκε μὲ τήν πραγματικότητα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου θεωρεῖται τώρα ἀπό τόν Hume ὡς προϊόν τοῦ συνειδέναι μας. Οὔτε ή πείρα οὔτε ή διάνοια, ισχυρίζεται ὁ Hume, εἶναι ίκανές νά μᾶς πείσουν γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ύλικοῦ κόσμου². Ή παραδοχή αύτοῦ τοῦ κόσμου εἶναι πόρισμα τῆς σκέψεώς μας. Παρ' ὅλα αὕτα δέχεται ὁ Hume ὅτι, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατο νά ἀποδειχτεῖ ἐπιστημονικά ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας, ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἀπό πρακτικούς λόγους θά πιστεύει πάντοτε ὅτι ὑπάρχει ἀπέναντί του τό σταθερό ἀντικείμενο, πού ὁ Ἀριστοτέλης ὄνόμασε οὐσία, γιατί χωρίς αύτό δέ μπορεῖ οὔτε νά ζήσει οὔτε νά ἐνεργήσει πρακτικά. Τέλος, τόσο ὁ Berkeley ὡσο καὶ ὁ Hume καταλήγουν στόν ψυχολογισμό, δηλ. στήν ἀντίληψη ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα ἀναλύεται σέ ψυχικά δεδομένα, σέ βιώματα, καὶ ὅτι καμιά ἐπιστημονική γνώση δέν εἶναι ἀντικειμενική.

'Ακρότατη μορφή τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι ὁ λεγόμενος Solipsismus (= solus ipse). Στή γλώσσα μας θά μπορούσαμε νά τόν ἀποδώσουμε μέ τόν ὄρο «έαυτολογία» (ώς ὄρος εἰσάγεται ἀπό τόν I. N. Θεοδωρακόπουλο). Γιά τόν έαυτολόγο

σεων ἡ αἰσθημάτων, ἰδεῶν. Δηλαδή ὅλα ὅσα νομίζομε ὅτι ὑπάρχουν εἶναι παράγωγα τοῦ πνεύματός μας¹. «Ὕπαρχουν μόνο πνεύματα καὶ ἰδέες» ισχυρίζεται ὁ Berkeley. Κάτι ἀνάλογο δίδαξε καὶ ὁ Schopenhauer (Σοπενχάουερ), ὅτι δηλ. ὁ κόσμος εἶναι παράσταση, ὅτι δέν ὑπάρχει ὑποκείμενο χωρίς ἀντικείμενο, μόνο πού γι' αὐτόν ὁ κόσμος ἐκτός ἀπό παράσταση εἶναι καὶ βούληση.

Ο Hume βρίσκεται ἐπίσης

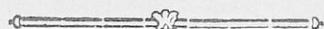
1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 55 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

ύπάρχει μόνο ή συνείδησή του καί τό περιεχόμενό της, οὕτε κάνοι συνειδήσεις τῶν συνανθρώπων του. Μόνο ή δική του συνείδηση καί τό περιεχόμενό της είναι κάτι τό πραγματικό, γιά όλα τά ἄλλα δέν ἔχει καμία ἀπόδειξη ὅτι ύπάρχουν. Μόνο ὅτι αἰσθάνεται καί σκέπτεται αὐτός είναι ἀληθινό, καί μάλιστα μόνο κατά τή διάρκεια πού τό σκέπτεται ἡ τό αἰσθάνεται. Πρίν γεννηθεῖ, ὅποτε δέ σκεπτόταν οὕτε αἰσθανόταν, ὁ κόσμος δέν ύπηρχε, οὕτε θά συνεχίσει νά ύπάρχει, ὅταν αὐτός πεθάνει. Οί συνάνθρωποί του, τά ζῶα καί τά ἀντικείμενα πού τόν περιβάλλουν, ύπάρχουν μόνο ἐφ' ὅσον αὐτός τά αἰσθάνεται ἡ τά σκέφτεται. Τό νά ισχυρίζεται κανείς ὅτι αὐτά ύπάρχουν καί ὅταν δέν τά αἰσθάνεται, είναι, κατά τόν ἑαυτόλόγο, μιά μεγάλη ἀπλοϊκότητα.

Η κριτική φιλοσοφία τοῦ Kant είναι μιά μεγαλοφυής πραγματικά προσπάθεια νά σωθεῖ ή γνωσιολογία ἀπό τίς ἀκρότητες τοῦ ρεαλισμοῦ καί τοῦ ἰδεαλισμοῦ. "Αν πέτυχε είναι δύσκολο νά τό ἀποφασίσει κανείς." Οπως στό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, ἔτσι καί στό πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας ὁ Kant ζητᾶ μιά μέση λύση. Βέβαια ύπάρχει, λέει ὁ Kant, ἔνας κόσμος πέρα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή συνείδησή μας, ύπάρχει ἔνα «πράγμα καθαυτό» (das Ding an sich), ὅμως αὐτό δέ μᾶς γίνεται ποτέ ἄμεσα γνωστό, ὅπως πιστεύει ὁ ρεαλισμός. Τό πράγμα καθαυτό δέν ἀντικατοπτρίζεται ποτέ μέσα μας, ὥστε νά τό γνωρίσουμε. Τό γνωρίζομε σχηματίζοντας γι' αὐτό μιά γνωστική εἰκόνα, ἔνα φαινόμενο. "Ολα τά ἀντικείμενα πού γνωρίζομε είναι φαινόμενα, δηλαδή σχηματισμοί τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως, περιεχόμενα τῶν παραστάσεών μας. Τό φαινόμενο, σέ ἀντίθεση μέτό πράγμα καθαυτό, είναι προσιτό στόν ἀνθρωπο, είναι ὁ κόσμος πού βλέπομε καί ἀκούμε, ὁ ἀντικειμενικός ἐξωτερικός κόσμος. "Ολα τά φαινόμενα ἔχουν ἔνα ἀντίστοιχο πράγμα καθαυτό, ἄλλα ποτέ δέν ταυτίζονται μ' αὐτό. "Ισως δέ θά μάθουμε ποτέ τίποτε γιά τό πράγμα καθαυτό. Σάν πεπερασμένα ὄντα πού εἴμαστε μένομε πάντα σέ ὅτι φαίνεται: στή γνωστική εἰκόνα πού μέ τίς ψυχοδιανοητικές μας δυνάμεις εἴμαστε σέ θέση νά σχηματίσουμε. Τό σύνολο τῶν φαινομένων είναι ὁ αἰσθητός κόσμος, τόν ὅποιο ἐμεῖς γνωρίζομε. 'Ο αἰσθητός ἡ φυσικός, ἀντικειμενικός

Critik der reinen Vernunft

von

Immanuel Kant

Professor in Königsberg.

Nioga,
verlegt von Johann Friedrich Hartknoch
1781.

Tό εξώφυλλο τής πρώτης έκδόσεως τής Κριτικής τοῦ Καθαροῦ Λόγου.

κόσμος λοιπόν, είναι φαινόμενο, δηλ. κάτι αλλο από τό πράγματι ύπαρχον. Είναι γνωστικός σχηματισμός μέ βάση τό αἰσθημα, τούς τρόπους ἐποπτείας (χώρο καί χρόνο) καί τούς νόμους τῆς λογικῆς. Προύποθεση βέβαια είναι τό ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχομε ἔναν κοινό αἰσθητό κόσμο. Αὐτό δέν ἀποδεικνύεται ποτέ, ὥμως είναι ἀναμφισβήτητο, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦμε καί σκεφτόμαστε σάν ὁ αἰσθητός κόσμος νά είναι δεδομένος κατά τόν ἔδιο τρόπο σέ ὅλους μας.

Γιά νά ὄργανωθεῖ ὥμως ὁ γνωστικός αύτός σχηματισμός, γιά νά ἔχουμε δηλ. γνώση, συντρέχουν δύο στοιχεῖα, ισχυρίζεται ὁ Kant στήν «Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου»: ἔνα a priori, δηλ. λογικό στοιχεῖο καί ἔνα a posteriori, δηλ. ἐξωλογικό ἢ προλογικό, τό ὅποι είναι καί τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων. Τό δεδομένο τῶν αἰσθήσεων είναι ἡ ἐντύπωση ἢ τό αἴσθημα, ἡ διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη. Τό αἴσθημα είναι ἡ πρώτη ὑλη καί τό πρώτο χρονικά δεδομένο τοῦ συνειδέναι, πού, ἐφ' ὅσον λειτουργήσουν οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, προσλαμβάνει τό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου, γίνεται φαινόμενο. "Ἐτσι, ἀπό τά ἀπλά καί ἄμορφα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ρυθμίζεται καί μορφώνεται, χωρίς κάν νά τό θέλουμε καί χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε, ἡ ἀντικειμενική παράσταση τοῦ κόσμου. Ὁ σχηματισμός λοιπόν τῶν ἀντικειμένων καί τῆς ἐνότητας τοῦ κόσμου είναι ἔργο τοῦ συνειδέναι. Γιά νά συντελεστεῖ, λειτουργοῦν καί οἱ αἰσθήσεις καί οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας (χώρος καί χρόνος) καί οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, καί λειτουργοῦν αὐτόματα χωρίς ἐμεῖς νά τό γνωρίζουμε. Τά αἰσθήματα, τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἀποτελοῦν τήν ὑλη γιά τό σχηματισμό τοῦ φαινομένου, οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καί οἱ νόμοι τοῦ λογικοῦ δίνουν τή μορφή στό φαινόμενο.

Πρέπει ὥμως νά θυμούμαστε πάντα ὅτι τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἡ ὑλη δηλ. τῆς γνώσεως δέν είναι ποτέ δημιούργημα τοῦ συνειδέναι. Τό συνειδέναι παίρνει τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τήν ὑλη αὐτή, καί τῆς δίνει μορφή, τήν κάνει φαινόμενο¹. Ἡ ὑλη τοῦ φαινομένου είναι a posteriori, είναι ἄμεσο βίωμα,

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 58

ύποκειμενική κατάσταση, ή μορφή του μόνο εἶναι *a priori* καὶ τήν ἐπιβάλλει ἡ συνείδηση. Ἐδῶ ἔγκειται ἡ σύνθεση πού ἐπιχειρεῖ ὁ Kant. Βέβαια τὸ τελικό μόρφωμα, τὸ φαινόμενο καὶ ἡ γνώση πού ἔχομε γι' αὐτό, προσδιορίζεται ἀπό τὰ *a priori* στοιχεῖα – τὸν πρῶτο λόγο τὸν ἔχουν πάντοτε τὰ *a priori* στοιχεῖα –, ἀλλά ὥχι ἀποκλειστικά ἀπό αὐτά. "Αν πάλι εἴχαμε μόνο *a posteriori* στοιχεῖα, μόνο τὸ ἄμεσο βίωμα, τὸ ἄκουσμα ἢ τὸ ἕδωμα, δέ θά μπορούσαμε ποτέ νά σχηματίσουμε ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου, δηλ. φαινόμενα, οὕτε αὐτό πού ὄνομάζομε πείρα τῶν πραγμάτων, γιατί ἀκριβῶς ἡ ἐμπειρία εἶναι σύνθεση καὶ τῶν δύο στοιχείων. Ἡ ἐμπειρία προϋποθέτει τὸ αἰσθῆμα, ἀλλά τὸ αἰσθῆμα δέν εἶναι ἥδη ἐμπειρία, εἶναι προϋπόθεση γιά νά τή συνθέσουμε. "Αν τὸ ύποκείμενο εἶχε μόνο αἰσθήματα, ἄμεσα βιώματα, ὅπως ἰσχυρίζεται ἡ αἰσθησιαρχία, τάτε δέ θά μποροῦσε ποτέ ἀπό τὴν ύποκειμενική κατάσταση τῶν αἰσθημάτων νά προχωρήσει στήν ἀντικειμενική εἰκόνα τοῦ κόσμου, στήν παραδοχή ὅτι ύπάρχει ἔνας κοινός γιά ὅλους ἀντικειμενικός κόσμος. Κι ἂν πάλι τὸ ύποκείμενο δέν εἶχε τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων καὶ μποροῦσε νά δημιουργεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς γνώσεως μόνο του, τάτε ὁ κόσμος τῶν φαινομένων θά ἤταν ἐξ ὀλοκλήρου δημιούργημα τοῦ ύποκειμένου, ὅπως διδάσκει ὁ Berkeley. Κατά τὸν Kant ὅμως τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλιῶς. Τό βίωμα πού λέγεται αἰσθῆμα ἀντικειμενικοποιεῖται μέ τή βοήθεια τῆς ἐποπτείας, δηλ. τούς βασικούς τρόπους χρόνο καὶ χῶρο. "Αν δέν εἴχαμε αύτούς τούς τρόπους ἐποπτείας, τὸ αἰσθῆμα θά ἔμενε ἀπλό βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὀλοκλήρου μέ τὸ ύποκείμενο. Ἔκεινο πού προκύπτει, ὅταν συνεργάζεται ἡ ἐποπτεία καὶ ἡ διάνοια, εἶναι ἡ ἀντικειμενική ἐμπειρία, δηλ. τὸ σύστημα τῶν νόμων τοῦ κόσμου. Αὐτό εἶναι ὁ ἀνώτατος βαθμός ἀντικειμενικοποιήσεως πού φτάνει ὁ ἄνθρωπος.

Ποιά εἶναι ὅμως ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων; Ὁ Kant ἀπαντᾷ ὅτι οὕτε ἡ ἐποπτεία οὕτε ἡ διάνοια μπορεῖ νά εἶναι ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων. Γιατί, ἐφόσον τὸ ἄμορφο ύλικό τῶν αἰσθημάτων διαμορφώνεται καὶ συντάσσεται ἀπό τὴν ἐποπτεία καὶ τή διάνοια, δέν μπορεῖ βέβαια καὶ νά κατάγεται ἀπό αὐτές. Ἀντίθετα, τὸ ύλικό αὐτό τῶν αἰσθημάτων, ἡ δεδομένη ύλη, εἶναι ἡ προϋπό-

θεση γιά νά κινηθοῦν αύτές οί δύο δυνάμεις μέσα μας, είναι τά παρακλητικά τῆς διάνοιας, όπως είπε ὁ Πλάτων. Οὔτε ὅμως ἀπό τά φαινόμενα προέρχονται τά αἰσθήματα, γιατί τότε θά εἴχαμε ἔνα φαῦλο κύκλο. Γιατί ὅπως εἴπαμε, τά φαινόμενα είναι γνωστικοί σχηματισμοί μέ βάση τά αἰσθήματα, τά όποια μορφώνονται σύμφωνα μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας καί τούς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τά αἰσθήματα λοιπόν δέν πηγάζουν ἀπό τά φαινόμενα, ἀπ' αὐτό πού συνήθως ὀνομάζομε αἰσθητό κόσμο, γιατί αὐτός ἀκριβῶς σχηματίζεται μέ βάση τά αἰσθήματα. Τά αἰσθήματα είναι τά στοιχεῖα μέ τά όποια συνθέτομε αὐτό πού ὄνομάζομε αἰσθητό κόσμο. Ἡ πηγή τῶν αἰσθημάτων είναι κάτι πέρα ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, κάτι τό ύπερβατικό, ύπάρχει πρίν ἀπό κάθε ἐμπειρία, πρίν ἀπό κάθε γνώση κι ἐποπτεία. Είναι τό ύπόβαθρο κάθε ἐποπτείας καί γνώσεως, είναι τό ύποκείμενον τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τό ύπόβαθρο ὅμως αὐτό δέν μποροῦμε νά τό αἰσθανθοῦμε, οὔτε νά τό φέρουμε στήν παράστασή μας, οὔτε νά τό περιλάβουμε στήν ἀντικειμενική μας πείρα. Τό ἄγνωστο αὐτό καί μή δυνάμενο ποτέ νά γνωστεῖ είναι τό ύπερβατικό ἐκεīνο κάτι, τό πράγμα καθαυτό. Προϋποθέτει δηλ. ὁ Kant ὅτι πρέπει νά ύπάρχει κάτι, πού προκαλεῖ τίς ἐντυπώσεις καί τά αἰσθήματα, κάτι πού κεῖται ἐπέκεινα, πέρα ἀπό τή δύναμη τοῦ αἰσθάνεσθαι, καθώς ἐπίσης καί πέρα ἀπό τή γνωστική δύναμη τῆς διάνοιας, γι' αὐτό καί δέν μπορεῖ νά γίνει ἀντικείμενο οὔτε αἰσθήσεως, οὔτε ἐποπτείας, οὔτε γνώσεως. Τό νοούμενο αὐτό καί ύπερβατικό κάτι, πού είναι πέρα ἀπό κάθε γνωστική ἴκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, είναι τό πράγμα καθαυτό. Τό ύπερβατικό αὐτό X είναι ἡ αἰτία ὅχι μόνο τῶν αἰσθημάτων μας, ἀλλά καί ὅλης τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως. Ἐπειδή ὅλα τά φαινόμενα είναι παραστάσεις καί ὅχι ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπό τίς παραστάσεις μας, γι' αὐτό ὁ Kant ὄνομάζει τό ύπερβατικό αὐτό X «ἀληθινό ἀντίστοιχο τῶν παραστάσεών μας». Πρόκειται γιά τήν ἔννοια τῆς ούσιας τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἡ ἀντοχή της ἀποδείχτηκε πραγματικά ἀξιοθαύμαστη.

Ἐπειδή ἐξάλλου μόνο τά φαινόμενα είναι δυνατό νά γίνουν ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καί τῆς ἐπιστημονικῆς μας πείρας, τό

Ο G. W. F. Hegel σέ ώρα μαθήματος.

ον αύτό καθαυτό ή τό πράγμα καθαυτό χαρακτηρίζεται καί ως «όριο τῆς γνώσεως μας», ώς μιά ἔννοια πού σχηματίζει ό νοῦς μας γιά ὅ,τι ύπάρχει πέρα, ἐπέκεινα ἀπό τή γνωστική μας δύναμη. Ἡ ἔννοια ὅμως αὐτή τοῦ πράγματος καθαυτό ώς όριου τῆς γνώσεως, ώς όροθετική ἔννοια, δέν παραμερίζει τήν ἔννοια τῆς οὐσίας, ή ὅποια ύποκρύπτεται κάτω ἀπ' αὐτήν.

΄Από τούς ἀρχαίους ό Πλάτων είναι ἐκεῖνος πού κατ' ἔξοχήν θεωρεῖται ίδεαλιστής καί είναι αύτός πού καθιέρωσε τόν ὄρο «ἰδέα». Όμως, ὅπως εϊδαμε, ή «ἰδέα» τοῦ ύποκειμενικοῦ ίδεαλισμοῦ είναι κάτι τελείως διαφορετικό ἀπό τήν πλατωνική. Είναι ή διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη πού ἔχομε γιά ἔνα ἀντικείμενο, ἀντίληψη πού μπορεῖ καί νά είναι διαφορετική στόν καθένα. Ἡ πλατωνική ίδέα ἀντίθετα είναι νόημα. Είναι όντότητα ἀνεξάρτητη ἀπό τόν καθένα, ἔχει ἀντικειμενικότητα¹. Έτσι ό πλατωνι-

1. Βλ. Άνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

κός ίδεαλισμός μπορεί νά ονομαστεί, σέ αντιδιαστολή πρός τόν ύποκειμενικό, αντικειμενικός ίδεαλισμός. Κάτι άναλογο είναι και ο ίδεαλισμός του Hegel ('Εγέλου).

'Αριστοτέλης έξαλλου αντιπροσωπεύει μιάρεα λιστική αντίληψη για τήγνωση, χωρίς αύτή νά μπορεί νά ταυτιστεί μέ κάποια από τίς αποχρώσεις τοῦ νεότερου εύρωπαίκου ρεαλισμοῦ. Είναι ρεαλιστής μέ τήν εννοια ότι δέχεται τόν έξωτερικό κόσμο ώς άληθινό, ώς ούσια. Γιά τόν 'Αριστοτέλη τό συγκεκριμένο πράγμα, τό τόδε τι, αρά καιί όλος ο έξωτερικός κόσμος, πού αποτελείται από συγκεκριμένα πράγματα, είναι ή ούσια, είναι τό συναμφότερον μορφής καιί υλης, τό ον. 'Η ούσια, όπως είδαμε, είναι ή πρώτη από τίς άριστοτελικές κατηγορίες¹, είναι τό ύποκειμενον, στό όποιο αποδίδονται ώς κατηγορήματα οι ύπόλοιπες (ποσόν, ποιόν κ.λπ.).

Γιά τόν Πλάτωνα τό ον διακρίνεται σέ αισθητό καιί νοητό, καιί τό μέν νοητό είναι τό οντως ον, ένω τό αισθητό είναι απόλο είδωλο. Γιά τόν 'Αριστοτέλη τό ον είναι ένα καιί άδιαιρετο, συναποτελείται από υλη καιί μορφή, τά όποια δέ νοοῦνται ποτέ χωριστά τό ένα από τό άλλο. Οϋτε ο Πλάτων ούτε ο 'Αριστοτέλης ζημως φαντάστηκαν ποτέ τό ον, τόν κόσμο, ώς άπλη παράσταση τής συνειδήσεώς μας, άνεξάρτητη από τήν πραγματικότητα, όπως ούποκειμενικός ίδεαλισμός. Οϋτε ύποψιά στηκαν ότι μπορεί οι νόμοι λειτουργίας τής φύσεως νά είναι νόμοι σύμφωνα μέ τούς όποιους λειτουργεῖ ο νοῦς μας, όπως ύποστήριξε ο Kant. Οι άριστοτελικές κατηγορίες, πού, όπως είπαμε, θίγουν αύτό τό πρόβλημα, είναι κατηγορήματα τής ούσιας καιί συγχρόνως λογικοί νόμοι. 'Άκομα οι θεμελιώδεις άρχες τής νοήσεως (ταυτότητας, αντιφάσεως κ.λπ.) προϋποτίθεται, καιί γιά τόν 'Αριστοτέλη καιί γιά τόν Πλάτωνα, ότι άνταποκρίνονται πλήρως πρός τά πράγματα. 'Οπως δηλ. ένα αντικείμενο αποκλείεται νά νοείται ώς ύπάρχον καιί ταυτόχρονα μή ύπάρχον (άρχη τής αντιφάσεως), έτσι αποκλείεται καιί νά είναι (στήν πραγματικότητα) ύπάρχον καιί μή ύπάρχον ταυτόχρονα. Καιί μάλιστα τό άδύνατο τής πραγματικής αντιφάσεως είναι έκεινο πού ύπαγορεύει τό άδύνατο τής νοητής

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σσ. 63-64

κής άντιφάσεως. Γιατί ή νοητή ύπαρξη ταυτίζεται άπολυτα μέ τήν πραγματική ή, όπως είπε ο Παρμενίδης, ταύτὸν ἐστὶν νοεῖν τε καὶ εἶναι. Γενικά λοιπόν ή ἀρχαία Ἑλληνική φιλοσοφία ἔχει ἔναν «όντολογικό ρεαλισμό». Τό δὲν καί τό νοεῖν ή τό άντικείμενο τῆς γνώσεως καί ή γνωστική δύναμη τοῦ ύποκειμένου βρίσκονται σέ ἄμεση σχέση καί ἀναφορά. Δέν ύπάρχει άντικείμενο πού νά μή μπορεῖ νά γνωστεῖ ἀπό τό ύποκειμένο, οὕτε πάλι ύποκειμένο πού νά μή διαθέτει γνωστικές δυνάμεις ἀντίστοιχες μέ τό άντικείμενο πού ἔχει μπροστά του. Ἡ ἀμοιβαιότητα αὐτή νοήσεως καί πραγματικότητας εἶναι τό κατ' ἔξοχήν χαρακτηριστικό τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ο θετικισμός ή θετική φιλοσοφία υἱοθετεῖ ἀπόψεις τοῦ ἐμπειρισμοῦ σχετικά μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν καί ἀπόψεις τοῦ ρεαλισμοῦ σχετικά μέ τό πρόβλημα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. Ἰδρυτής του θεωρεῖται ο γάλλος August Comte (Κόντ) καί ἀπό τούς σπουδαιότερους ἀντιπροσώπους ο ἄγγλος John Stuart Mill (Μίλλ).

Ἡ βασική θέση καί ἀφετηρία τοῦ θετικισμοῦ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν μόνο ἐμπειρικοί λόγοι, ἐμπειρικές κρίσεις γιά τά πράγματα, δηλ. κρίσεις πού βασίζονται ἀποκλειστικά στά δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Δέν ύπάρχει κανένας νόμος καί καμιά ἀξία a priori, δηλ. πρίν ἀπό τήν ἐμπειρία. "Ολα αὐτά, νόμοι, ἀξίες, ἔννοιες, σχηματίζονται μέ τήν ἐπανάληψη καί τή γενίκευση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Μποροῦν μάλιστα μέ νέες ἐμπειρίες νά συμπληρωθοῦν καί νά διορθωθοῦν. Ἐκτός ὅμως ἀπό αὐτά, πού εἶναι ἀπόψεις γενικές τοῦ

August Comte

έμπειρισμοῦ, ὁ θετικισμός τείνει νά περιορίσει τό «άληθινό» σέ
ὅ, τι είναι συγκεκριμένο καί μάλιστα «χειροπιαστό». Ἀρνεῖται
όποιαδήποτε Μεταφυσική καί, τουλάχιστον ό iδρυτής του Com-
te, πιστεύει ὅτι ή ἀνθρωπότητα, ἀφοῦ πέρασε τό θεολογικό καί
μεταφυσικό στάδιο διανοήσεως, ἔφτασε ἐπιτέλους στό θετικό,
κατά τό ὅποιο ὁ ἄνθρωπος δέν «κατασκευάζει» πιά θεούς, ὅπως
τό Μεσαίωνα, η μεταφυσικές ἔννοιες, ὅπως τό 17ο καί 18ο αι-
ώνα, ἀλλά συλλαμβάνει καί κατανοεῖ τά συγκεκριμένα φαινό-
μενα σέ σχέση μέ τούς ὄρους πού τά συνιστοῦν.

Ο έμπειριοκριτικισμός θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι είναι νεό-
τερη χρονικά μορφή τοῦ θετικισμοῦ. Πηγάζει ἀπό τό εύρυ ρεύμα
τοῦ ύποκειμενικοῦ iδεαλισμοῦ, πιστεύει ὅμως ὅτι αἱρει τήν ἀντί-
θεση ρεαλισμοῦ-iδεαλισμοῦ, ὅτι βρίσκει μιά τρίτη ὁδό ύπερανω
τῶν δύο. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ρεύματος αὐτοῦ είναι οἱ γερ-
μανοί Ernst Mach (Μάχ) καί Richard Avenarius (Αβενάριους). Ο
Mach ύποστηρίζει ὅτι κάθε πραγματική, δηλ. ἀμεσα δεδομένη
γνώση, ἀποτελεῖται ἀπό αἰσθήματα. Διευκρινίζει ὅμως ὅτι τά αἰ-
σθήματα είναι οὐδέτερα στοιχεῖα, τά ὅποια μποροῦν νά θεωρη-
θοῦν ἄλλοτε ώς ψυχικά καί ἄλλοτε ώς φυσικά γεγονότα. Ἀντικα-
θιστά μάλιστα τόν ὄρο αἰσθῆμα μέ τόν ὄρο «στοιχεῖο», ἀκριβῶς
γιά νά τονίσει τόν οὐδέτερο χαρακτήρα του. Ο Avenarius προσ-
παθεῖ νά ἄρει τό διχασμό φυσικοῦ καί ψυχικοῦ, ἐξωτερικοῦ καί
ἐσωτερικοῦ κόσμου. Στήν προσπάθειά του αὐτή ἀρνεῖται ὅτι
ύπάρχει ἔνα ψυχικό ύποκείμενο, πού αἰσθάνεται καί ἀντιλαμβά-
νεται ἔνα φυσικό κόσμο. Στή θέση τοῦ ψυχικοῦ ύποκειμένου
βάζει τό κεντρικό νευρικό σύστημα τοῦ ἀνθρώπου, προσπαθών-
τας ἔτσι νά δώσει ύλιστική χροιά στό φαινόμενο τῆς γνώσεως.
Ἀποτέλεσμα είναι νά τόν ἐπικρίνουν οἱ iδεαλιστές ώς ύλιστή καί
οἱ ύλιστές ώς iδεαλιστή. Ο Lenin μάλιστα ἔγραψε ἔνα ὀλόκληρο
ἔργο γιά νά τόν ἀντικρούσει, τό περίφημο «Ύλισμός καί Έμπει-
ριοκριτικισμός».

Ο νεοκαντιανισμός, μέ κέντρα τίς σχολές τοῦ Marburg καί τῆς
Baden, είναι τό γερμανικό φιλοσοφικό κίνημα, πού, στά τέλη τοῦ
19ου αιώνα, ἔδωσε τό σύνθημα: πίσω στόν Kant (zurück zu

Kant). Τό σύνθημα αύτό άκούστηκε ώς άντιδραση πρός τό θετικισμό και τόν έμπειριοκριτικισμό, πού είχαν κυριαρχήσει τό 19ο αιώνα στήν Εύρωπη. Ό νεοκαντιανισμός μελέτησε βαθιά και προεξέτεινε τή φιλοσοφία τοῦ Kant και γενικότερα άνανέωσε τόν ένθουσιασμό γιά τή φιλοσοφία στό γερμανικό χώρο. "Οπως ὅμως συμβαίνει πάντοτε, δημιουργήθηκαν προβλήματα έρμηνειας στό έργο τοῦ μεγάλου δασκάλου, και συγκεκριμένα στήν έννοια τοῦ πράγματος καθαυτό. "Άλλοι νεοκαντιανοί, ὅπως ὁ Riehl (Ρίλ), ἀποδίδουν ρεαλισμό στόν Kant γενικά και θεωροῦν τό «καθαυτό πράγμα» ώς πραγματικό και ἀνεξάρτητο ἀπό τή συνείδηση ἀντικείμενο, ώς τήν πραγματική αἰτία τοῦ αἰσθήματος, ἀλλά και τής ἐνότητας, μέ τήν όποια παρουσιάζονται τά φαινόμενα στή συνείδησή μας. "Άλλοι τόν θέλουν ίδεαλιστή. Ό Cohen (Κοέν) δέχεται τό «πράγμα καθαυτό» ώς τό παντοτινά ἄγνωστο, ώς μιά ίδεα, ἔνα νοούμενο, πού ό νοῦς ύποθέτει ὅτι ύπάρχει γιά νά δικαιολογήσει τό φαινόμενο. Ό Cassierer (Κασίρερ) ισχυρίζεται ὅτι τό πράγμα καθαυτό σημαίνει τή μορφή τῶν φαινομένων, ἡ όποια προστίθεται μόνο μέ τή σκέψη μας, ἀλλά δέν ἔχει ἔξω ἀπό τή σκέψη μας καμιά συγκεκριμένη ὑπαρξη.

Ό νεοθετικισμός ἡ λογικός θετικισμός ἡ ἀναλυτική φιλοσοφία, ὅπως και τά ὄνόματα δείχνουν, κατάγεται ἀπό τό θετικισμό, ἔχει ὅμως ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετά ἀπό τίς καταβολές του. Ή θετικότητά του ἔγκειται στό ὅτι θεωρεῖ έργο τῆς φιλοσοφίας τή λογική ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, δηλ. τή διασάφησή τους μέ τρόπο θετικό και συγκεκριμένο. Ξεκίνησε ἀπό τό λεγόμενο «Κύκλο τῆς Βιέννης», πού ἦταν μιά ὄμάδα μαθηματικῶν και φυσικῶν κυρίως, μέ κεντρική φυσιογνωμία τόν πανεπιστημιακό δάσκαλο Moritz Schlick (Σλίκ). Στό ρεῦμα αύτό ἀνήκουν, μέ προσωπικές πάντοτε ἀποκλίσεις, οἱ Karl Popper (Πόπερ), Bertrand Russel (Ράσσελ), Rudolf Carnap (Κάρναπ) κ.ἄ. "Οπως και στό προηγούμενο κεφάλαιο εἴπαμε, ἡ ἀναλυτική φιλοσοφία και ἡ φαινομενολογία, στήν όποια συμπεριλαμβάνονται και οἱ ύπαρξιστές φαινομενολόγοι, είναι τά δύο ἀντίθετα ἀλλά κύρια φιλοσοφικά ρεύματα τῆς σύγχρονης δυτικής εύρωπαϊκής φιλοσοφίας. Ή ἀνατολική εύρωπαϊκή σκέψη καλλιεργεῖ ἀποκλειστικά τό διαλεκτικό ύλισμό.

4. ΤΟ ΚΥΡΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Είναι φυσικό ή άρχική στάση τοῦ ἀνθρώπου πρός τό γεγονός τῆς γνώσεως νά είναι θετική καί αἰσιόδοξη. Είναι φυσικό ό ἄνθρωπος νά πιστεύει, πώς ὅ, τι βλέπει, ἀκούει ἢ σκέφτεται είναι ἀληθινό καί ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα. "Οσο δέν ἔχει ἀποδείξεις γιά τό ἀντίθετο, ό ἄνθρωπος μένει σ' αὐτή τήν αἰσιόδοξη ἀντίληψη. Σ' αὐτήν ἔμειναν κατά κανόνα οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι. Σχεδόν κανείς τους δέν ἀμφέβαλλε γιά τό κύρος τῶν γνώσεων πού κατεῖχε, καθένας τους πίστευε ὅτι ἔχει βρεῖ τήν ἀλήθεια. Τόσο τό πρόβλημα τοῦ κύρους ὅσο καί ή ἔδια ή γνωσιολογία γεννήθηκαν κατ' ούσιαν μέ τούς Σοφιστές καί τόν Πλάτωνα. 'Ο λόγος τοῦ Hegel, ὅτι ή φιλοσοφία ἔρχεται μαζί μέ τή «γλαύκα τῆς Ἀθηνᾶς», δηλ. ἀργά, στό δειλινό τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ισχύει κατ' ἔξοχήν γιά τή γνωσιολογία.

'Η διανόηση πού δέν ταράζεται ἀπό ἀμφιβολίες σχετικά μέ τό κύρος τῆς γνώσεως, ὀνομάζεται δογματική, καί ή ἀντίληψη ὅτι μποροῦμε νά ἔχουμε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στίς αἰσθήσεις καί τή νόηση μας ώς πρός τήν ἀπόκτηση ἔγκυρης γνώσεως ὀνομάζεται δογματισμός (*Dogmatismus*). 'Ο δογματισμός δέν τρέφει καμιά ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσεως. 'Εμπιστεύεται ἀπόλυτα στίς ψυχοδιανοητικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καί πιστεύει ὅτι ὅλα μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο γνώσεως, καί μάλιστα ἔγκυρης γνώσεως. 'Ως πρός αὐτό πλησιάζει τόν ἀπλοϊκό ρεαλισμό. 'Ο δογματισμός χαρακτηρίζει συνήθως τά πρώτα στάδια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ώς ἀτόμου καί τά πρώτα στάδια τῆς διανοήσεως ἐνός πολιτισμοῦ, χωρίς αὐτό νά είναι βέβαια ἀπόλυτο. 'Υπάρχουν δογματικές θεωρίες πού δέ βρίσκονται καθόλου σέ τέτοιες χρονικές περιόδους. Στή νεότερη μάλιστα ἐποχή, καί κυρίως ἀπό τόν Kant κι ἐπειτα, θεωρεῖται δογματική κάθε θεωρία πού ζητᾶ νά λύσει τά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, χωρίς νά ἔξετάζει, ἃν τό ἀνθρώπινο λογικό είναι ίκανό νά τά λύσει.

'Η ἐμπειρία ὅτι οἱ ἀνθρώπινες προσπάθειες γιά γνώση πάρα πολλές φορές ἀποδεικνύονται μάταιες, ὅτι πέφτομε σέ σφάλμα-

τα, τά όποια μετά άπό πολύ κόπο και χρόνο άναγνωρίζομε, όδηγει σέ μια άπαισιοδοξία, κι αυτή στήν άμφισβήτηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως, δηλ. στό **σκεπτικισμό** (*scepticismus*). Στήν άρχαιότητα ό σοφιστής Πρωταγόρας πρώτος – τό παράδειγμά του άκολούθησαν και οι ύπόλοιποι σοφιστές – άμφισβήτησε τό άπολυτο κύρος τῆς γνώσεως, και τόνισε ότι ή άλήθεια είναι σχετική. Καί ήταν φυσικό, άφοῦ όλοι οι πρίν άπ' αὐτόν φυσικοί φιλόσοφοι, προσπαθώντας νά βροῦν έγκυρη γνώση, κατέληξαν σέ διαφορετικά ό ενας άπό τόν ἄλλο συμπεράσματα. Σέ άπόλυτη ὅμως ἄρνηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως ἔφτασαν στήν άρχαιότητα οι λεγόμενοι Σκεπτικοί μέ άρχηγό τόν Πύρρωνα τόν Ἡλείο. Αύτοί εδωσαν στή φιλοσοφική τους στάση τό σημείο «σκέψις», σημείο, πού μέ τό λατινικό του τύπο *scepticismus* πέρασε στήν εύρωπαική φιλοσοφία και καθιερώθηκε. Κατά τούς σκεπτικούς μόνο ή «ἐποχή» ταιριάζει στόν ἀνθρωπο, τουλάχιστον τό φιλοσοφημένο. Ἐποχή, άπό τό ρήμα ἐπέχω, είναι ή ἐπιφύλαξη νά ἐκφέρω γνώμη. Ἐπιφύλαξη νά άποφανθῶ, ἄν κάτι ύπάρχει ή δέν ύπάρχει ή τί είδους είναι.

Εἰπαμε ήδη ότι ό ἀνθρωπος και ίστορικά και ψυχολογικά ξεκίνησε μέ τή δογματική πίστη, ότι ή γνώση είναι ἐφικτή, κατορθωτή, ότι τό κύρος τῆς είναι αύτονότο και δέν άποτελεῖ κάν πρόβλημα. Σιγά-σιγά ὅμως τοῦ δημιουργήθηκαν κάποιοι δισταγμοί και άμφιβολίες. “Οσο περισσότερο προχωροῦσε ό ἀνθρωπος στή γνώση, τόσο και πιο πολύ διαπίστωνε ότι ή πλάνη παραμονεύει. Συνειδητοποιοῦσε ότι ή άλήθεια είναι ἀπιαστη, ότι άπλως νομίζει κάθε φορά πώς τήν ἀγγίζει. Στό τέλος ό ἀνθρωπος ἄρχισε ν' ἀπελπίζεται και ν' άμφιβάλλει. Οι δυνατότητες ὅμως τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος είναι ἀπειρες και ἀπειρες οι προοπτικές πού μπορεῖ ν' ἀνοίγει. Δέν ήταν δυνατό τό ἀνθρώπινο πνεῦμα νά μείνει στήν άμφιβολία. Ή άμφιβολία ήταν ἔνα στάδιο, τό οποῖο τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ξεπέρασε και πήγε στό ἐπόμενο, τόν **κρι-**

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 64 ἐπ.

ΤΙΚΙΣΜΌ (kriticismus). Ό ο κριτικισμός βρήκε τήν κλασική του διατύπωση στόν Kant. "Όπως και στά άλλα γνωσιολογικά προβλήματα έτσι και στό πρόβλημα τοῦ κύρους ό Kant προσπιθεῖ νά βρει και νά συνδυάσει τά θετικά στοιχεῖα τῶν δύο ἀντίθετων ρευμάτων. Έξετάζει και κρίνει τίς πηγές και τά ὅρια τῆς γνώσεως. Δέχεται ώς ἔνα σημεῖο τήν πραγματικότητα τῆς γνώσεως, ὥχι τῆς γνώσεως τοῦ ὄντος, τοῦ πράγματος καθαυτό, ἀλλά τοῦ φαινομένου, δηλ. τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Γνωρίζομε τόν κόσμο λέει, ὥχι ὅπως εἶναι – αὐτό δέ θά μπορέσουμε ποτέ νά τό μάθουμε –, ἀλλά ὅπως φαίνεται σέ μᾶς, ὥπως ἐμεῖς μποροῦμε μέ τίς αἰσθήσεις και τή νόηση μας νά τόν πλησιάσουμε, νά τόν γνωρίσουμε. Και ξέρομε γιατί ό Kant φτάνει σ' αὐτό τό συμπέρασμα. Γιατί κατ' αὐτόν, γιά νά ἔχουμε γνώση πρέπει ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νά μορφώσουμε μέ τούς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας και τούς νόμους τοῦ λογικοῦ μας τό ἄμορφο ύλικό, πού προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις, και νά τό κάνουμε κόσμο, κόσμο μέ τήν ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως. Ό κόσμος δέν εἶναι κάτι δεδομένο, ἔτοιμο, ἀλλά μόρφωμα τῆς διάνοιας μας, φαινόμενο πού ἐμεῖς σχηματίζομε. Γνωρίζομε λοιπόν ὅ, τι μποροῦμε νά μορφώσουμε, νά μεταβάλουμε σέ φαινόμενο, ἐνώ τό πράγμα καθαυτό μένει πάντα τό ἄγνωστο X ἡ τό ὅριο τῆς γνώσεως μας. "Έτσι ό Kant αἴρει τήν ἀντίθεση δογματισμοῦ - σκεπτικισμοῦ. Άμφιβάλλει γιά τό ἀπεριόριστο κύρος τῆς γνώσεως – και σ' αὐτό συμφωνεῖ μέ τό σκεπτικισμό –, δέχεται ὅμως ὅτι ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου, δηλ. ἐντεῦθεν τοῦ καθαυτό πράγματος μποροῦμε νά ἔχουμε βέβαιη γνώση – και ώς πρός αὐτό συντάσσεται μέ τό δογματισμό.

Είναι ὅμως ἀνάγκη νά ξαναγυρίσουμε στό σκεπτικισμό, γιατί μέσα στόν τρόπο σκέψεώς του βυθίζονται οἱ ρίζες και ἀλλων σχετικών ρευμάτων, ὅπως τοῦ **ύποκειμενισμοῦ** (subjectivismus) και τοῦ **σχετικισμοῦ** (relativismus). Τόσο ό ύποκειμενισμός ὅσο και ὁ σκεπτικισμός ύποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ύποκειμενική, διαφέρει δηλ. ἀπό ύποκείμενο σέ ύποκείμενο, κι ἀκόμα ὅτι εἶναι σχετική, δέν ἔχει δηλ. ἀπόλυτο κύρος. Ή θέση τόσο τοῦ ἐνός ὅσο και τοῦ ἄλλου μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στή φράση: καμιά κρίση δέν ἔχει ἀπόλυτα ἀντικειμενική ισχύ, ὅλες οἱ γνώσεις

μας είναι σχετικές. Ή άρχαία (ήδη πλατωνική) και βασική άντιρροση κατά της θέσεως αύτής είναι ότι «αἱρεῖ ἐαυτήν», ότι δηλ. ἂν ὅλα είναι σχετικά, τότε καιί ὁ ισχυρισμός ότι ὅλα είναι σχετικά δέν μπορεῖ νά ἔχει γενικό κύρος. Παρ' ὅλ' αύτά τό ρεῦμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καιί σχετικισμοῦ, πού είναι ἀρχαιότατο, είχε πάντοτε πολλούς καιί ἀξιόλογους ἀντιπροσώπους. Προπάντων προστατεύει τή φιλοσοφική σκέψη ἀπό διάφορους δογματισμούς καιί διατηρεῖ ἄγρυπνη τή φροντίδα γιά ἔλεγχο καιί κριτική τής γνώσεως.

Ο ὑποκειμενισμός καιί ὁ σχετικισμός ἔχουν πολλά ἐρείσματα. Βασίζονται στό γεγονός ότι ἡ κρίση τοῦ καθενός μας γιά ὀτιδήποτε ἐξαρτάται ἀπό τή γενική ὀργανική καιί ψυχοδιανοητική του κατάσταση καιί ἀπό τήν ίδιοσυγκρασία του. "Ενα πρόβλημα ἀριθμητικῆς π.χ. είναι εὕκολο γιά ἔναν «προικισμένο» μαθητή καιί δύσκολο γιά κάποιον πού «ύστερει». Ο ἵδιος μαθητής ἐξάλλου τό λύνει εύκολότερα, ὅταν είναι ύγιης καιί ξεκούραστος, ἐνώ δυσκολεύεται, ὅταν είναι ἄρρωστος ἡ κουρασμένος. Ἀκόμα, ὑποκειμενισμός καιί σχετικισμός στηρίζονται στό ἀναμφισβήτητο γεγονός, ότι οί κρίσεις, πού σχηματίζει ὁ καθένας μας γιά ὀτιδήποτε, ἐξαρτῶνται ἡ τουλάχιστο σχετίζονται ἄμεσα μέ τίς κοινωνικές συνθήκες, τήν ἐποχή μέσα στήν όποια καθένας ζεῖ καιί τό λαό στόν ὅποιο ἀνήκει. Γιά τίς διάφορες ὁμάδες ἀνθρώπων καιί τίς διάφορες ἐποχές ἄλλα είναι τά ἰσχύοντα: ὅ, τι γιά τόν ἡμιάγριο είναι ώραϊο, γιά τόν πολιτισμένο μπορεῖ νά είναι ἀσχημο, ὅ, τι ἴσχυε γιά ἀνήθικο κατά τό Μεσαιώνα, μπορεῖ νά είναι ἡθικό γιά τόν ἀνθρωπο τοῦ αἰώνα μας, τό γεωκεντρικό σύστημα στήν ἀστρονομία ἔδωσε τή θέση του στό ἡλιοκεντρικό κ.ο.κ. "Ετσι ὁ καθένας ἀνθρωπος καιί ἡ κάθε ἀνθρώπινη ὁμάδα γίνονται «μέτρον πάντων χρημάτων». Ή διατύπωση αύτή ἀνήκει στό σοφιστή Πρωταγόρα¹, πού είναι καί ὁ πρώτος θεωρητικός τοῦ σχετικισμοῦ καιί τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Συνέχεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ ὁ μηδενισμός τοῦ Γοργία² καιί ὁ ἀπόλυτος σκεπτικισμός, ἡ «ἐποχή» τοῦ Πύρρωνα.

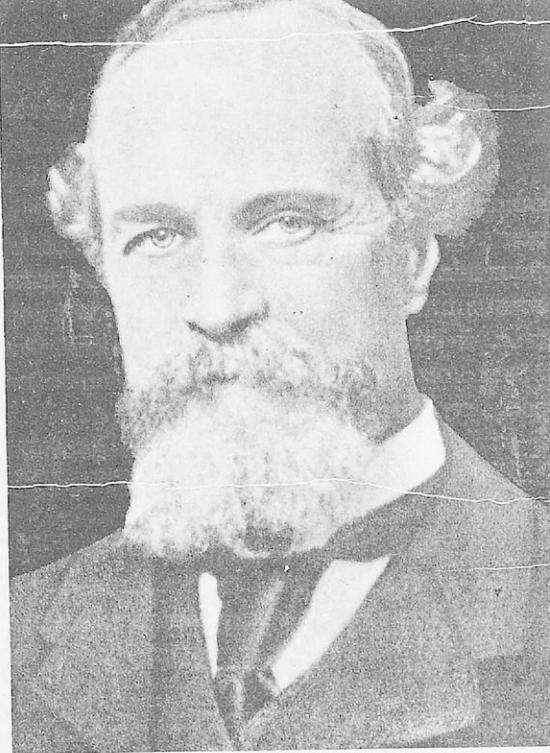
1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

Τόν τρόπο σκέψεως τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τή μεγάλη ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ βιολογία, μέ τά καταπληκτικά πραγματικά ἐπιτεύγματά της, πρέπει νά λάβουμε ύπόψη μας γιά νά καταλάβουμε διάφορες νεότερες φιλοσοφικές τάσεις, σχετικές μέ τό πρόβλημα τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. **Ο πραγματισμός** (*pragmatismus*) είναι μία ἀπ' αὐτές. Ξεκίνησε ἀπό τήν Ἀμερική καὶ χαρακτηρίζει κυρίως τό ἀγγλοσαξωνικό πνεύμα. Στοιχεῖα του βρίσκομε ἡδη στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Οι Σοφιστές, τουχάχιστον ἔτσι ὅπως μᾶς τούς παρουσιάζει ὁ Πλάτων, μέσα στό γενικό κλίμα τοῦ σχετικισμοῦ, ὅπου ἐκινοῦντο, είχαν δείξει τάσεις πραγματιστικές.

Καί τό ὄμως τοῦ πραγματισμοῦ είναι ἑλληνικό: πράττω πράγμα. Τό καθιέρωσε ὁ ἰδρυτής του William James (Τζαίμης).

Κατά τόν James ἀληθινό είναι τό χρήσιμο, τό ὡφέλιμο γιά τή ζωή. "Ως ἀληθινές χαρακτηρίζομε τίς κρίσεις πού μᾶς είναι χρήσιμες, πού μᾶς βοηθοῦν νά ἴκανοποιήσουμε τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς". "Ο, τι ὄμως είναι ἀληθινό, δηλ. χρήσιμο γιά ἐνναν ἀνθρωποῦ δέν είναι βέβαια καὶ γιά ἔνα ζώο. "Ἐτσι καὶ ὁ σχετικισμός ἔχει ἐδῶ τή θέση του, ἔτσι μποροῦμε νά καταλάβουμε τή μετάβαση ἀπό τό σχετικισμό στόν ὡφελιμισμό: ἀφοῦ ὅλα είναι σχετικά καὶ δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια, κριτήριο καὶ γιά τήν ἵδια τήν ἀλήθεια είναι ἡ ὡφελιμότητά της. "Αν κάτι είναι ὡφέλιμο, ἂν μᾶς ἐξυπηρετεῖ, τότε μᾶς φαίνεται καὶ ἀληθινό. Οι ἐπιστημονικές θεωρίες ἐξάλλου δέν είναι μιά ἀπάντηση σέ θεωρητικά ἐρωτήματα, ἀλλά

William James.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65 ἐπ.

ένα έργαλείο, μέ τό όποιο ό ανθρωπος ίκανοποιεῖ διάφορες άνάγκες του καί προχωρεῖ σέ νέες δραστηριότητες.

Ανθρωπισμό (*humanismus*) όνομάζει τίς πραγματιστικές του άποψεις ό αγγλος καθηγητής τῆς 'Οξφόρδης F.C.S. Schiller¹ (Σίλλερ), μελετητής καί θαυμαστής τοῦ Πρωταγόρα. Μιά γερμανική έξαλλου παραλλαγή τοῦ πραγματισμοῦ είναι ή λεγόμενη **φιλοσοφία τοῦ ώς έάν** (*Philosophie des als - ob*). Εἰσηγητής της είναι ένας όνομαστός σχολιαστής τοῦ Kant ο Hans Vaihinger (Βέχινγκερ). Μαζί μέ τούς έκπροσώπους τοῦ πραγματισμοῦ πιστεύει ότι οἱ έννοιες καί οἱ κρίσεις, πού σχηματίζομε, είναι τά μέσα, πού μᾶς βοηθοῦν νά κυριαρχήσουμε θεωρητικά καί πρακτικά τόν κόσμο. Ή άλληθεια είναι μέσον καί όχι σκοπός. Καί ό νοῦς, πού βρίσκει τήν άλήθεια, σκοπό ἔχει τήν ἐπιτυχή ένέργεια καί δράση καί όχι τή θεωρητική ἔρευνα. Προχωρεῖ ομως ο Vaihinger σέ τολμηρότερες θέσεις: ό νοῦς μας δουλεύει τίς περισσότερες φορές μέ ένσυνείδητα ψευδεῖς ύποθέσεις, μέ πλασματικές ύποθέσεις (*Fiktionen*), δουλεύει μέ ύποθέσεις «ώς έάν αύτές ήταν άληθινές». Αύτό συγχωρεῖται καί ἐπιβάλλεται, όταν οι ύποθέσεις αύτές ύπηρετοῦν καλύτερα τό σκοπό, γιά τόν όποιο δημιουργήθηκαν. "Άν π.χ. ή ύπόθεση ότι ύπάρχει Θεός μέ βοηθᾶ νά ζήσω εύτυχης, τότε είναι άληθινή καί πρέπει νά τή δεχτῶ. Οι περισσότερες έννοιες (ούσία, αιτιότητα, ἄτομο) είναι πλασματικές, δηλ. ένσυνείδητα ψευδεῖς, παρ' ὅλ' αύτά είναι οἱ ἀπαραίτητες βάσεις γιά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα, πιστεύει ό Vaihinger.

Ακόμα μία συγγενής μέ τόν πραγματισμό ἀποψη είναι αύτή πού ξεκίνησε ἀπό τίς ιδέες τοῦ Herbert Spencer (Σπένσερ) καί βρήκε σύμφωνους τούς ἐμπειριοκριτικιστές Mach καί Avenarius. Θά μπορούσαμε νά τήν κατατάξουμε μέσα στό μεγάλο ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ καί νά τή χαρακτηρίσουμε ώς **θεωρία τῆς προσαρμογῆς**. Πιστεύει ότι ή γνώση είναι μέρος τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου στό φυσικό του περιβάλλον. Τονίζει ιδιαίτερα τήν οικονομική ἀποψη τῆς ἐπιστημονικής γνώσεως, ότι δηλ. ή γνώση

1. Βλ. Άνθιολόγιο σελ. 68

ἐξασφαλίζει στόν ἄνθρωπο οἰκονομία δυνάμεων, καί αὐτό κρίνει καί τὴν ἴδια: ὅσο πιό πολλές δυνάμεις οἰκονομεῖ, τόσο πιό ἀληθινή εἶναι. Ἡ ἐπιστήμη δέν ἔχει σκοπό, κατά τή θεωρία αὐτή, νά βρεῖ τήν ἀντικειμενική ἀληθεια, πού ἐξάλλου δέν ὑπάρχει, ἀλλά βοηθᾶ τόν ἄνθρωπο νά μή σπαταλᾶ τίς δυνάμεις του, τόν βοηθᾶ νά κάνει οἰκονομία δυνάμεων κατά τήν προσαρμογή του στό περιβάλλον. Ἡ ἀξία τῶν ἐννοιῶν, τῶν μεθόδων, τῶν θεωριῶν ἔγκειται στό ὅτι μέ αὐτές ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τό μέγιστο μέ τόν ἐλάχιστο κόπο. "Οταν π.χ. ὁ φυσικός, ὕστερ' ἀπό πολλές παρατηρήσεις, φτάνει στό συμπέρασμα, πώς ή διάρκεια τῆς αιωρήσεως στό ἐκκρεμές εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πλάτος της, τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι μιά περίληψη, μιά σύντομη καί λιγόλογη ἔκφραση τῶν πολυάριθμων παρατηρήσεών του. Αὐτό εἶναι βέβαια οἰκονομία πνευματικῶν δυνάμεων, γιατί μ' αὐτό τόν τρόπο ἀποφεύγομε τόν κόπο νά κάνουμε κάθε φορά τήν ἴδια παρατήρηση, νά παρατηροῦμε δηλ. τό ἐκκρεμές. Αὐτή τήν ἐννοια ἔχουν ὅλοι οἱ φυσικοί νόμοι, οἱ κανόνες τῆς ἀριθμητικῆς ἡ τῆς γραμματικῆς: ἀντί νά θυμούμαστε τίς πολλές περιπτώσεις, θυμούμαστε τόν ἔνα κανόνα. Ἡ ἐπιστήμη λοιπόν μέ τό σχηματισμό ἐννοιῶν καί μέ τήν εὔρεση νόμων μᾶς δίνει μιά συνοπτική εἰκόνα τῆς πολλαπλότητας τοῦ κόσμου καί μᾶς βοηθᾶ νά ἀναγνωρίζουμε καί νά κατατάσσουμε εὔκολα τά ἔκαστοτε δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, χωρίς νά ξοδεύουμε κόπο καί χρόνο ἐξαρχῆς γιά τήν ἀναγνώρισή τους. Ἐπιστήμη καί ἐπιστημονική γνώση μᾶς διευκολύνουν καί μᾶς βοηθοῦν νά οἰκονομοῦμε δυνάμεις. Ἐπίσης βάζουν στήν ὑπηρεσία μας τίς φυσικές δυνάμεις κι ἔτσι γίνονται τό μέσον τῆς προσαρμογῆς καί τῆς ἐπιβιώσεώς μας, αὐτή εἶναι ή ἀξία τους καί τό κριτήριο τους.

Πίσω ἀπό τίς ἀκρότητες, στίς ὅποιες συχνά φτάνει καί ὁ πραγματισμός καί τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, κρύβεται βασικά ή ἴδεα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀρχισε νά γνωρίζει τόν κόσμο προσπαθώντας νά καλυτερεύσει τίς συνθῆκες τῆς ζωῆς του. Ἡ θεωρητική γνώση π.χ. τόν ἀπάλλαξε ἀπό τίς δεισιδαιμονίες, ή γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπό τό φόβο πού εἶχε γιά τά στοιχεῖα τῆς φύσεως, ή γεωμετρία τόν βοήθησε νά βρίσκει εὔκολα τό χωράφι του καί νά τό διαχωρίζει ἀπό τό χωράφι τοῦ γείτονα, ή ἀριθμητική

τόν ἐξυπηρετοῦσε στό ἐμπόριο κ.ο.κ. Πίσω ἀπ' ὅλ' αὐτά ὑπάρχει ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἔρευνα δέ γίνεται – οὕτε ἄρχισε κάποτε νά γίνεται – γιά χάρη τῆς ἔρευνας, ἀλλά τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Ἡ ἰδέα ὅμως αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ παρά ώς ἀντίδραση πρός τήν ἀποθέωση πού γνώρισε ἡ θεωρητική ἀξία τῆς γνώσεως κατά τό 17ο καὶ 18ο αἰώνα, καὶ ώς διαμαρτυρία κατά τοῦ ὄρθιολογισμοῦ. Μέ τόν πραγματισμό, πού εἶναι γέννημα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως καὶ μέ τά ἄλλα συγγενικά ρεύματα, ύπογραμμίζεται εὐδιάκριτα ἡ στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό λογικό καὶ θεωρητικό στό πρακτικό μέρος τῆς ζωῆς.

Τελειώνοντας τό κεφάλαιο τῆς γνωσιολογίας, ἵσως ἀποκομίσει κανείς τήν ἐντύπωση, ὅτι ἐδῶ γίνεται μιά ἀπεγνωσμένη πάλη ἰδεῶν, ὅπου τά πιό ἀντίθετα ρεύματα ζητοῦν δικαίωση καὶ ἀναγνώριση. "Ισως καὶ νά ἀπογοητευτεῖ κανείς ἀπό τή φιλοσοφία γενικότερα. "Ομως τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνο πού πραγματοποιεῖ τή φιλοσοφία, αὐτό εἶναι πού δέν ἡσυχάζει σέ καμιά θέση καὶ δέν ἱκανοποιεῖται μέ καμιά λύση, πράγμα βέβαια πού ἀποτελεῖ καὶ ἐγγύηση γιά τή ζωντάνια του. Γιατί ἂν ἡσύχαζε, θά ἔφτανε στήν ἀποτελμάτωση, στόν πνευματικό θάνατο. Ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία ἐξάλλου – καὶ πρέπει νά τό θυμούμαστε καλά – εἶναι ἀκατάπαυστη πορεία πρός τή γνώση, δέν εἶναι ποτέ ἡ ἀπόλυτη γνώση. Ἡ φιλοσοφία τρέφεται ἀπό τήν ἄσθηση ἀπορία καὶ τό ἀνικανοποίητο ἐρώτημα.

Θά μπορούσαμε φυσικά κατά τή διαπραγμάτευση τῶν προβλημάτων τῆς γνωσιολογίας νά κάνουμε κριτική, νά ἐγκρίνουμε ἡ νά ἀπορρίψουμε τό ἔνα ἡ τό ἄλλο φιλοσοφικό σύστημα. Ἀλλά γιά νά κρίνει κανείς σοβαρά καὶ χωρίς ἐπιπολαιότητα, πρέπει νά γνωρίζει καλά τίς λεπτομέρειες, καὶ λεπτομέρειες ἡταν ἀδύνατο νά γνωρίσουμε μέσα στά πλαίσια τοῦ βιβλίου αύτοῦ. Τό σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι βασικός σκοπός μας δέν ἡταν νά κάνουμε κριτική, σκοπός μας ἡταν νά μυηθοῦμε στά γνωσιολογικά προβλήματα, νά γνωρίσουμε τίς λύσεις, πού κατά καιρούς ἔχουν σ' αὐτά δοθεῖ καὶ νά παρακολουθήσουμε τή μετάβαση ἀπό τή μία λύση στήν ἄλλη. Γιατί παρακολουθώντας τή μετάβαση, πῶς π.χ.

άπό τόν άπλοϊκό ρεαλισμό φτάνομε, προχωρώντας κλιμακωτά, στόν ύποκειμενικό ίδεαλισμό, καί πῶς ἀπ' αὐτόν περνᾶμε στόν Kant, ἢ, πῶς ἀπό τό δογματισμό τό πνεῦμα μας ὡριμάζοντας περνάει στό σχετικισμό κι ἀπό κεī φτάνει στίς ἀκρότητες τῆς Θεωρίας τοῦ «ώς ἐάν», παρακολουθοῦμε κατ' ούσιαν τήν πορεία τοῦ πνεύματός μας διά μέσου τῶν αἰώνων, ἅρα γνωρίζομε τόν ἔαυτό μας, πραγματοποιοῦμε τό σωκρατικό «γνῶθι σαύτόν», πράγμα πού εἶναι ἀδιαφιλονίκητος σκοπός τῆς φιλοσοφίας. Ἐξάλλου ἡ χαρά πού προσφέρει καί ἡ γοητεία πού ἀσκεῖ ἡ φιλοσοφία ἔγκειται καί σ' αὐτό, ὅτι προβληματίζομενος κανείς αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά γνωρίσει καί τοῦ παρελθόντος τούς προβληματισμούς. "Ετσι μεταλαμβάνει ἀπό τή σκέψη τῶν αἰώνων, παρακολουθεῖ τή διαλεκτική κίνηση τοῦ πνεύματος ἀπό τή μία ίδεα στήν ἄλλη, καί διαπιστώνει ὅτι τελικά ὅλα τά ρεύματα καί οι θεωρίες ἔχουν μέσα τους πυρήνα ἀλήθειας, παρ' ὅλο πού φτάνουν συχνά σέ ἀκρότητες καί ὑπερβολές.

‘Ως ἄτομο βέβαια κανένας μας δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει μιά κάποια τοποθέτηση ἀπέναντι στά μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλιώς δέν μπορεῖ νά «σταθεῖ» στή ζωή, μένει χωρίς μεταφυσική στέγη. Ἡ τοποθέτηση ὅμως αὐτή πρέπει νά ἔρθει ἀπό μόνη της, ἀβίαστα, ἔπειτα ἀπό πολλή συναναστροφή μέ τά προβλήματα καί ὡριμη σκέψη. Τό πρῶτο εἶναι ἡ «εἰσαγωγή», ἡ μύηση στή φιλοσοφία καί τά προβλήματά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Becher Erich, Erkenntnistheorie, Lehrbuch der Philosophie II, Berlin 1925.
2. Βορέας Θεόφιλος, Εισαγωγή εις τήν Φιλοσοφίαν (ἐκδ. ΟΕΔΒ), κεφ. Θεωρία τῆς Γνώσεως, σελίδες 53-118.
3. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις, Ἀθῆναι 1973²

4. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, Ἀπόψεις ἀπό τήν φιλοσοφίαν τῆς ἐποχῆς μας, Ἀθῆναι 1956.
5. Εύαγγελίδης Μαργαρίτης, Ἰστορία τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, Ἀθῆναι 1885.
6. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Εἰσαγωγή στήν Φιλοσοφία, Τόμος Γ': Γνωσιολογία, Ἀθῆναι 1975.
7. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Τά σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, Ἀθῆναι 1972.
8. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Φιλοσοφία καὶ Ζωή, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Καρτεσίου, Ἀθῆναι 1967.
9. Θεοδωρίδης Χρῆστος, Εἰσαγωγή στήν Φιλοσοφία, Ἀθῆνα 1955².
10. Meyer Hans, Systematische Philosophie I, Paderborn 1955.
11. Messer August, Einführung in die Erkenntnistheorie, Leipzig 1927.
12. Μπαγιόνας Αὐγουστος, Ἡ φιλοσοφία στὸν 17ο αἰώνα, Θεσ/νίκη 1973.
13. Παπανοῦτσος Εύάγγελος, Γνωσιολογία, Ἀθῆνα 1973³.
14. Τατάκης Βασίλειος, Σκέψη καὶ ἐλευθερία, Ἀθῆνα 1975.

Γ' ΗΘΙΚΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Είσαγωγή: Φιλοσοφία και φιλοσοφική Ήθική

Η Φιλοσοφία δέν καταγίνεται μέ όρισμένο εἶδος ἀντικειμένων, ἀλλά τό ἐρευνητικό της πεδίο είναι ἔνας ἀνοικτός χῶρος προβλημάτων, πού ἀναφέρονται στό νόημα, τίνι ἀξία και τούς σκοπούς τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου στή σχέση του με τή φυσική και ιστορική πραγματικότητα. Ο φιλοσοφικός στοχασμός, ὅταν πραγματώνεται ὡς ἀναζήτηση τοῦ νοήματος μιᾶς μορφῆς τῆς συνειδήσεως ἢ μιᾶς μορφῆς σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τό πραγματικό, ἐξειδικεύεται, γίνεται Γνωσιολογία, Ήθική, Αἰσθητική κτλ. Ὁπως ἡ Γνωσιολογία είναι θεωρητική κατανόηση τῆς γνώσεως (ἐξετάζει τή νόηση ὡς πρός τή σχέση πού ἔχει ἢ πρέπει νά ἔχει μέ τά ἀντικείμενα), ἡ Ήθική ἐξετάζει τή βούληση και τή συναφή πράξη ὡς πρός τή σχέση μέ

άντικείμενα ὅπου ἀναφέρονται. Ἡ Φιλοσοφία ως θεωρητική ἀνάλυση καὶ κατανόηση τῶν κινήτρων καὶ τῶν σκοπῶν τῆς πράξεως εἶναι λόγος «πρακτικός».

Ἡ Ἡθικὴ ως φιλοσοφική ἐπιστήμη εἶναι θεωρητική θεμελίωση τῆς πράξεως, ἀσχολεῖται μὲ τῇ διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρός τὸν ἑαυτό του καὶ τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐνδιαφέρει κατά τοῦτο ἡ φιλοσοφικὴ Ἡθικὴ ἄμεσα τὸν καθένα μας. "Αν ἡ Φιλοσοφία εἶναι κατ' ἔξοχήν ἀνθρωπολογική ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφικὴ Ἡθική, πού ἐπιδιώκει νά όρισει τό ἡθικό νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τό κριτήριο τῆς ἡθικῆς πράξεως, εἶναι ἡ σημαντικότερη πραγμάτωσή της.

Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς

"Αν καὶ ἡ φιλοσοφικὴ Ἡθικὴ δέν εἶναι μία, ἐφόσον ἀποτελεῖ εἰδική πραγμάτωση τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό τήν κίνηση τῶν ἰδεῶν, εἶναι δυνατό νά καθορίσουμε τήν ἔννοιά της μέ όρισμένα στοιχεῖα της, πού τῇ διακρίνουν ἀκριβῶς ἀπό κάθε ἄλλη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου.

Τήν ἕδια τῇ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφικὴ Ἡθικὴ, ὅπως ἡ Βιολογία, ως σύνολο βιολογικῶν φαινομένων πού ύπαγονται σέ ἀπαράβατους φυσικούς νόμους. Ἡ φιλοσοφικὴ Ἡθικὴ ἐπιδιώκει νά θεμελιώσει τήν πράξη τῆς ζωῆς πάνω σέ ἀξίες, τῇ συνδέει δηλ. μὲ τή νόηση καὶ τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βούληση ἀκριβῶς ἐνεργεῖ ἐκεῖ ὅπου κάτι μπορεῖ νά γίνει ἔτσι ἡ διαφορετικά. Ὁ φυσικός νόμος ρυθμίζει πράγματα ἡ φαινόμενα καταναγκαστικά καὶ εἶναι ἔξω-ἡθικός. Μέ τόν ἡθικό νόμο, πού συνδέει τή βούληση τοῦ ἀνθρώπου μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, ὁ ἀνθρωπος δημιουργεῖ νέα διάσταση τῆς πραγματικότητας.

Ἐξάλλου τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφικὴ Ἡθικὴ ὅπως οἱ λεγόμενες Ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου (Ιστορία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία). Οἱ ἐπιστῆμες αὐτές ἔχουν συγκεκριμένα ἀντικείμενα, μελετοῦν δηλαδή τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ως γεγονός. Ἡ Φιλοσοφικὴ Ἡθικὴ

μελετά τήν πράξη ώς πρός τή σημασία και τήν άξια της, άντικεί-
μενό της δηλαδή είναι πάντα αιτήματα ή άξιες ή ό βαθμός τῆς
πραγματώσεως τους.

Η φιλοσοφική Ήθική δέν περιορίζει τίς άξιες και τά αιτήματά
της:

α) στή θρησκευτική συμπεριφαρά: δηλαδή δέν άντιγράφει
τούς κανόνες μιᾶς έκκλησίας, ἄν και μελετά τό νόημα τῆς θρη-
σκευτικής ζωῆς,

β) στή νομιμότητα: δέν ταυτίζεται μέ τούς νόμους όρισμέ-
νης κοινωνίας ή πολιτείας, ἄν και καταγίνεται μέ τίς άξιες τῆς
κοινωνικής ζωῆς, και τή σημασία τῆς νομιμότητας,

γ) στά ηθη και ἔθιμα: ἄν και ή φιλοσοφική Ήθική σχετίζεται
μέ τά ηθη, ὅπου ύπάρχει πλούσια κληρονομική σοφία (τή σχέση
ἄλλωστε δείχνει και ή ἐτυμολογία τοῦ ὄρου Ήθική: ή Ήθική
προέρχεται ἀπό τήν πρακτική, οἰκονομική ζωή, ὅπως δείχνουν οἱ
ὅροι άξια, χρηστός, χρέος κτλ.), δέν ταυτίζει τήν ήθικότητα μέ
αύτά.

Τά ηθη ἀλλάζουν, ἐνῶ ή ἀρχή τῆς ήθικότητας ώς αἴτημα τῆς
Ήθικής παραμένει. Έξαλλου ύπαρχουν και ἀνήθικα ηθη. Η
Ήθική ἔξετάζει τά ηθη ώς πρός τή θετική ή ἀρνητική τους άξια,
οχι ώς γεγονότα, ὅπως τά ἔξετάζει π.χ. ή Κοινωνιολογία.

Τήν ήθικότητα, πού μπορεῖ και ν' ἀνταποκρίνεται στά ηθη
ἐνός κοινωνικοῦ συνόλου, τή συνδέει πάντα ή Ήθική μέ τή συ-
νείδηση τοῦ ἀτόμου, μέ τή νόηση, τήν προαίρεση και τήν αὐτο-
νομία τοῦ ἀνθρώπου.

Η θρησκεία, ή κοινωνία, τά ηθη ἐπιβάλλουν στή ζωή τοῦ ἀν-
θρώπου όρισμένη συμπεριφορά μέ ἐντολές-κανόνες, νόμους,
μέ τή συνήθεια και τή διδαχή. Η φιλοσοφική Ήθική, ὅπως στήν
ούσια τῆς ὅλη ή Φιλοσοφία, δέν είναι κωδικοποιημένη ἐπιστήμη
η όρισμένη μάθηση, πού σκοπεύει νά φρονηματίσει μέ ἔτοιμα
σχήματα κανόνων και κριτήρια η δογματικές θέσεις. Η φιλοσο-
φική Ήθική είναι θεωρητική ἐπιστήμη τῆς ήθικής ἐμπειρίας,
μορφή τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ή ὅποια, ὅπως
φαίνεται και ἀπό τίς διάφορες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν κατά¹
τήν ιστορική τῆς διαδρομή:

α) διαπιστώνει τό θεμελιακό άνθρωπινο αίτημα της ήθικότητας, δηλαδή τό γνώρισμα τού άνθρωπου, ώς λογικού και βουλητικού όντος, νά τείνει νά ύπερβει τή βιολογική του πραγματικότητα, θέτοντας ήθικούς κανόνες στή συμπεριφορά του,

β) συναρτά τήν ήθικότητα μέ τή βούληση τοῦ άνθρωπου, τή νόηση ή τό συναίσθημα, πού ὅμως σχετίζεται μέ τή νόηση και τή βούληση,

γ) δείχνει στόν άνθρωπο τό νόημα και τό μέγεθος της έσωτερικής του αύτονομίας, τή σημασία πού ἔχει γιά τή ζωή του νά κατευθύνει ύπεύθυνα τίς πράξεις του μέ βάση σταθερές ἀρχές ή τή σημασία νά έρμηνευει τά γεγονότα και τίς ἐφαρμοσμένες γνώσεις ώς πρός τήν ούσια της, δέν ἔχει σχέση μέ τήν Ἡθική, είναι καταρχήν ἀνεξάρτητη ἀπό ήθικά κίνητρα. Κίνητρό της είναι αύτή ή ἴδια και σκοπός ή λογική ὄρθοτητα. Σήμερα ὅμως είναι φανερό ὅτι, ἐκτός ἀπό τά καθαρά Μαθηματικά, ή ἐπιστημονική δραστηριότητα ἐμπεριέχει όρισμένους σκοπούς, πού καθιστοῦν ἀναπόφευκτο γιά τόν άνθρωπο τόν ήθικό προβληματισμό η ὅτι ἀπό τήν ἐφαρμογή τής ἐπιστήμης προκύπτουν ήθικά προβλήματα. Λογική ὄρθοτητα και ὄρθιοφροσύνη δέν είναι ἴδιες ἀξίες,

δ) τέλος και στόν ήθικό άνθρωπο βοηθεῖ ή φιλοσοφική Ἡθική, γιατί τόν καθιστά ίκανό νά ἀποκτήσει περισσότερη σαφήνεια γιά τήν ούσια τής ήθικότητάς του, ὅπως τόν άνθρωπο πού ἔχει καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία δέν τόν κάνει βέβαια ή Αἰσθητική καλλιτέχνη, ἀλλά τόν βοηθεῖ στή σωστότερη ἀπόδοση τῶν ἔργων του.

Σύνοψη και συμπέρασμα

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική είναι στήν ούσια ἀναγνώριση τῆς σημασίας τής προσπάθειας τοῦ άνθρωπου νά ἀγωνιστεῖ νά δημιουργήσει χαρακτήρα, προσωπικότητα και νά αύτοπροσανατολίσει σταθερά τή ζωή του μέ προβλέψεις και ἀποφάσεις ἔγκυρες. ቙ ἔννοια τής έσωτερικής καταφάσεως, ταυτόσημη μέ τήν ἔννοια τής ήθικής ἐλευθερίας, ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τής φιλοσοφικής

Η ἀνθρωπιά. Μαχάτμα Γκάντι (Φωτογραφία).

΄Ηθικής. Ή ἔννοια αύτή τῆς ἐλευθερίας δέν εἶναι ἀφηρημένη: σημαίνει ότι ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει νά εἶναι ἡθικός, γιατί τὸ αἴτημα τῆς ἡθικότητας εἶναι αἴτημα τῆς Ἰδιας τῆς συνειδήσεώς του, ότι δηλαδή ἡ ἐκλογή ἡ πραγμάτωση τῆς ἡθικότητας δέν προέρχεται π.χ. ἀπό τό φόβο ἐνδεχομένης ποινῆς ἢ ἀντιδράσεως τῆς κοινῆς γνώμης κτλ.

2. ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Εἰσαγωγή: "Ἄνθρωπος καὶ ἡθική συνείδηση

Στὸ «Συμπόσιο» ὁ Πλάτων ἐκφράζει συμβολικά, μέ ἑνα μύθο, τὴν ἰδέα ότι ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ τά καλά, τή γνώση καὶ τήν ὄμορφιά, γιατί ὁ Ἱδιος δέν τά ἔχει ἀπό τή γέννησή του: ὁ ἄνθρωπος εἶναι παιδί τοῦ Πόρου (τοῦ Θεοῦ τῆς ἀφθονίας καὶ σοφίας) καὶ τῆς Πενίας (ἐλλείψεως), ἑνα μεταξύ σ' αὐτά τά δύο. Ἔρχεται δηλαδή ἀτελής στόν κόσμο, ὅμως, ἐπειδή γνωρίζει τήν ἀτέλειά του, ἐπιθυμεῖ τό τέλειο.

‘Ο μύθος αύτός είναι δυνατό νά μᾶς εισαγάγει καί στό νόημα τῆς ήθικῆς ζωῆς. ‘Ο ἄνθρωπος είναι χρονικό ὅν, ἀτελές, ἀλλά καὶ ὅν συνειδητό («σκεπτόμενο καλάμι», ὅπως τόν χαρακτηρίζει ὁ Πασκάλ)· ὅν τραγικό, πού γνωρίζει μόνο αύτό τόν πρόσκαιρο χαρακτήρα τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί ξέρει νά θυσιάζεται γιά ιδέες, ὅχι μόνο γιά τό εἶδος του· ὅν πού δέ νιώθει μόνο τό φυσικό πόνο, ἀλλά καί τήν ήθική ὁδύνη. Στόν ἄνθρωπο πολιτογραφοῦνται αἰτήματα ήθικῆς τελειώσεως, χρέη, ήθικές ἀξίες, ὁ ήθικός ἀγώνας καί ἡ ήθική πρόοδος. Στά τέλεια, ὑπερλογικά ὅντα, ὅπως καί στά ὅντα πού δέν ἔχουν λογική, τά θηρία, δέν ὑπάρχουν ήθικά αἰτήματα. Τό ἀγαθό, λέει ὁ Πλάτων, δέν τό ἐπιθυμεῖ ὁ Θεός, γιατί τό ἔχει. Τά ζῶα ἐξάλλου, πού ἡ ζωή τους είναι ὄργανωμένη ἀπό τά ἔνστικτα, δέν κάνουν ήθικές διακρίσεις, ὅπως είναι ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ ἀπό τό κακό, τοῦ ἀνώτερου ἀπό τό κατώτερο, ἀποκρίνονται μόνο σέ σηματοδοτικά ἐρεθίσματα ἢ ὑπακούουν στίς ὄρμές τους. Ἡ ἄνθρωπομορφική σκέψη, ὅπως ὑποστηρίχθηκε (Π. Γκρασσέ), είναι ἐκείνη πού ἀποδίδει καί στά ζῶα ήθική συμπεριφορά.

[Καί στήν προσαρμογή στό περιβάλλον, ὅπου ὑπάρχουν ὄρισμένα κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στά ζῶα, οἱ διαφορές είναι ἀξιοσημείωτες:

α) ὁ ἄνθρωπος κατασκευάζει ἐργαλεῖα,

β) τά ζῶα κατασκευάζουν φωλιές ἢ χρησιμοποιοῦν τά ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου,

γ) ὁ ἄνθρωπος μιλᾶ, τά ζῶα δέν ἔχουν γλώσσα – λόγο πού ἀνταλλάσσεται – πληροφοροῦν τό ἔνα τό ἄλλο,

δ) τά ζῶα ζοῦν σέ κοινωνίες (μέλισσες), ὁ ἄνθρωπος, ὡς κοινωνικό ὅν, δημιουργεῖ κανόνες συμπεριφορᾶς. Τά ζῶα είναι ίκανά νά ἐκπαιδευθοῦν, αὐτό ὅμως γίνεται ἀπό τόν ἄνθρωπο πού νιώθει καί τήν ἀνάγκη νά καλλιεργήσει ὁ ἴδιος τό πνεῦμα του μέ τήν παιδεία. ‘Ο ἄνθρωπος – κι αύτό ἀποτελεῖ κυρίως γνώρισμά του – είναι ίκανός νά συμπεριφερθεῖ μέ ἀνιδιοτέλεια.]

‘Ο καλλιτέχνης πού δημιουργεῖ καταστρατηγώντας καί τούς βιολογικούς κανόνες, ὁ πατριώτης πού θυσιάζεται γιά τήν πατρίδα, ὁ στοργικός πού ἀγαπᾷ δίχως συμφέρον, ὁ ἐρευνητής πού ἀναλώνει τή ζωή του σέ πειράματα ἀνεξάρτητα ἀπό ἐπιδιώ-

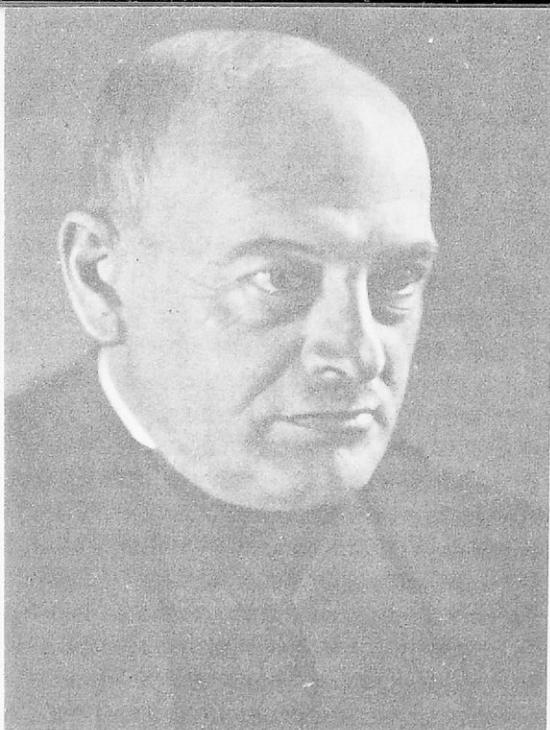
ξεις έπιβραβεύσεως, δέν περιορίζονται στή βιολογική τους φύση, άλλα τήν ύπερβαίνουν. Ή θεωρητική καί ή «ποιητική» διάσταση τοῦ ἀνθρώπου, κάνουν τό περιβάλλον «κόσμο» ό ἐσωτερικός ἀγώνας γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί ή «πρακτική» ἡθική του διάσταση μετατρέπουν τή ζωή σέ «βίον», μέ τήν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου.

1. Ἀνθρωπος καί ψυχική ζωή

Ως ψυχολογικό ύποκείμενο ό ἄνθρωπος είναι σειρά φαινομένων, τήν όποια χαρακτηρίζει ή χρονικότητα, ή σχετική δηλαδή διάρκεια, ή καταστάσεων, πού ἐκφράζονται ώς πραγματικότητα «ἐν χρόνῳ», ὅπως ή ἐπιθυμία καί ή ὄρμη, ή ἀτομικότητα καί ὅπου ισχύει ό νόμος τῆς αἰτιότητας. Η ψυχική δηλαδή ζωή είναι κίνηση ἀπό τή μιά κατασταση στήν ἄλλη καί οί μεταβολές στόν ψυχικό μας κόσμο ἔχηγούνται ἀπό τά αἴτια πού προηγούνται χρονικά. Η ψυχική ὅμως ζωή, ώς σειρά πράξεων ἀνεξάρτητα ἀπό νοήματα ή ἀξίες, δέν είναι στόν ἄνθρωπο συνειδητή.

2. Ἡθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση

Ο ἄνθρωπος θέτει ἐρωτήματα ὅπως: Τί πρέπει νά κάνω(ή, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «πῶς πρέπει νά ζήσω»), τί πρέπει νά διαλέξω ή τί πρέπει νά ἀποφύγω, τί δέν ἔπρεπε νά κάνω ή ἔπρεπε νά κάνω καί δέν τό ἔκανα; Στίς περιπτώσεις αὐτές δέ ζει ἀπλῶς καταστάσεις οὔτε ἐνεργεῖ συρρέοντας ἀπλῶς μέ τά ἐνεργήματα του. "Αν μέ τό θεωρητικό του νοῦ ό ἄνθρωπος φτάνει στήν αὐτοεπίγνωση τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων πού ἀποτελοῦν τήν ψυχική του ζωή, σέ μιά δηλαδή ἀπαραίτητη γιά τή ζωή αύτοσυνείδηση τῶν ψυχικῶν φαινομένων, μέ τήν ἡθική συνείδηση προχωρεῖ πέρα καί ἀπό αὐτή τή συνείδηση, πέρα ἀπό τή χρονική ἀκολουθία. Μέ τήν ἡθική συνείδηση θέτει στήν πράξη του συνειδητούς σκοπούς, ξεχωρίζει θετικές καί ἀρνητικές ἀξίες καί ἀναγνωρίζει ώς δεσμευτικά ὄρισμένα ἡθικά αἰτήματα, δηλαδή στήν πράξη του προϋποθέτει τήν κρίση του καί τήν αύτονομία

Max Cheler

τῆς βουλήσεώς του, ή ἐλέγχει τήν πράξη του μέ τή νόησή του καὶ δέχεται τήν εὐθύνη του γι' αὐτήν.

Οι ὄροι αὐτογνωσία, αὐτονομία - ἐλευθερία, αἴτημα, εὐθύνη, ἐκλογή κτλ. δέν ἀποδίδουν χρονικά ψυχικά φαινόμενα, ἀλλά ὄντολογικά συστατικά τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως· ἡ ἀνυπαρξία τους σημαίνει τήν ἀνυπαρξία ἡθικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἡθική συνείδηση δέν προσδιορίζεται ἀπό τό χρόνο. Στά ἡθικά ἐξάλλου γεγονότα δέν ἰσχύει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας, ὅπως στά ψυχικά, ἀλλά αἰτήματα καὶ κριτήρια ἀξίας.

'Ο Μ. Σέλερ ύποστήριξε ὅτι ἡ ἀξία, πού εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως, δέν ἔχει

τίποτε τό κοινό μέ τήν ψυχολογική μας κατάσταση, τά συναισθήματα καὶ τίς ἐπιθυμίες μας. «Δέν ὑπάρχει ψυχολογική διαιρεση ἀγαθῶν καὶ κακῶν συναισθημάτων». Ἡ διαιρεση στά συναισθήματα, ἄν γίνει μέ κριτήρια ἀξίας, δέν εἶναι ψυχολογική, ἀλλά ἡθική: ἔτσι, π.χ. κάνομε λόγο γιά «εὐγενική θλίψη» κτλ.

3. Καθῆκον καὶ ψυχικά γεγονότα

Τή ροϊκότητα τῆς ψυχικῆς ζωῆς μετατρέπει ἡ ἡθική συνείδηση σέ ποιότητα μέ τόν ἀγώνα τοῦ χρέους ἀπέναντι στά πάθη. Τό ἡθικό αἴτημα παρουσιάζεται στή συνείδηση ὡς καθῆκον καὶ τό ἡθικό κατόρθωμα, πού πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, ἐμφανίζει συχνά τόν ἀνθρωπο ἀντίθετο στίς προσωπικές του συνήθειες, στίς κλίσεις του, στά προσωπικά του συμφέροντα ἡ σέ ὠφελιμιστικές τάσεις καὶ σκοπούς. Πάθη, κλί-

σεις, τάσεις ύπαρχουν στόν ἄνθρωπο ώς ψυχικά γεγονότα. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἡθικῆς συνειδήσεως ἔγκειται στό ὅτι δέν ἐξισώνεται μέ τά γεγονότα, ἀλλ' ἀντιμετωπίζει αὐτό πού πρέπει νά εἶναι ἢ νά γίνει.

"Ἄς πάρουμε ἔνα παράδειγμα: Ἐνῶ κάθομαι καί ἀπολαμβάνω τό θέαμα τῆς θάλασσας, ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἔνα παιδί μέσα σ' αὐτήν κινδυνεύει. Σπεύδω λοιπόν νά ριχτῶ στή θάλασσα καί σώζω τό παιδί. Ἡ ἐνέργεια μου ἐπιβάλλεται ώς καθῆκον ἀπό τήν ἡθική μου συνείδηση, πού πραγματώνει ἔτσι τήν ἀξία τῆς ἀληθοβοήθειας, καί μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπό όποιοδήποτε ὠφελιμιστικό γιά μένα ἀποτέλεσμα. Ὁ σκοπός μου δηλαδή δέν εἶναι νά φανω π.χ. εύχαριστος στούς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ ἢ νά θεωρηθῶ ἥρωας. Ἡ ἵκανοποίηση ἀπό τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς πράξεως μοῦ φτάνει.

Ο Κάντ θά ἔλεγε ὅτι μοῦ φτάνει τό αἰσθημα τῆς τιμῆς. Ο Κάντ θεώρησε τό καθῆκον εἶδος προσταγῆς, πού τή χαρακτήρισε ώς κατηγορική, αἴτημα δηλαδή πού εἶναι αὔτοσκοπός, σέ ἀντιδιαστολή πρός τά ὑποθετικά αἰτήματα, πού ἀναφέρονται σέ ὠφέλιμες ἐνέργειες, μέσα γιά κάποιο σκοπό. Ο Κάντ ἐπέμεινε ὅτι τό ἀγαθό, πού ώς ἡθικό γεγονός πραγματώνεται στήν ἡθική πράξη, δέν εἶναι ὠφελιμιστικός σκοπός ἢ ὠφελιμιστικό ἀποτέλεσμα (ἡδονή), ἀλλά μόνο ἡθικό ἀξίωμα, πνευματική ἀρχή πού προσδιορίζει τή βούληση. Ἡ ἡθική πράξη εἶναι ἀποδέσμευση ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ὄρμεμφύτων καί παθῶν, τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν καί ἀπό τήν προσδοκία ἀποτελεσμάτων ὠφελιμιστικῶν. Τά ὄρμέμφυτα, ειδικά, δέν ἱκανοποιοῦν τήν ψυχή, γιατί ἀλλάζουν συνεχῶς καί ἀφήνουν πάντα μεγαλύτερο κενό ἀπό αὐτό πού γεμίζουν. Ἀκόμη καί ἡ συμπόνια, στή σκέψη τοῦ Κάντ, καί ἡ συμπάθεια, ὅταν γεννιοῦνται μέσα μας ώς συναισθήματα πρίν ἀπό τήν ιδέα τοῦ χρέους, πιέζουν τήν ψυχή τῶν πραγματικά ἡθικῶν ἀνθρώπων.

Κριτική. Στόν Κάντ βέβαια πρόκειται γιά μιά αύστηρή ἡθική, ὅπου, ἐφόσον ἡ ἐκτέλεση τοῦ καθῆκοντος γίνεται ἀπό σεβασμό πρός τό καθῆκον, τό καθῆκον εἶναι τελικά αἰτία καί σκοπός τῆς πράξεως. Ἡ καντιανή ἡθική εἶναι ἡθική τῆς μορφῆς. Λείπουν ἐδῶ

τά συστατικά (ύλικά) τῶν ἀξιῶν πού καθορίζουν τήν πράξη. Ὁ Κάντ ενδιαφέρεται για τήν καλοπροαιρετή πράξη ὅχι καί γιά τήν ἀγαθή ἀποτελεσματική πράξη. Μιά πράξη βέβαια δέν πρέπει νά κρίνεται ούτε μόνο ἀπό τά ἀποτελέσματα, γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σ' ἕνα εύδαιμονισμό, ούτε μόνο ἀπό τά ἀγαθά ἐλατήριά της (πρόθεση καί ἀρχές), γιατί ἔτσι θά καταλήγαμε σέ μια ἡθική τῆς μορφῆς. Ἡ ἡθική πράξη πρέπει νά κρίνεται καί ἀπό τά δυο μαζί.

Ὁ Κάντ ἐντούτοις, ἐμπνευσμένος, ἀπό τό ἀνθρωπιστικό πνεῦμα τοῦ 18ου αἰώνα, θέλησε μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς σκέψεως νά στηρίξει τόν ἄνθρωπο ὡς μέτρο τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείοντας τήν ἑτερονομία ἥ σχετικότητα τῶν ἀρχῶν ἔξω ἀπό τό ἡθικό πρόσωπο.

4. Καθῆκον καί ἀνάγκες. Διάκριση καθηκόντων

‘Ως βιολογικά, ψυχολογικά καί ἡθικά ὄντα μᾶς χαρακτηρίζουν ἀνάγκες καί ὑποχρεώσεις. Ἡ ἱκανοποίηση βέβαια τῶν βασικῶν ἀναγκῶν μας, ὅπως ἡ αύτοσυντήρηση, εἶναι προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτέλεση ἀνώτερων σκοπῶν. ‘Οπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά: «καί ὁ φακίρης χρειάζεται λίγο ρύζι καί ὁ ἄγιος λίγο μέλι ἄγριο γιά νά ὑπηρετήσουν τούς ἀνώτερους σκοπούς τους». Ὁ ἵδιος ὁ Κάντ ἔδειξε ὅτι οἱ ἀνικανοποίητες ἀνάγκες τῆς ζωῆς εἶναι μεγάλοι πειρασμοί, πού πιέζουν καί ἀναγκάζουν τόν ἄνθρωπο νά παραβιάζει τά χρέη του.

Ἡ ἡθική συνείδηση ἐκδηλώνεται μέ τή διάκριση ἀναγκῶν καί καθηκόντων. Πολλές φορές ἐξάλλου κατώτερα καθήκοντα καί ἔργα δημιουργοῦν ἀντίξοο κλίμα στήν περιοχή τῆς ἡθικῆς ζωῆς, καί τό ἡθικό πρόσωπο ἐμποδίζεται νά ἀνταποκριθεῖ στούς εὐγενέστερους σκοπούς του. Οἱ συνθῆκες τῆς σημερινῆς ιδίως ζωῆς, ἥ σύγχυση σκοπῶν καί μέσων στόν τεχνικό μας πολιτισμό, ἥ κόπιαση ἀπό τά καθημερινά ἐπαγγελματικά καθήκοντα, ἥ ἔλλειψη χρόνου καί τό καθημερινό ἄγχος καταδυναστεύουν τό πρόσωπο καί φαίνεται νά παραγκωνίζονται οἱ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Ἡθικός εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού δέν ἀφήνεται νά ἀπορροφηθεῖ ἀπό τίς καθημερινές ύποχρεώσεις, πού δέν μετρά τή ζωή του μόνο μέ τό κριτήριο τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητας, ἀλλ’ ἐπιμένει στήν καλ-

λιέργεια τοῦ ἥθους του. Ό προσανατολισμός αύτός είναι καὶ ἡ ἡθική του ἐκλογή.

5. Ἐκλογή καὶ εὔθυνη

Στήν ἡθική διαγωγή ἡ προτίμηση, ἃν πρόκειται γιά καθήκοντα, ἐκδηλώνεται ώς ἐκλογή τοῦ ἀνώτερου ἔναντι τῶν κατωτέρων, ἃν πρόκειται γιά ἀξίες, ώς ἐκλογή ἀξιῶν μέ μεγαλύτερο βαθμό ἐπιτακτικότητας ἢ ἀξιῶν μέ μεγαλύτερο ἴεραρχικό ὕψος. Ἡ ἐκλογή τῆς πράξεως είναι ἀξιῶμα ἡθικό ἢ γεγονός πού χαρακτηρίζει τήν ἀτομική ἡθική μας συνείδηση. Διαφορετική είναι ἡ ἐκλογή πού κάνομε ώς ψυχολογικά ὑποκείμενα μέ τάσεις, κλίσεις κτλ. Ἡ ἡθική ἐκλογή συνδέεται μέ διλήμματα, μέ ἐναντιώσεις τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐκλογῆς ἢ καί μέ σύγκρουση μέ τίς προτιμήσεις καὶ τίς ροπές μας. Στήν ἡθική δηλαδή ἐκλογή ὁ ἀνθρωπος φανερώνεται ὀλόκληρος, ἐνῶ στίς προτιμήσεις του ἀποκαλύπτεται ἔνα μέρος του. Ἐξάλλου οι προτιμήσεις καὶ οι ἐπιθυμίες μας δέ συνεπάγονται εὔθυνη (προτιμῶ π.χ. τὸ γαλάζιο ἀπό τὸ πράσινο, διαλέγω τὸ βουνό ἀπό τῇ θάλασσα γιά παραθερισμό). Ἐπειδὴ κάθε πράξη είναι ὄριστική καὶ ἀνεπανάληπτη, ἡ ἐκλογή καὶ ἡ εὔθυνη τῆς πράξεως ἔχουν μεγάλη σημασία γιά τόν ἀνθρωπο. Μέ τήν ἐκλογή καὶ τήν εὔθυνη του ὁ ἀνθρωπος τοποθετεῖ ὁ ἵδιος τόν ἔαυτό του ὀλόκληρο ἀπέναντι σέ κάτι ἡ δημιουργεῖ κάτι. Ἐκλογή καὶ εὔθυνη φανερώνουν τή συνεργασία τῆς ἡθικῆς νοήσεως καὶ τῆς ἡθικῆς βουλήσεως. Οἱ πράξεις μας, σύμφωνα μέ τόν Κάντ, είναι ἀναγκαῖες ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα, ἐλεύθερες ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ φρονήματός μας. Τό φρόνημα, ὁ νοητός μας χαρακτήρας μᾶς κάνει καὶ ύπεύθυνους γι' αὐτές.

Ἀρετή - ἀγαθό - ἡδονή - εύτυχία

Ἡ ἀρετή, πού φανερώνεται μέ τίς πράξεις, σχετίζεται ἄρρηκτα μ' αὐτόν πού τίς ἐπιτελεῖ. Χαρακτηριστικό τοῦ ἡθικοῦ ἔργου είναι ὅτι παραπέμπει ἅμεσα σ' αὐτόν πού τό ἐπραξε, ἐνῶ δέ συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό καλλιτεχνικό ἔργο, τό ὅποιο ὡς πρός τήν

αἰσθητική του ἀξία καὶ ἀποτίμηση ἔχει αὐτονομία σέ σχέση μέτο δημιουργό του.

Ἡ ἀρετή συνδέεται μέτο τήν ἔννοια τοῦ μέτρου καὶ τῆς τάξεως μέσα μας· σύμφωνα μέτο μιᾶ ἀπό τίς φιλοσοφικές θεωρήσεις της, ἀρετή εἶναι ἡ τάξη πού ἐπιβάλλεται στίς ὁρέξεις καὶ στίς ἐπιθυμίες μας.

Ἡ ἀρετή ὡς ἀγαθό τῆς ζωῆς εἶναι ὄρος σχετικός: τό περιεχόμενό του ἀλλάζει μέτο τόν προσανατολισμό καὶ τό πνευματικό κλίμα μιᾶς ἐποχῆς. "Ἐτοι π.χ. ὁ Πλάτων διέκρινε 4 βασικές ἀρετές: ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, σοφία (ἢ φρόνηση), ὁ χριστιανισμός θεώρησε ύπερτατή ἀρετή τήν ἀγάπη, ὁ Μεσσαίωνας τήν ἀγνότητα· στήν ἐποχή μας ἀπό ὁρισμένους φιλοσόφους θεωρεῖται βασική ἀρετή ἡ ἐπικοινωνία (χριστιανικός ύπαρξισμός, Μποῦμπερ, Λεβίνας).

Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ προθυμία, ἡ ἀφοσίωση, ἡ ἐμπιστοσύνη κτλ. εἶναι ὄψεις τῆς ἀρετῆς, κι αὐτές πάλι εἶναι ἀγαθά πού ἔχουν ποικίλες ἀξίες (ἡθικές, βιολογικές, κοινωνικές).

Ἐξάλλου ἡ ἀρετή, ὅπως δείχνει ἡ ιστορία τῆς Ἡθικῆς, συναρτήθηκε μέτο τήν εύτυχία ἡ διακρίθηκε ἀπό αὐτήν ποικιλότροπα.

Ἄπο τούς Σωκρατικούς π.χ. ὁ Ἀρίστιππος θεώρησε τήν ἡδονή ὡς περιεχόμενο τοῦ ἀγαθοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀντισθένης ταύτιζε τήν ἐγκράτεια μέτο τήν ἀρετή. Στόν Πλάτωνα τό ἀγαθό διδάσκεται γιά χάρη τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἀρετή ἐπιδιώκεται γι' αὐτήν τήν ἴδια, ὥχι γιά τ' ἀποτελέσματά της. Τό ἀγαθό δέν εἶναι αὐτό πού φαίνεται τέτοιο· ὅτι ἐπιδιώκει κάθε ψυχή, ὁ σκοπός ὅλων τῶν ἐνεργειῶν της, τό Ἀγαθό, εἶναι Ἰδέα, ἰδανικό ἀπρόσωπο. Αὐτή ἡ Ἰδέα, διαφοροποιεῖται σέ δικαιοσύνη κ.λπ. Τά διάφορα δηλαδή ἀγαθά εἶναι παραδείγματα, πραγματώσεις αὐτής τῆς Ἰδέας.

"Ἀλλοτε ζητήθηκε ἡ ἀρετή ὥχι γι' αὐτήν τήν ἴδια, ἀλλά γιά χάρη τῆς εὐδαιμονίας (π.χ. Στωικισμός). Σ' ἄλλῃ περίπτωση ἡ ἴδια ἡ ἐνάρετη ζωή θεωρήθηκε ὅτι εἶναι γιά κείνον πού τή ζεῖ, ἀφοῦ τή διάλεξε, μιᾶ εύτυχισμένη ζωή (Ἀριστοτέλης). Ὁ χριστιανισμός θεώρησε τήν ἀρετή ὡς σκοπό τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρετή ὡς ἀνώτατο ἀγαθό, σκοπός τῆς ζωῆς καὶ αιτία τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καὶ τό ἰδανικό τοῦ Κάντ. Τό ἀγαθό ἐδῶ εἶναι πρωταρχικό ἐνέργημα τῆς

ήθικής βουλήσεως. Άγαθό είναι ή βούληση νά συμφωνεῖ μέ τόν ήθικό νόμο. Ήθικός δέν είναι ό εύτυχισμένος, ἀλλ' αὐτός πού ἀξίζει νά είναι εύτυχισμένος. Εύτυχία καί ήδονή, καθαυτές, ἀποκλείονται ἀπό τίς ήθικές ἀξίες τῆς ζωῆς.

Η ἀρετή ταυτίστηκε μέ τήν ήδονή, τό συμφέρον ή τό ὡφέλιμο καί στούς νεώτερους χρόνους (π.χ. νεώτερος ὡφελιμισμός). Τόν 18ο ai. ὁ "Ἄγγελος Μπένθαμ (1748-1832) διατύπωσε μιά θεωρία «ἀριθμητικής τῶν ἐπιθυμιῶν»: ὁ ἔντιμος πρίν νά ἐνεργήσει μετρᾶ τό συμφέρον του, τήν ποσότητα εύτυχίας πού θά τοῦ δώσει ή πράξη του. Άγαθό κατά τή θεωρία αὐτή είναι ὅ,τι μεγαλώνει τήν εύτυχία, κακό ὅ,τι τήν ἐλαττώνει. Καθῆκον είναι τό συμφέρον. Η ἐπιδίωξη μάλιστα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος συντελεῖ καί στήν προαγωγή τοῦ ἀτομικοῦ. Ο Μπένθαμ, πού ἦταν ποινικολόγος κι ἔζησε σέ ἐποχή ἐμπορικῆς ἀκμῆς, πρότεινε γιά τήν ἀποφυγή τῶν συγκρούσεων τῶν συμφερόντων ἓνα σύστημα τιμωριῶν καί ἀμοιβῶν.

Κριτική. Ήδονισμός καί κοινωνικός εὐδαιμονισμός συνδυάζονται σ' αύτή τήν τελευταία θεωρία: ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τόν βλέπει ή θεωρία, είναι βιολογικό-ψυχολογικό ὅν. Αύτή τή σύζευξη ήδονής καί εύτυχίας είναι εὔκολο νά τήν ἀμφισβητήσει κανείς μέ τό παράδειγμα τῶν ἀνθρώπων πού καταφεύγουν στίς ήδονές ἀπό ἀπελπισία ή μέ τίς περιπτώσεις ὅπου ή ίκανοποίηση ἀπό τήν ήδονή, γεγονός τῆς στιγμῆς, δέ φέρνει εύτυχία, ἀλλά κορεσμό καί ἀπογοήτευση. "Οσο γιά τή θεωρία τῶν ποινῶν, ἐφόσον ἐδῶ ισχύει ή ἀρχή τοῦ συμφέροντος, εὔκολο είναι νά ἀπορεῖ κανείς τί θά γίνει μέ τόν ἐπιτήδειο πού, ἐνῶ ἔχει ἀδικήσει, ξεφεύγει τήν ποινή, φυσικά ἀπό συμφέρον. Τά συμφέροντα, ὅπως καί τά φυσικά αἰσθήματα, είναι ύποκειμενικά, μεταβλητά, δέν μποροῦν νά στηρίζουν τήν ήθική ώς ρυθμιστικά κριτήρια συμπεριφορᾶς. Ειδικά τήν ήθική τοῦ συμφέροντος ἔκρινε αὐστηρά ὁ Πλάτων, στά δύο πρῶτα βιβλία τῆς «Πολιτείας» του.

3. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Είσαγωγή

Στά προηγούμενα μᾶς δόθηκαν εύκαιρίες νά άναφερθούμε στήν ήθική νόηση και στήν ήθική βούληση ώς πηγές τοῦ ήθικου κατορθώματος και νά συζητήσουμε τήν περίπτωση συνδέσεως τῆς παραγωγῆς τοῦ ήθικοῦ ἔργου μέ τό συναίσθημα, τό συμφέρον κτλ. Στό κεφάλαιο αύτό θά ἔχουμε ύπόψη βασικές θέσεις πού διατυπώθηκαν ἡδη̄ μιά γενική παρατήρηση θά μᾶς είσαγάγει στήν εἰδικότερη τῶν παραγόντων τῆς ήθικῆς συμπεριφορᾶς:

Ἡ λογοκρατική γενικά ήθική ἀντιμετωπίζει τήν ήθική ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπό κλίσεις, συναισθήματα κτλ. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια θεώρηση τῆς ήθικῆς συνειδήσεως ἡ ἐπιτέλεση τοῦ χρέους ἡ καθήκοντος δέ γίνεται π.χ. ἀπό εύχαριστηση, ἀλλά ἐπειδή πρέπει νά γίνει. "Οπως ὅμως ὑπάρχει ἡ θεωρία πού συνδέει τήν ήθική συνείδηση μέ τό ἔνστικτο, τήν ἐξέλιξη π.χ. τοῦ κοινωνικοῦ ἔνστικτου, τοῦ ὁποίου συστατικά είναι ἡ ἀγάπη και ἡ συμπάθεια (Δαρβίνος), ἔτσι ὑπάρχουν και θεωρίες πού στηρίζουν τήν ήθική συνείδηση σέ ὄρισμένα συναισθήματα (συμπόνια, φόβο κ.λπ.), τά ὁποῖα σύμφωνα μέ αύτές κινοῦν τή βούληση ἀνεξάρτητα ἡ ἀντίθετα ἀπό τή λογική μας.

A. Ἡθικές τοῦ συναισθήματος

Ἐκτός ἀπό τή βιολογική θεωρία τοῦ Δαρβίνου, μέ τό συναισθήμα συνδέει τήν ήθική συνείδηση ἡ ψυχολογική της θεώρηση.

Ο Τζ. Στ. Μίλλ (1806-1873), πού διατύπωσε τή θεωρία τοῦ ὠφελισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὑψιστος σκοπός τῆς ήθικῆς είναι ἡ εύτυχία, θεώρησε ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ καθήκοντος προήλθε ἀπό τό συναισθήμα τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας και ὅτι ἡ ήθική συνείδηση λειτουργεῖ βασικά ώς ἀποδοκιμασία ἡ ἀποτροπή μιᾶς πράξεως.

Ο Ἄλ. Μπαίν ύποστηριξε ὅτι στό φόβο και στή μίμηση τοῦ τύπου τῆς ἐξωτερικῆς ἔξουσίας ὄφείλεται ἡ διαμόρφωση τῆς ήθικῆς συνειδήσεως.

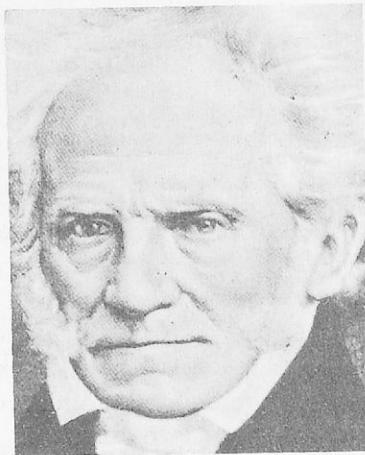
‘Ο Σοπενχάουερ ἐξάλλου, πού στέκεται γενικά ἀπαισιόδοξα ἀπέναντι στή ζωή, διατύπωσε, σέ ἀντίθεση μέ τήν τυπική ἡθική τοῦ Κάντ, μιά ἡθική τοῦ συναισθήματος, σύμφωνα μέ τήν ὅποια τά ἄτομα, φαινομενικές ἐκδηλώσεις μιᾶς ἄλογης θελήσεως τῆς ζωῆς, ἀκατάλυτης ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, βρίσκουν στή συμπόνια καταφύγιο· ἡ συμπόνια, ἀνεξάρτητα ἀπό τή λογική μας, κινεῖ τή βούληση καί αὐτή ἐνώνει ὅλα τά ὄντα.

Στή συμπάθεια στήριξε τήν ἡθική ὁ ‘Ανταμ Σμίθ: ὁ ἀλτρουισμός παράγεται ἀπό τό ἔμφυτο στούς ἀνθρώπους κοινωνικό συναίσθημα.

‘Ο Σίλλερ, πού θαύμαζε τόν Κάντ, παρά τίς κάποιες ἐπιφυλάξεις του γιά τήν αύστηρότητα τῆς ἡθικῆς τοῦ φιλοσόφου, διατύπωσε μιά θεωρία συνδέσεως τοῦ συναισθήματος μέ τό νοῦ (χρέος): μέ τήν ἔφεση ὁ ἀνθρωπος μεταμορφώνει «τή φυσική ἀνάγκη σέ πνευματική ἀναγκαιότητα».

‘Ο Guyau (1854-1888) ὑποστήριξε ὅτι φυσικά αἰσθήματα, ὥχι κανόνες, εἶναι οἱ δημιουργοί τῆς ἡθικῆς ζωῆς. ‘Η ἴδια ἡ ζωή «εἶναι ρυθμιστική ἀρχή τῆς ἡθικῆς μας». ‘Η ζωή εἶναι φυσικά γενναιοδωρη, ἀλτρουιστική. ‘Η ζωντάνια μας καί ἡ αύθορμησία μας, ἡ ζωή «ἡ ὄσσο τό δυνατόν πιό ἔντονη καί πιό πλατιά», εἶναι πηγή τῆς ἡθικότητας. ‘Ἐγωισμός εἶναι στέρηση τῆς ζωτικότητας· ὁ βίαιος, πού πνίγει μέσα του τά συμπαθητικά του στοιχεῖα, ἀποκτηνώντας τούς ἄλλους ἀποκτηνώνει τόν ἔαυτό του.

‘Ο Μπερδόν στό ἔργο του «Δυό πηγές τῆς ἡθικῆς καί τῆς Θρησκείας» διέκρινε δύο εἴδη ἡθικῆς: τήν κοινή ἡθική, κλειστό σύστημα ὑποχρεώσεων, συμβατισμοῦ, συνήθειας καί καταναγκασμοῦ, μέ προέλευση κοινωνική, καί τήν ἀνοικτή ἡθική, ὅπου ὥχι ἡ διάνοια ἀλλ’ ἡ συγκίνηση εἶναι δημιουργική πηγή. ‘Ο ἐν-

Arthur Schopenhauer (1788-1860).

θουσιασμός είναι προτρεπτικό συναίσθημα, ξυπνά συνειδήσεις. Έδω άνήκουν οι ήρωες της ήθικής και οι αγιοι, πού σπάζουν τό κλειστό σύστημα, τό συμβατισμό της συλλογικής ήθικής και δημιουργούν νέες άξιες.

Κριτική. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ο κόσμος τοῦ συναίσθηματος είναι μιά σημαντική διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τά βιώματά μας είναι «πρωταρχή κάθε πραγματικότητος», «ἡ θέρμη τοῦ συναίσθηματος, τό πλήρωμα καί ὁ πλούτος τῆς ἐνοράσεως» (I. N. Θεοδωρακόπουλος) είναι πηγή πολλῶν ἐνεργειῶν μας, κυρίως τῆς καλλιτεχνικῆς. Οἱ κλίσεις μας ἔξαλλου, ὁ ἐνθουσιασμός, τό ἐνδιαφέρον – κι αὐτό είναι βεβαιότητα τῆς παιδαγωγικῆς – δέν μπορεῖ νά μή λαμβάνονται ύπόψη, συχνά περισσότερο ἀπό τίς ἐπιταγές τοῦ στεγνοῦ «πρέπει» τῆς λογικῆς. Ό ίδιος ἄλλωστε ὁ Κάντ ἔγραψε: «ὅ, τι δέν κάνεις μέ χαρά, ἀλλά μόνο σάν ἀγγαρεία, δέν ἔχει καμμιά ἐσωτερική ήθική ἀξία γιά ἐκεῖνον πού ὑπακούει ἔτσι στό χρέος του». Γενικά ὅμως ἡ Ἁθική δέν είναι δυνατό νά στηριχτεῖ στό συναίσθημα, δηλαδή σέ κάτι ὑποκειμενικό, μεταβλητό, σέ γεγονότα κι ὥχι σταθερές ἀρχές. «Ἄν δεχτοῦμε ώς πηγή τῆς Ἁθικῆς τά αἰσθήματα, τότε τί γίνεται ὥχι μέ τήν ἀγάπη ἢ τή συμπόνια, ἀλλά μέ τό μίσος ἢ τή σκληρότητα, τήν ἀρνηση τοῦ οἴκου (Νίτσε), τή φιλαυτία, πού είναι ἐπίσης φυσικές πηγές τῆς συμπεριφορᾶς μας; Τά φυσικά μας αἰσθήματα μπορεῖ νά 'vai τόσο πηγές τῆς ἡθικῆς ὅσο καί τῆς ἀντίθετης στήν ἡθική διαγωγῆς. »Ἀν ὁ ἀλτρουισμός είναι φυσική στάση, φυσικός είναι καί ὁ ἐγωισμός. »Ἀν πάλι πούμε ότι ἡ ζωική ὄρμη θεμελιώνει τίς ἀξίες, τότε γιατί νά μή συμφωνήσουμε καί μέ τήν ὄρμη π.χ. τοῦ Νίτσε γιά δύναμη καί κυριαρχία;

Τό πρόβλημα στίς Ἁθικές τοῦ συναίσθηματος είναι ότι δέν μποροῦν νά γίνουν οίκουμενικές, γιατί στηρίζονται σέ κάτι ὑποκειμενικό. Μιά θεωρία, πού ἀπαλλάσσει τό συναίσθημα ἀπό τόν ὑποκειμενισμό καί είναι ταυτόχρονα ἀντίθετη στόν ὄρθιολογισμό, διατυπώθηκε ἀπό τό φαινομενολόγο Μάξ Σέλερ (1877-1928). Ό Σέλερ, θεμελιωτής τῆς ἀξιολογίας, τῆς κατά περιεχόμενο ἀντιλήψεως τῆς Ἁθικῆς, μέ τήν ὥποια ἐναντιώθηκε στήν τυπολογική ἡθική τοῦ Κάντ, διαχωρίζει τό καθαρό συναίσθημα,

ϊργανο τής ήθικης άξιολογήσεως, άπό τίς άπλες συναισθηματικές καταστάσεις, που δέν εχουν άναφορικότητα. Ή συναισθηματική ένόραση, δίχως τήν παρεμβολή τής λογικής, μᾶς άποκαλύπτει ίεραρχημένο τόν κόσμο τῶν ἀξιῶν: οι ἀξίες είναι αὐθύ-παρκτες ποιότητες, ούσιες ἀμετάβλητες (εύάρεστο-δυσάρεστο, ἀγαθό - κακό, ἄγιο - βέβηλο). Ή ήθική συνειδηση σύμφωνα μέ τή θεωρία αύτή αύτονομείται, γιατί:

α) ἔχει τό σκοπό μέσα της.
β) δέν κατευθύνεται σέ ἐξωτερικά ἀγαθά. Ό εμπειρισμός ἀπορρίπτεται, ἐφόσον τό ἀγαθό δέ δίνεται ἀπό τήν πείρα. Ό ύποκειμενισμός καί ή σχετικότητα τῶν ἀξιῶν ἀποκλείονται, ἐπειδή οι ἀξίες είναι αὐθύπαρκτες καί ἀπόλυτες. "Αν ἀλλάζουν τά ἀγαθά καί οι πράξεις, που φέρουν τίς ἀξίες, αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἀλλάζουν οι ἀξίες. Τό ἴδιο συμβαίνει, ἀν ἀλλάζουν οι κανόνες τῆς ήθικής συμπεριφορᾶς. Τό οίκουμενικό ἐξάλλου κύρος τῶν ἀξιῶν δέν πρέπει νά σχετίζεται μέ τήν ἀντικειμενικότητά τους: οι ἀξίες είναι ἀντικείμενα, ἐνώ τό ύλικό στοιχεῖο τους καί τά κριτήρια είναι μεταβλητά (ήθικές θεωρίες, θεσμοί, ηθη, ήθικότητα).

B. Ήθική νόηση καί ήθική βούληση

1. Γενική θεώρηση

Τά συναισθήματά μας, ώς φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, χρειάζονται ἔρμηνεία, ὅχι ἀπλῶς περιγραφή τυῦ περιεχομένου τους (πράγμα που διδάσκει ό ψυχολογισμός). Ή διάκριση σέ συναισθήματα καλά ή ὅχι δέν είναι ψυχολογική, ἀλλά ήθικη. Αύτή τή διάκριση « ἀν δέν περιοριστοῦμε στήν εἰδική ἔρμηνεία τοῦ Σέλερ, ὅπου γενικά πρόκειται γιά ἀφηρημένη θεώρηση – τήν κάνει ή ήθική μας νόηση. Οι φιλόσοφοι βέβαια συχνά ἀρνήθηκαν τή σημασία τῆς νοήσεως, ἀλλά καί τοῦτο δέν μπόρεσαν νά τό ύποστηρίξουν, παρά μέ ἐπιχειρήματα τοῦ νοῦ (ή περίπτωση τοῦ Μπερξόν είναι χαρακτηριστική). Κρίνουμε ἔτσι ή διακρίνουμε πότε ή ἀγάπη είναι ἀγαθό (ἀρετή), πότε κακό (πάθος), πότε ό οίκτος είναι θετικός (συμπάθεια), πότε ήθικά ἀρνητικός (περιφρόνηση). Μέ τό νοητό μας χαρακτήρα, ἐξάλλου, συνδέονται ή ήθική ἐκλογή καί ή εὐθύνη.

‘Η ήθική νόηση δέν μπορεῖ βέβαια νά προστάξει τά συναισθήματά μας νά ύπάρχουν μέσα μας μόνο ώς χρέη. Τά συναισθήματά μας δέν είναι προϊόντα τοῦ λογικοῦ. Έκτός αύτοῦ ό Λόγιος - νοῦς είναι τυπική (ειδολογική) άρχη και χρειάζεται νά προσδιοριστεῖ τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν πού ἀναγνωρίζει, γιά νά έρμηνευθεῖ τό ὅτι κινεῖ τή θέληση, ή ὅποια ἀναγκαστικά προσδιορίζεται και ἀπό ἐμπειρικά στοιχεῖα, πάθη, κλίσεις κτλ. Ή θεωρητική ἔξαλλου ἐπιδοκιμασία δέν ἀρκεῖ γιά νά φτάσουμε στό ήθικό κατόρθωμα· ἀπαιτεῖται ή συνεργασία τῆς γνώσεως μέ τή βούληση, ή ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, ή βουλητική ὥρεξη ή προαίρεση, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης.

Είναι σ' ὅλους φανερό ὅτι δέν νά γνωρίζουμε λογικά τό όρθο γιά νά τό πραγματοποιήσουμε. Ό αβουλος π.χ. μπορεῖ νά γνωρίζει ὅτι μιά ροπή του δέν είναι όρθη, και ὅμως δέν καταφέρνει νά τήν ύπερνικήσει. Ή λογική, σύμφωνα μέ τή διάκριση τοῦ Σοπενχάουερ, μᾶς προστάζει, και ή προσταγή τῆς ἐκφράζεται ώς ἀνάγκη νά, – ή ήθική βούληση μᾶς λέει: ὀφείλεις νά –.

‘Από παλαιά διατυπωμένη είναι ή ἄποψη ὅτι ή πράξη μας είναι ἀξιόλογη ώς πρός τόν τρόπο τῆς ἐπιτελέσεώς της, ἐνῶ ώς πρός τό περιεχόμενό της είναι ἀδιάφορη, μέ ἄλλα λόγια ὅτι δέν ἀρκεῖ ἡ διαγωγή νά είναι ἐνάρετη, ἀλλά πρέπει και ή θέληση νά είναι ἀγαθή.

‘Ο ήθικός κανόνας, ή προαίρεση, είναι τό ἔνα τμῆμα τῆς ήθικῆς συμπεριφορᾶς· τό ἄλλο είναι ή πράξη και τό περιεχόμενό της. Τό τέλειο ήθικό κατόρθωμα είναι ή καλοπροαίρετη και ἀποτελεσματική ήθική πράξη. Ή Ψυχολογία ἄλλωστε σήμερα παραδέχεται ὅτι δέν ἀρκεῖ ή προαίρεση γιά νά ὀλοκληρωθεῖ ή ἴδια ή βουλητική πράξη, ἀλλά χρειάζεται και νέα ἐνέργεια τοῦ ‘Ἐγώ, πού νά ὀδηγήσει όριστικά στήν πράξη. ‘Έτσι και γιά τήν Ήθική, γιά νά τό πούμε σχηματικά, ή κρίση, ή λειτουργία τῆς ήθικῆς νοήσεως, είναι στάδιο τῆς ήθικῆς συνειδήσεως, ὅπως στάδια είναι ή θέληση και ή ήθική πράξη. Στά στάδια αύτά ἔχομε πάντα ἀναφορά σέ ἀξίες.

‘Εξαλλου ὅτιας δέν ἀρκεῖ ή νόηση γενικά δίχως τή βούληση, ή βούληση δίχως τή νόηση και τήν ἀναφορά τῆς σέ ἀξίες μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο δέν είναι παρά ἐπιθυμία, τό πλατω-

νικό «έπιθυμητικόν», δηλαδή έμπειρική συνείδηση. Τέτοια θέληση είναι π.χ. ή θέληση γιά κυριαρχία και δύναμη, πού προτείνει ό Νίτσε. Σε μιά τέτοια περίπτωση ό ανθρωπος, ένω λογίζεται ώς έκτιμητής τών άξιων, κατά βάση είναι έπιθυμητής μόνο της δυνάμεως, άρνητής τών άξιων.

Θά άναφέρουμε τώρα ένδεικτικά όρισμένες φιλοσοφικές θεωρίες σχετικά με τό θέμα μας και θά έπιμείνουμε στήν αποψη τού Κάντ.

2. Ήθική νόηση και ήθική βούληση στίς φιλοσοφικές θεωρίες

a) Τό πρόβλημα της Ήθικής τό έθεσε ό **Σωκράτης**, έπιδιώκοντας μιά θεωρία πέρα από τή σχετικοκρατική άντιληψη της Σοφιστικής (σύμφωνα μέ τήν όποια τό άγαθό δέν είναι άντικειμενικό άλλ' ύποκειμενικό). Θεμέλιο της Ήθικής στήν αισιόδοξη σωκρατική θεώρηση είναι ή λογική. Κακία είναι ή άμαθεια, άρετή ή γνώση: έτσι συνοψίζεται ή σωκρατική διδασκαλία, πού έπηρέασε πολύ τόν ήθικό φιλοσοφικό στοχασμό, σπως δείχνει ή Ιστορία της Φιλοσοφίας (π.χ. Πλάτων, Στοά, Καρτέσιος, Σπινόζα, Κάντ).

Στόν Πλάτωνα όπου ισχύει ή άρχη «πῶς είναι καλύτερο νά είναι τά πράγματα», ή άρετή είναι άθλος τού νοῦ. Προϋπόθεση γιά τήν όρθη πράξη είναι ή έγκυρη γνώση. Οι έπιστημες (γνώσεις), οι τέχνες, οι όρθες γνώμες συγγενεύουν περισσότερο μέ τό άγαθό παρά μέ τήν ήδονή. Η ήδονή, ως κίνητρο γιά τήν όρθη πράξη, δέν άποκλείεται, άλλ' άν δέ συνοδεύεται άπό τή γνώση, δέν έπιτυγχάνει τό σκοπό της.

Η Ήθική τών Στωικών διατηρεῖ τίς άρχες τής σωκρατικής Ήθικής. Οι Στωικοί σύμμαχοι θεωρούν τό Λόγο όχι μόνο πηγή τών ήθικών άξιων, άλλα και κοσμική, δημιουργική δύναμη, Θεό. Η ζωή σύμφωνα μέ τό Λόγο είναι ζωή σύμφωνα μέ τήν Αρχή πού συνέχει τή Φύση. Τό «όμολογουμένως τό λόγω ζῆν» είναι ίσοδύναμο μέ τό κατ' άρετήν ζῆν». Οι Στωικοί διδάσκουν τή χρήση τής λογικής, μαζί μέ τήν μεγάλη ασκηση, γιά τήν καταπολέμηση τών παθών και τήν κατάκτηση τής άπαθειας. Τό πάθος είναι «ἄλογος ψυχῆς κίνησις πλεοναστική». Ό σοφός είναι άπαθής.

Καθήκοντα είναι όσα «λόγος αίρει ποιεῖν». Ή λογική δύναμη είναι τό «κράτιστον ἀπάντων».

Ο Καρτέσιος, πού διακηρύσσει ότι δέν μποροῦσε νά κάνει τίποτε καλύτερο ἀπό τό νά χρησιμοποιήσει όλόκληρη τή ζωή του στό νά καλλιεργεῖ τό λογικό του, ξεκινά ἀπό τήν ἀναζήτηση μιᾶς μεθόδου τῆς γνώσεως καί καταλήγει στήν Ἡθική. Ο Καρτέσιος δέν ξεχωρίζει τή θεωρητική συνείδηση (κρίση) ἀπό τήν πρακτική (πράξη), τή νόηση ἀπό τή βούληση, καί διδάσκει ότι ἀρκεῖ νά κρίνει κανείς σωστά, γιά νά πράξει σωστά. Ή δυνατή βούληση συνέχεται ἀπό τή σαφή καί εύδιάκριτη γνώση. Έφόσον ό λόγος είναι πού καθοδηγεῖ τή βούληση, ἀπό νοητική μόνο πλάνη τείνει ἡ ἀνθρώπινη βούληση στό κακό: καθένας πού άμαρτάνει ἀμαρτάνει ἀπό ἄγνοια.

Ἐπειδή ό ἀνθρωπος δέν ἔχει ἀπειρη νοητική ίκανότητα – ἀπειρη είναι τοῦ Θεοῦ ἡ νόηση – ἡ ἔμφυτη ἐπιθυμία γιά τό κακό ἐμποδίζεται ἀπό μιά τάση πρός τό πάθος καί τό ἀντίθετο τοῦ καλοῦ. Ἀπό τά ἐνεργητικά μας πάθη πιο χρήσιμο θεωρεῖ ό Καρτέσιος τή γενναιοφροσύνη, πού λειτουργεῖ στή σωστή ἐπιλογή ἀνάμεσα στίς ἐπιθυμίες καί στή διαμόρφωση τοῦ ἥθικοῦ μας βίου. Ή φιλοσοφία δείχνει στόν ἀνθρωπο ὅτι δέν είναι σκλάβος τῆς τύχης, ἀρκεῖ ἡ ἐλευθερία του νά βασίζεται στή γνώση.

Baruch de Spinoza (1632-1677)

Ο Σπινόζα, πού δίδασκε ότι γνώση είναι δύναμη (ἀρετή - virtus), πρότεινε τή θεραπεία τῶν παθῶν μέ τή γώση τοῦ ἀγαθοῦ. «Τό ἀγαθό είναι ἐκεῖνο πού μᾶς ὁδηγεῖ ἀληθινά στή γνώση καί τό κακό ὅ,τι μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀποκτήσουμε γνώση». Ή γνώση ἐδῶ είναι γνώση τῆς παγκόσμιας νομοτέλειας: ὅλα «ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς θεϊκῆς φύσεως καί γίνονται σύμφωνα μέ αἰώνιους νόμους».

Καί στόν "Ἔγελο ἡ Ἡθική

βασίζεται στή Λογική. Άκομη καί ό Σάρτρ, πού ύποστηρίζει ότι ήθική είναι μόνο ή πράξη ώς πραγμάτωση τής άποφάσεως νά δημιουργήσω μόνος μου τίς άξιες (θεωρία τής άπολυτης έλευθερίας τής ύπαρξεως), δέχεται ότι ή έκλογή, ή όποια είναι δημιουργός άξιων, κρίνεται από τή λογική της ποιότητα. Ό ανθρωπος μπορεῖ νά κρίνει πότε μιά όρισμένη έκλογή βασίζεται σέ λάθος καί πότε όχι. Ό ανθρωπος, λέει ό Σάρτρ, πού ζητάει έλαφρυντικά στά λάθη του, είναι ανθρωπος κακής πίστεως («κακή πίστη» - ψέμμα).

β) Ό Κάντ, έπισης ύπερμαχος τοῦ Λόγου στό χῶρο τής Ήθικής, έζησε σέ έποχή διαφωτισμού. Διαφωτισμός, όπως τόν όριζει ό ίδιος, είναι ή προσπάθεια νά ξεφύγει ό ανθρωπος από τήν άνωριμότητα, «τήν άδυναμία νά μεταχειρίζεται τό νοῦ του δίχως τήν καθοδήγηση ένός άλλου». Ό νοῦς καθοδηγεῖ τή βούληση. Ό νοῦς σχηματίζει τήν παράσταση τοῦ άγαθοῦ καί χαρακτηρίζει τά άλλα πράγματα ώς άγαθά. Ό Λόγος δηλαδή, όχι ή ένστικτώδης καί συναισθηματική συνείδηση, άνεξάρτητα από κάθε έμπειρία είναι άρχή τοῦ καθήκοντος.

Μέ τή νοητική καί έλευθερη θέληση δημιουργεῖται αύτό πού ό Κάντ όνομάζει χαρακτήρα, δηλαδή πνευματική καί ήθική φύση τοῦ άνθρωπου, σέ άντιδιαστολή πρός τήν ίδιοσυγκρασία πού δημιουργεῖ ή φύση. Ή άγαθή θέληση δέν είναι άγαθή μέ ό, τι δημιουργεῖ ή πραγματοποιεῖ στή ζωή, δέν είναι άγαθή ώς μέσο, οὔτε μέ τήν ίκανότητά της νά πραγματοποιεῖ ένα προκαθορισμένο σκοπό, άλλα μόνο μέ τό ότι θέλει, δηλαδή μέ τό ότι είναι άπόλυτα άγαθή. Ό Αριστοτέλης ήδη είχε όρισει ότι ή άρετή πρέπει νά πηγάζει από σταθερές καί άμετακίνητες άρχες: ή ήθική άξια κάθε πράξεως έχει κριτήριο τό ποιόν τοῦ φρονήματος, τόν κανόνα πού καθορίζει καί κινεῖ τή βούληση. Στόν Κάντ τό ήθικό συνδέεται μέ τή νόηση καί τήν προαίρεση· άγαθή πράξη είναι ή πράξη πού πηγάζει από τήν άγαθή βούληση, δηλαδή τή βούληση πού λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τίς έντολές ένός δίχως όρους ήθικοῦ νόμου. Ό ήθικός νόμος είναι καθολικός, άναγκαιος, άπόλυτος. Είναι άρχή τοῦ καθαροῦ λόγου, *a priori*, άνεξάρτητη δηλ. από τήν έμπειρία, καί συνδέεται μέ τήν ήθική έλευθερία.

‘Ο Κάντ διακρίνει δύο είδη προσταγῶν: τίς ύποθετικές, προσταγές τῆς ἔτερονομίας, στίς όποιες ἡ ἐνέργεια ἔχαρταται ἀπό ὅρους καὶ ἐπιβάλλεται ὡς μέσο ἄλλου σκοποῦ καὶ τίς κατηγορικές προσταγές, ὅπου ἡ θέληση προσδιορίζεται ἀπό τὸν καθαρό Λόγο, δηλαδή αὐτονομεῖται.

‘Η πραγματικότητα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς πρέπει νά ἔξετάζεται τελείως *a priori*. ‘Η πραγματικότητα αὐτή δέ δίνεται μέσα στήν ἐμπειρία, γιατί δέν είναι οὕτε γεγονός οὕτε πράγμα. **Κριτική.** ‘Ο συβασμός πρός τὸν ἡθικό νόμο δέν περιλαμβάνεται κατά τὸν Κάντ στήν κατηγορία τῶν συναίσθημάτων, ἀλλ’ είναι ιδιαίτερο συναίσθημα πού σχηματίζεται ἀφ’ ἑαυτοῦ μέ τὸν καθαρό Λόγο. Πῶς ὅμως ὁ Λόγος, ἡ καθαρή μορφή, μπορεῖ νά προσδιορίσει καὶ νά ἐξαναγκάσει τὴ θέληση; ‘Ο Κάντ ἀπαντᾶ μέ τὴν κατηγορική προσταγή, τό αὐστηρό, μονολιθικό πρέπει. Τοῦτο ὅμως θεωρεῖ ὡς συναίσθημα προερχόμενο ἀπό τὸ Λόγο. Δεύτερη δυσκολία είναι ἡ ἔξῆς: στίς «Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν» ὁ Κάντ ὄριζει ὅτι ὅποιος ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τὸ κατηγορικό πρόσταγμα τοῦ ἡθικοῦ νόμου ὄφείλει νά μή δυσανασχετεῖ γι’ αὐτό, ἀλλά νά αἰσθάνεται χαρά, γιατί διαφορετικά ἡ ἐνέργεια του δέν μπορεῖ νά λογιστεῖ ἡθική. Τό συναίσθημα δηλ. προβάλλει ἐδῶ διεκδικώντας δικαιώματα στήν ἀναγνώριση τῆς ἡθικῆς ἐνέργειας.

Καὶ τὴν ἀγάπη ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅχι ὡς φυσική ὄρμή τῆς ψυχῆς, ἀλλ’ ὡς χρέος, ἡθικό ἀξίωμα, πού πηγή του είναι ὡς καθαρός λόγος, ἡ ἀγαθή θέληση, ὅχι ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου στό ὅποιο ἀπευθύνεται. ‘Ο οἰκτος καὶ ἡ συμπόνια, πού γεννιοῦνται ἀκριβῶς ἀπό κάποια ἐξωτερική αἰτία, παραλύουν κατά τὸν Κάντ τὴν ἀνθρώπινη ἡθική θέληση. Ἐξάλλου ἡ ὄρμή, ἡ ἐπιθυμία, ἡ συμπάθεια ὑπαγορεύονται ἀπό κλίση τυφλή ἢ δουλική.

‘Η ἀγάπη ὅμως δέν μπορεῖ νά είναι μόνο καθαρά πνευματικό γεγονός. ‘Η ἀγάπη είναι σχέση τοῦ Ἐγώ με τὸ Ἐσύ. Τή σχέση αὐτή ρυθμίζει ἡ ιδιοσυγκρασία τῆς ψυχῆς δυό ἢ περισσοτέρων προσώπων καὶ ἄλλα στοιχεῖα *a posteriori*. Οὕτε είναι πραγματοποιήσιμο νά φτάσει κανείς ν’ ἀγαπᾶ ὅλους τούς ἀνθρώπους μέ τὴν ἄσκηση τοῦ καλοῦ γιά τὸ καλό. Είναι βέβαια δυνατό νά σκεψτοῦμε ὅτι πρέπει νά ἀγαποῦμε ὅλα τὰ πνευματικά ὄντα. Αὔτο

όμως τό «πρέπει» είναι ύποχρέωση, έπιβολή στή θέληση, ἐνῶ ἡ ἀγάπη είναι ἔξαρτηση συναισθηματική, δέν μπορεῖ νά πηγάζει μόνο ἀπό τή θέληση καί νά ύποτάσσεται σέ νόμο. Ἐξάλλου είναι γεγονός ὅτι δέν ἀγαποῦμε πάντα γιατί θέλομε· ἀπόδειξη ὅτι είναι δυνατό νά μή θέλουμε, νά μή συγκατανεύουμε δηλαδή λογικά στό συναίσθημά μας, κι ὅμως ν' ἀγαποῦμε. Αύτό βέβαια τό είδος τῆς ἀγάπης δέν είναι ἡ ὁξυδερκής φιλία, πού ἔχει νά κάνει μέ τήν ἥθική ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

4. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΑΦΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

[Τό κεφάλαιο αύτό δέν ἀποτελεῖ διδακτική ἐνότητα, ἀλλά είναι δείγμα προβληματισμοῦ. Ἀποσκοπεῖ ὅχι στήν παροχή γνώσεων, ἀλλά στήν ἄσκηση τῆς κριτικῆς ἵκανότητας].

1. Βασικά ἐρωτήματα

Ἡ φιλοσοφική ἥθικη ἀντιμετωπίζει σχετικά μέ τίς ἀξίες μιά σειρά ἀπό ἐρωτήματα:

α) Τί είναι ἀξίες; Διατυπωμένο ἀναλυτικά τό ἐρώτημα περι- λαμβάνει τά ἔχης ἐρωτήματα: Είναι οι ἀξίες ούσιες, ποιότητες ἀπόλυτες καί αὐθύπαρκτες, ἡ είναι μόνο σχετικές μέ τή ζωή μας καί τήν ιστορική της κίνηση; είναι οι ἀξίες ἰδιότητες πραγμάτων ἢ καταστάσεων; πράγματα ἢ καταστάσεις, πού ὄνομάζουμε ἀγαθά, ποιά σχέση ἔχουν μέ τήν ἀξία; ποιά ἡ σχέση τῶν ἀξιῶν μέ τά συναισθήματα, τίς τάσεις, κλίσεις μας κτλ.; β) Πῶς κλιμακώνονται οι ἀξίες ἱεραρχικά; γ) Πῶς συλλαμβάνονται ἀπό τή συνείδησή μας; ὡς μορφές ἢ γενικές κρίσεις ἡ είναι δυνατό νά καθοριστεῖ καί τό περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν;

Στή διερεύνηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας, πού ἀκολουθεῖ, θά ἔχουμε ὄρισμένες ἀπαντήσεις ἢ προτάσεις ἀπαντήσεων στά ἐρω- τήματα αύτά.

2. Ἀξίες καί ἀνθρωπος

Ὁ ἀνθρωπος είναι τό ὅν πού ἀξιολογεῖ ἢ ἀξιοθετεῖ. Δέν

ύπάρχει άπλως όπως τά φυσικά ѿντα ούτε ζεī μόνο ώς σύνολο βιολογικών λειτουργιῶν όπως τά ζῶα, ἀλλ' ἐκφράζει καὶ κρίσεις ἀξίας, ἀποδίδει δηλαδή σέ κάτι μιάν ἀξία πού θεωρεῖ ὅτι αὐτό ἔχει ἡ ἐπιδιώκει μέ τό πνεῦμα του νά πραγματώσει ὄρισμένες ἀξίες (π.χ. ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας στήν ἐπιστήμη, τῆς ὁμορφιᾶς στήν τέχνη, τῆς εύτυχίας ἡ εύημερίας στή ζωή, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς προσωπικότητας στήν ἡθική ζωή, τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στήν πολιτειακή ζωή κ.ο.κ.).

Οι ἀξίες είναι λογικές, βιολογικές, θρησκευτικές, αἰσθητικές, ἡθικές κτλ. (π.χ. ἀλήθεια, ύγεια, ἄγιο, τιμιότητα). Ἐξάλλου οι ἀξίες ἔχουν λειτουργική πολλαπλότητα: π.χ. ἡ ἀλήθεια είναι ἀξία στά Μαθηματικά, στή χριστιανική ἡθική, στή ρεαλιστική τέχνη.

Οι ἀξίες ἔχουν δύο σημεία ἀναφορᾶς: τό πράγμα ἡ ἀντικείμενο καὶ τή συνείδηση ἡ ὑποκείμενο. Ἔτσι ὅταν ἐκφράζω μιά κρίση ἀξίας, ἀξιολογῶ ἡ (πράγμα πού δέν είναι τό ἵδιο) ἀξιοθετῶ, λέγω ὅτι κάτι ἔχει ἡ πρέπει νά ἔχει μιά ἀξία. Λέγω π.χ. ὅτι τό X είναι ἡ πρέπει νά είναι ἀληθινό, ὥραϊο, ἄγαθό, κ.ο.κ. Τό ἀληθινό, τό ὥραϊο, τό ἄγαθό είναι διάφορες ἀξίες. Ἡ ἐπιθυμία ἡ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ ὥραίου ἡ τοῦ ἀγαθοῦ είναι στοιχεῖο συναρτήσεως μέ τήν ἀξία ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ ἀξία ἔξαλλου τοῦ ἀντικειμένου μεγαλώνει ἀνάλογα μέ τό βαθμό μέ τόν ὄποιο τείνουμε πρός αὐτό ἡ τό ἐπιθυμοῦμε.

3. Πραγματικότητα καὶ ἀξία

Πρόταση:

Γιά τή φιλοσοφική ἡθική ἡ ἀνόργανη φύση καὶ ἡ βιολογική πραγματικότητα είναι ὅ,τι είναι, δέν ἔχουν ἀπό μόνες τους ἀξία. Μέ τούς τρόπους πού ἐφευρίσκει γενικά ὁ ἀνθρωπος (ἐπιστήμη, τέχνη, παιδεία κ.λπ.), γίνεται ἡ πραγματικότητα δεκτική ἀξίας. Τό αἴτημα δηλαδή τῆς ἀξίας τό θέτει τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ ζωή στόν κόσμο είναι τόσο «είναι» ὅσο καί «δέον-είναι». Τό δέον, πού ὑπάρχει σέ σχέση μέ τήν ἀξία, δείχνει τήν ἀναφορά στό ὑποκείμενο.

Παρατηρήσεις. Ἡ προηγούμενη θέση δέ σημαίνει ὅτι, ὅ,τι ὄνο-

μάζομε ἀξία, πρέπει νά ἐννοηθεῖ μόνο ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλά καὶ καθαυτό. Ἡ ἀξία, π.χ. τῆς ἀλήθειας στά Μαθηματικά, ισχύει ἀνεξάρτητα ἀπό τά ύποκείμενα πού δέ γνωρίζουν Μαθηματικά. Προκειμένου δηλαδή γιά τά Μαθηματικά μπορεῖ νά ύπάρχει ἀνικανότητα θεωρητικῆς γνώσεως, χωρίς αὐτό νά ἔχει σχέση μέ τήν πραγματική ἀξία τῶν Μαθηματικῶν. Γιά τήν Ἡθική τό γεγονός ὅτι ύπάρχουν καὶ ἄνθρωποι δίχως ἡθική συνείδηση δέ σημαίνει ὅτι δέν ύπάρχουν ἀξίες. Ἡ ἀλήθεια ὅμως καὶ στά Μαθηματικά, ὥπως ἡ ἀλήθεια ὡς ἀξία στήν Ἡθική, δέν μπορεῖ νά είναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμη καὶ στήν περίπτωση πού θά θεωρήσουμε ὅτι στά Μαθηματικά ἔχουμε νά κάνουμε μέ ὄντα ἀντικειμενικά ἡ στήν Ἡθική μέ ἀξίες πού ύπάρχουν ὡς ὄντα, δέν μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε τόν παράγοντα τοῦ πνεύματος πού ἀναφέρεται σ' αὐτά. Ἡ θεωρία τῆς αὐθυπαρξίας τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀπολυτότητάς τους (ρεαλισμός τῶν ἀξιῶν στή Φαινομενολογία) προξενεῖ δυσκολίες. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψη αὐτή οἱ ἀξίες είναι ἄσχετες πρός τή φύση τοῦ ύποκειμένου πού τίς σκέπτεται καὶ πρός τό ἀντικείμενο, ὅπου θά μποροῦσαν νά ἐφαρμοστοῦν. Ἡ ἀποψη παραγνωρίζει τό ύποκείμενο, τή συνείδηση πού ἀξιολογεῖ. Πῶς ὅμως μπορῶ νά πῶ ὅτι ἡ καλωσύνη π.χ. είναι ὄν, ἃν δέν ύπάρχουν ἄνθρωποι πού νά είναι καλοί ἡ ἄνθρωποι πού νά ἀναγνωρίζουν τήν ἀξία τοῦ καλοῦ καὶ τήν ἀπαξία τοῦ κακοῦ; Ἡ γλώσσα μάλιστα, πού ἀποκαλύπτει τήν πορεία τοῦ πνεύματος ἀπό τό ἐποπτικό στήν ἀφαίρεση, δείχνει ὅτι ἀρχικά οἱ ἀξίες θεωροῦνται ιδιότητες· ἀφηρημένα ούσιαστικά ἡ ούσιαστικοποιημένα ἐπίθετα είναι προϊόντα τῆς ἐξελίξεως τῆς σκέψεως. "Ἐτσι στόν Πλάτωνα ἔχουμε ἰδεοποίηση τῶν κατηγορημάτων: τά πράγματα καὶ οἱ ιδιότητες ύπάρχουν ἐπειδή «μετέχουν» στίς ιδέες, τό ὡραῖο πράγμα στό κάλλος κτλ. Τά ούσιαστικοποιημένα ἐπίθετα θεωροῦνται αὐθύπαρκτα ὄντα, ἐνώ τά πράγματα-ούσιαστικά είναι «εἰδωλα» τῶν ιδεῶν-ἐπιθέτων. Καὶ στή Φαινομενολογία τοῦ Χάρτμαν ἔχομε ούσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου.

Ἡ ἀντίθετη ἐξάλλου ἀποψη, σύμφωνα μέ τήν ὄποια τίς ἀξίες τίς δημιουργεῖ μόνο ἡ συνείδηση, παραγνωρίζει τό γεγονός ὅτι,

όταν ή συνείδηση άξιολογεί, άποδίδει σέ κάποιο πράγμα κάτι, κάτι δηλαδή θεωρεί άγαθό άναγνωρίζοντας ότι έχει άξια.

Πρόταση - Συμπέρασμα:

«Οἱ ἀξίες οὕτε μέσα στά πράγματα βρίσκονται οὕτε δημιουργοῦνται ἐλεύθερα ἀπό τή συνείδηση, ἀλλά ἐκφράζουν μιά σχέση: Τή σχέση ἐνός Ἐγώ με τά πράγματα, ἐνός ύποκειμένου πρός τά ἀντικείμενα» (Παπανούτσος, Ἡθική, σελ. 335).

“Άν δεχτούμε ότι οι άξιες ἐκφράζουν σχέσεις ύποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, δέν ἀπολυτοποιοῦμε οὕτε τή σημασία τοῦ Ἐγώ οὕτε τή σημασία τοῦ ἀντικειμένου.

4. Πράξη καὶ άξια

Σχετικά μέ τήν πράξη καὶ τήν άξια τό πρόβλημα πού τίθεται γιά τήν Ἡθική είναι: α) ύπάρχει άξια, καὶ γιά τοῦτο πρέπει νά πράξουμε σύμφωνα μέ αὐτήν; τό ἡθικό δηλαδή χρέος συναρτάται μέ τήν άξια, ὅπότε ἡ πράξη μέ τό συγκεκριμένο της περιεχόμενο πραγματώνει τήν άξια; ἥ, β) Τό ἡθικό χρέος συναρτάται μέ αὐτό πού πρέπει νά γίνει, καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἡ άξια;

Τά δύο αύτά ἐρωτήματα ἀποτελοῦν καὶ δύο διαφορετικες θεωρήσεις τής Ἡθικῆς, τήν τυπική Ἡθική (Κάντ) καὶ τήν Ἡθική περιεχομένου (Σέλερ). Γιά τό Σέλερ, πού, ὅπως εἰδαμε, ἀντιτίθεται στόν Κάντ, ἡ πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν δέ συναρτάται μέ τή λειτουργία τής βουλήσεως ἀλλά τής καθαρῆς συναισθήσεως. Ἀποφεύγοντας τίς εἰδικές ἀναλύσεις καὶ ἀντιμετωπίσεις τῶν θεωριῶν, στήν πρόταση πού ἀκολουθεῖ θά δείξουμε τή σχέση πράξεως καὶ άξιας:

Γιά τή φιλοσοφική Ἡθική ἡ άξια είναι τό ἔσχατο κίνητρο τής πρακτικῆς μας συμπεριφορᾶς. Ἡ ἔννοια τῆς ἡθικῆς βουλήσεως, ὅχι αὐτῆς πού είναι ἐπιθυμία, ἀλλ' αὐτῆς πού συνδέεται μέ τήν ἡθική νόηση, δέ νοεῖται δίχως τήν ἔννοια τής άξιας. Στή θεληματική μάλιστα πράξη ύπάρχει ἡ ίδεα μιᾶς ιεραρχίας ἀξιῶν, ἔνα ιδανικό πού ιεραρχεῖ τίς τάσεις μας.

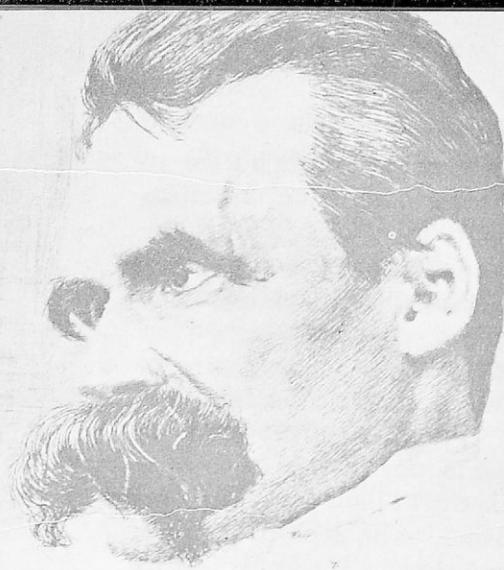
5. Κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν

Ἡ κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν ἀποτελεῖ ἐπίσης πρόβλημα γιά τή φιλοσοφική Ἡθική. Οἱ θέσεις πού εἶναι δυνατό νά ύποστηριχθοῦν σχετικά μέ τό θέμα αύτό είναι: α) ὅτι οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκτες ιεραρχημένες ποιότητες καὶ ὅτι ιεραρχημένες τίς συλλαμβάνει ἡ συνείδηση μέ ἄμεση ἐνόραση, β) ὅτι εἶναι δυνατό νά γίνει ἀντικειμενική διαβάθμιση τῶν ἀξιῶν, γ) ὅτι ἡ ιεράρχηση τῶν ἀξιῶν εἶναι προσωπική ύπόθεση τοῦ καθενός.

Ἡ ιεραρχική ἀποτίμηση τῶν ἀξιῶν ἔχει σημασία γιά ὁλόκληρη τήν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνώτερος ἀνθρωπος, καθώς εἴδαμε, πράττει σύμφωνα με μιά ιεράρχηση τῶν ἀξιῶν. Κριτήρια του γι' αύτό εἶναι π.χ. ἡ βασικότητα μιᾶς ἀξίας (τό κατά πόσον στηρίζει ἄλλες ἀξίες), ἡ διάρκεια, τό μή μεριστό της κτλ. Ὁ ἀνθρωπος ἐκεῖνος πού δέν εἶναι ὅ,τι στήν Ἡθική ὄνομάζομε πρόσωπο, ιεραρχεῖ κυρίως μέ βάση τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του καὶ τίς κλίσεις του.

6. Ζωή καὶ ἀξία

Ἡ θέση σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ βιολογική πραγματικότητα δέν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς ἀξία, δέν ἀναιρεῖται ἀπό τό ἐπιχείρημα πού μπορεῖ νά προβληθεῖ, ὅτι δηλ. ἡ ἴδια ἡ ζωή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀξία. Καί τοῦτο γιατί: α) καὶ σ' αὐτή τήν περίπτωση τό πνεῦμα θέτει τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, β) ἡ κρίση ἡθικῆς ἀξίας ἔχει πάντα μιά μορφή: κάτι δηλ. εἶναι ἡ πρέπει νά εἶναι ἡθικό. "Ἄν ὅμως ἡ κρίση δέν ἔχει ὄρισμένο περιεχόμενο, τότε εἶναι δυνατό νά τῆς δοθεῖ ὄποιοδήποτε περιεχόμενο, ἐφόσον ἡ μορφή εἶναι ἀφηρημένη. Ἡ κρίση δηλ. «ἀξία εἶναι ἡ ζωή», ὡς γενική, ἔχει ἐφαρμογή σέ διάφορα ἐπίπεδα. Ὁ πρακτικός διαφορισμός τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς γίνεται σ' ἐπίπεδο βιολογικό (εὔζωια) ἡ καθαυτό ἡθικό (ζωή γεμάτη ἡθικά κατορθώματα, πραγματώσεις ἡθικῶν ἀξιῶν). Στήν ἴδια τή θυσία τῆς ζωῆς γιά ἔνα ἰδανικό ύπάρχει στό ἀνθρώπινο ὅν (πού θυσιάζεται ὥχι ἀπό ἔνστικτο διαιωνίσεως τοῦ εἴδους, ὅπως τό ζῷο) ἡ βεβαιότητα ὅτι δίνει τά πάντα, ἀλλά γιά κάτι πού πιστεύει ὡς ὄντολογικά καὶ ἀξιολογικά ἵσχυρότερο ἀπό τά πάντα, ἀπό τή συγκεκριμένη ζωή του. Διαθέτει ἔτσι ὁ ἀνθρωπος ὁ ἴδιος

Fr. Nietzsche, ὁ τραγικός φιλόσοφος
τῆς ζωῆς (1844-1900)

ισμός· ἀνδρεία ἄλλωστε εἶναι ἡ φιλοπατρία). ”Ετσι θά εἴχαμε δύο περιπτώσεις: στή μιά ἀνώτερος ἄνθρωπος θά ἦταν ὁ ἰσχυρός (παράδειγμα ὁ Θρασύμαχος τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας» ἢ ὁ ὑπεράνθρωπος τοῦ Νίτσε), στήν ἄλλη ὁ ἡθικός ἀγωνιστής. Στήν περίπτωση ὅμως πού θά θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ζωὴ ἀξίζει γιά τῇ βιολογική δύναμη, θά εἶναι δυνατό νά δικαιωθεῖ: α) ὅποιος χρησιμοποιεῖ τῇ ζωῇ τῶν ἄλλων ὡς μέσο γιά τῇ δικῇ του ζωῆ (σκοπός), ὅπότε δηλ. καὶ τό ἔγκλημα θά ἦταν «ἐξίσου νόμιμο μέ ὅ, τι ὀνομάζουμε ἡθικό» (Νίτσε), ἢ β) ὅποιος μετέρχεται ὅποιοδήποτε μέσο (ἀπάτη, κλοπή) γιά τό σκοπό αὐτό. ”Ετσι ὅμως ἡ Ἱδια ἡ ζωὴ εἶναι δυνατό νά ἀναιρεθεῖ κατά περίπτωση (μέσο, σκοπός).

7. Ἀξίες - μέσα - σκοποί

”Ἐνα ἀπό τά προβλήματα τῶν ἀξιῶν εἶναι καὶ ἡ συνάρτησή τους μέ τίς ἔννοιες τοῦ μέσου καὶ τοῦ σκοποῦ. Ἡ δύναμη π.χ. μπορεῖ ὡς ἀξία νά εἶναι σκοπός (Νίτσε) ἀλλά καὶ μέσο (εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἀτομικῶν σκοπῶν, ὅπως τό συμφέρον, εἴτε γιά τήν πραγμάτωση ἡθικῶν σκοπῶν, ὅπως π.χ. ἡ ἐπιβολή τῆς εἰρή-

τή ζωῆ του, ἐπειδή πιστεύει σέ κάποια ἀνώτερη πραγματικότητα, ἐπειδή ἔχει τοποθετήσει τό εἶναι του πέρα καὶ ἀπό τή ζωῆ του. Αύτή εἶναι ἡ διαφορά αὐτοθυσίας καὶ αὐτοκτονίας (παραιτήσεως ἀπό τή ζωή).

”Αν τώρα ποῦμε ὅτι «ἡ ζωή ἀξίζει γιά τή δύναμη», καὶ πάλι ὁ πρακτικός διαφορισμός τῆς ἔννοιας τῆς δυνάμεως θά μᾶς δώσει διάφορα ἀγαθά: ”Ετσι ὡς περιεχόμενο τῆς κρίσεως εἶναι δυνατό νά δοθεῖ τόσο τό ἰδανικό τῆς ζωτικότητας (ἀνδρεία, ρώμη) ὄσο καὶ τό ἰδανικό τῆς πνευματικῆς δυνάμεως (ἀρετή καὶ πνευματική δημιουργία, ἡρω-

νης). Γιά τήν Ἡθική τό ήθικό κατόρθωμα προϋποθέτει τή ζωή ώς βασικό μέσο γιά τήν πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν, ὅπως προϋποθέτει καί τή σωματική ύγεια, ἀφοῦ ὁ ἄρρωστος δέν εἶναι ἐλεύθερος νά ἐνεργήσει· αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι ή βιολογική μας ὑπαρξη, κατάσταση καί συντήρηση εἶναι σκοπός τῆς Ἡθικῆς.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική εἶναι ἐπιστήμη ἀρχῶν, δέν περιορίζεται σ' ὅ,τι εἶναι μεταβλητό.

8. Ἀξίες καί ἀγαθά

Ο νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζεται ἀπό τάση πρός τήν ἐνότητα. Στήν ἐπιστήμη αὐτή ἡ τάση δίνει τούς διάφορους νόμους, μέ τούς ὅποιούς ἡ ἐπιστήμη ἐνώνει τά πολλά τῆς πραγματικότητας, «σώζει» τά φαινόμενα. Στή φιλοσοφική Ἡθική τήν τάση τῆς νοήσεως πρός τό γενικό φανερώνει ἡ ἀναφορά στίς ἀξίες. Καί ὅπως στήν ἐπιστήμη ὁ νόμος εἶναι δυνατό νά ἀλλάξει, νά εἶναι ἔγκυρος ἡ ἄκυρος (οἱ νόμοι εἶναι οἱ «όμολογίες» τῆς ἐπιστήμης), ἐνῶ ἡ ἀρχή του πού ἀνήκει στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν παραμένει, οἱ ἀξίες ώς ἀρχές, γενικές καί νοητές, παραμένουν, ἐνῶ παραλλάσσουν τά ἀγαθά πού τίς αἰσθητοποιοῦν. Τά ἀγαθά, οἱ συγκεκριμένες πραγματώσεις τῶν ἀξιῶν, ὅπως καί οἱ ἰδιότητες πού ἐνσαρκώνουν ἀξίες, μπορεῖ νά πάψουν νά εἶναι ἀγαθά ἡ νά ύπαρχουν.

Βασικό πάντα θέμα τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς εἶναι νά δείξει πῶς ἡ ἀξία, πού γιά νά εἶναι ἀξία εἶναι γενική, ἔχει ἐφαρμογή στίς εἰδικές περιπτώσεις. Συμβαίνει μιά ἀξία νά γίνεται γενική ὅσο περισσότερο ἐνσαρκώνεται. Ἡ κοινωνική ἀναγνώριση ἡ παράδοση συνδέονται μέ τίς ἀξίες, αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι μποροῦμε νά ταυτίσουμε τό κύρος μιᾶς ἀξίας μέ τήν ἀναγνώριση, ὅπως δέν μποροῦμε νά ἐξαρτήσουμε τό κύρος ἐνός νόμου μέ τό πλήθος αὐτῶν πού τόν ἀναγνωρίζουν. Ἐξάλλου εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι ίστορικό ὄν. Ἡ ζωή του χαρακτηρίζεται ἀπό κίνηση. Οἱ ἀξίες, καθώς πραγματώνονται μέσα στήν ἀτομική καί ὄμαδική ζωή, ἀλλάζουν ώς ἀγαθά. "Ἐτσι ἡ ἀλληλοβοήθεια ἐννοήθηκε ώς φιλοπατρία ("Ελληνες), δίκαιο (Ρωμαῖοι), ἀγάπη (χριστιανική Ἡθική), ἵπποτισμός (ρωμαντισμός). Ἡ ἀγάπη πάλι ύπηρ-

ξε: έρωτική φρόνηση, άξια γιά τήν κατάκτηση τῆς γνώσεως (Πλάτων), κοινωνικό άγαθό (φιλία), σωτηριακός δρόμος γιά τήν πραγμάτωση μιᾶς πολιτείας έσωτερηκής άλλα και έξωτερηκής. Στή συγκεκριμένη φιλοσοφία τοῦ χριστιανοῦ νεοσωκρατικοῦ Γκ. Μαρσέλ άξιοπρέπεια θεωρήθηκε ἡ σύζευξη τῆς έσωτερικεύσεως (μοναξιάς) και τῆς γνήσιας άδελφικότητας.

Γιά τή συγκεκριμένη άκριβῶς φιλοσοφία οἱ άξιες δέν μπορεῖ νά εἶναι μόνο μορφές, άλλα ἔχουν συγκέκριμένο περιεχόμενο. Ἡ ισότητα π.χ., πού ώς ἀρχή ἔχει γενικότητα, ἀν μέ τήν ἐφαρμογή στήν πράξη περάσει στούς ἀνθρώπους ώς γενική κατηγορία, ώς ισότητα γιά χάρη τῆς ισότητας, δίνει ἀντιφατικά ἀποτέλεσματα, γιατί οι ἀνθρωποι δέν μπορεῖ νά εἶναι ἵσοι, ὅπως λέμε ὅτι τά τρίγωνα π.χ. εἶναι ἵσα. "Ισα εἶναι τά καθήκοντα και τά δικαιώματα πού τά ὄντα ἀναγνωρίζουν μεταξύ τους.

Τό συμπέρασμα, σέ ὅσα ἀναφέραμε σχετικά μέ τήν κινητικότητα τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν, μποροῦμε νά τό ζητήσουμε στόν ἵδιο τό Σέλερ, ὁ ὅποιος τελικά ἀναγνώρισε τή σημασία τῆς ἐνέργειας τοῦ ζωντανοῦ πνεύματος, «τήν κοινωνική και ιστορική φύση κάθε ζωντανοῦ ἥθους».

9. Σύνοψη τοῦ θέματος

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ώς εἰδική πραγμάτωση τῆς κατ' ἔξοχήν ἀνθρωπολογικής ἐπιστήμης, τῆς Φιλοσοφίας, δέν μπορεῖ νά παραθεωρήσει τό ὅτι ὁ ἀνθρωπος μέ τό πνεῦμα του ἀναφέρεται σέ άξιες και ὅτι τό περιεχόμενό τους τό προσδιορίζει ώς ίστορικό ὅν ἀνάλογα μέ τίς ἑκάστοτε συνθήκες. ቩ ἀπολυτοποίηση τῶν ἀξιῶν (πλατωνικός ρεαλισμός τῶν ἰδεῶν, φαινομενολογική Ἡθική) ἡ ἡ θεώρησή τους ώς μορφῶν γενικῶν κρίσεων, προξενοῦν δυσκολίες: στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε ίδανικές ἀφαιρέσεις, στήν ἄλλη κίνδυνο σχετικοποιήσεως τῶν ἀξιῶν ώς πρός τό περιεχόμενό τους. Τό ἵδιο ὅμως προβληματική εἶναι ἡ ἀποψη, σύμφωνα μέ τήν ὅποια κάθε ἀνθρωπος εἶναι σέ κάθε περίπτωση ἐπινοητής τῶν ἀξιῶν (σοφιστικός ύποκειμενισμός, νιτσεϊκός ίστορικός σχετικισμός, σαρτρική θεωρία τῆς ἐκλογῆς). Στή σχετικοκρατική θεώρηση τῶν ἀξιῶν πρόκειται και πάλι γιά ἀπολυτοποί-

ηση: τήν άπολυτοποίηση τοῦ «μέτρον - ἄνθρωπος». "Αρνηση
ὅμως τῆς οἰκουμενικότητας τῶν ἀξιῶν σημαίνει στήν οὐσία ἅρ-
νηση τῆς Ἡθικῆς. Ἡ ζωὴ τότε χάνεται στήν ἀμορφία καὶ ἀμετρία.

5. ΟΙ ΗΘΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

"Ετοιμο σύστημα ἡθικῶν κανόνων βρίσκει ὁ ἄνθρωπος μέσα
στήν κοινωνία. Οἱ κοινωνικοί νόμοι, ὅπως καὶ ἡ γλώσσα τοῦ ἀν-
θρώπου, εἰναι κάτι δεδομένο, πού τό παραλαμβάνει καθένας μέ
τόν ἔρχομό του στόν κόσμο. Ἐκτός ἀπό τήν κωδικοποιημένη
Ἡθική ἡθικούς κανόνες διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος μέ τή μόρφωση
πού παίρνει μέσα στήν κοινωνική ζωὴ (ἐκπαίδευση). Ἡ παράδοση
ἐνός ἔθνους περιέχει ἐπίσης ὄρισμένα ἔτοιμα σχήματα κανόνων.
στά ἔθιμα πού τηρεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχουν ἡθικά παραγγέλματα.
Χαρακτηριστικό γενικά τῆς συλλογικῆς ζωῆς εἰναι ἡ δημιουργία
ἔξεων, ἐνός εἰδους αὐτοματισμοῦ στή διαγωγή (αύτό πού πρέπει
νά κάνει κανείς καὶ αύτό πού πρέπει νά ἀποφύγει: π.χ. ὁ σεβα-
σμός τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν ἄλλων, ἡ ἀποφυγή τῆς
κλοπῆς). Καὶ ἡ θρησκευτική ἀγωγή δίνει ὄρισμένα ἡθικά παραγ-
γέλματα (π.χ. «τίμα τόν πατέρα σου καὶ τή μητέρα σου»). Ἡ
κανονιστική Ἡθική, πού ὑπάρχει σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις,
περιλαμβάνει κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ κριτήρια ἀποφυγῆς
τοῦ κακοῦ ἢ ἐπιδιώξεως τοῦ καλοῦ.

Καὶ στήν περιοχή τῆς Φιλοσοφίας ὑπάρχουν θεωρίες τῆς
Ἡθικῆς, ὅπου ἡ ἡθική συμπεριφορά συλλαμβάνεται ως κάτι πού
μπορεῖ νά ρυθμιστεῖ ἀπόλυτα μέ βάση ὄρισμένους κανόνες. Μιά
Ἡθική π.χ. ὅπως αύτή τοῦ Σπινόζα, ὅπου ἀφετηρία στή σκέψη
εἰναι ὅτι ἡ ὑπαρξη, στήν ἀπόλυτη μορφή τῆς, εἰναι λογική, πα-
ρουσιάζεται ως σύλληψη ὄρισμῶν καὶ ἀξιωμάτων κατά τή μέθοδο
τῆς Γεωμετρίας. Οἱ νεοπλατωνικοί "Ἄγγλοι τοῦ 18ου αι. (Κλάρκε,
Πράις) παραλληλίζουν τούς ἡθικούς κανόνες μέ τίς μαθηματικές
ἀλήθειες, κι ἔτσι τούς θεωροῦν ἀπόλυτα ἀντικειμενικούς.

Εἶδαμε ὅμως ὅτι, ὅπως ἡ Φιλοσοφία γενικά εἰναι κυρίως
προσωπική-κριτική ὑπόθεση καὶ ισχύει ως ὑπεύθυνος λογισμός
καὶ κατευθυντήριος λόγος γιά τήν ἀποφυγή τῆς πλάνης, ἡ φιλο-
σοφική Ἡθική εἰναι κυρίως «διαλεκτική ἀνάλυση τῆς συνειδή-

σεως τοῦ ἀνθρώπου». Στή Φιλοσοφία δέν ισχύει ἀναγκαστικά ἡ ἔννοια τῆς εὐθύγραμμης προόδου, ἐφόσον οἱ θέσεις καὶ οἱ κατακτήσεις δέν εἶναι ἐδῶ ποτέ ὄριστικές, ὥστε νά ἔχουν μεταξύ τους σχέση προσθετική («Μπορεῖ νά ἔχομε προχωρήσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Γιάσπερς, «πέρα ἀπό τόν Ἰπποκράτη, τόν Ἐλληνα γιατρό, δέν εἴμαστε ὅμως πιό πέρα ἀπό τόν Πλάτωνα»). Καί στήν Ἡθική, ἃν οἱ κανόνες ἦταν δυνατό νά εἶναι σταθεροί, ὥστε νά ισχύει ἡ πρόοδος ὅπως τήν ἔβλεπε ἡ ἔξελιξιαρχική θεωρία, ἡ ἡθική προκοπή θά ἦταν γεγονός μόνο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς κανόνες. Ἡ ἡθική ὅμως πρόοδος δέν ἔχει σχέση μέ τή χρονική ἀκολουθία.

Ἡ φιλοσοφική Ἡθική, ἃν καὶ δέν παραθεωρεῖ βασικά τήν ἀξία ὅλων τῶν μορφῶν τῆς κανονιστικῆς Ἡθικῆς, σπονδυλώνεται ἀκριβῶς στήν ἔννοια τοῦ προσώπου καὶ στήν ἰδέα τῆς αὐτομίας τῆς βουλήσεως. Μέ τίς ἔννοιες αὔτές το ἡθικό κατόρθωμα δέν ἔξηγεῖται μέ τήν αἰτιότητα· δέν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μέ τούς ἡθικούς κανόνες. Συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅ, τι στήν καλλιτεχνική ζωή: Καλλιτέχνης, ὅπως θά δοῦμε ἀναλυτικότερα, δέν εἶναι ὅποιος μόνο συμμορφώνεται μέ τούς αἰσθητικούς κανόνες, ἀλλά ὅποιος παράλληλα ἔχει ἔφεση γιά τήν τέχνη, τάλαντο, φαντασία καὶ ἀσκεῖται συνεχῶς· τό ἵδιο ὁ ἡθικός ἄνθρωπος, τό πρόσωπο, εἶναι καὶ δημιουργός τοῦ ἡθικοῦ κατόρθωματος, ὅχι μόνο τηρητής τῶν ἡθικῶν κανόνων. Οἱ κανόνες σώζουν βέβαια καὶ τήν τέχνη καὶ τήν ἡθική ζωή ἀπό τήν αὐθαιρεσία. Τέχνη ὅμως καὶ ἡθική ζωή εἶναι κυρίως «ἀγωνίσματα ἐλευθερίας». «Τῆς δ' ἀρετῆς ἴδρωτα», λέει ὁ Ἡσίοδος, «Θεοί προπάροιθεν ἔθηκαν». Ὁπως τό ἔργο τέχνης εἶναι καλλιτέχνημα, ἐφόσον ἔχει «ὕφος», ἡ ἡθική συμπεριφορά εἶναι ἡθικό κατόρθωμα τοῦ προσώπου, «ἡθος», ὅχι ἔθος. Ἡ καλλιτεχνική ἐνέργεια συχνά φανερώνει νέες ἀξίες, ἐπιβάλλει νέους κανόνες. Ἡ ἡθική πράξη δέν εἶναι ἀπλῶς φύλαξη τῶν καθιερωμένων κανόνων, ἀλλά καὶ ὑπέρβαση τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῆς καθιερωμένης ἡθικῆς. Αύτό μάλιστα δέ συμβαίνει μόνο μέ τό μεγάλο ἀναμορφωτή, ἀλλά μέ ὅποιονδήποτε ἐνεργεῖ ὡς ἡθικό πρόσωπο ὑπεύθυνα, ἔρμηνεύει ἢ ἀντιμετωπίζει δεδομένα ἡθικά παραγγέλματα, μάχεται κάποτε νά δειξει τήν ἀνεπάρκειά τους.

‘Η ἀρετή, ἡ τιμή, ἡ ἀξιοπρέπεια δέν είναι μαθήσεις, ἀλλά προσωπικές κατακτήσεις. Στόν ἡθικό ἄγώνα ό ἄνθρωπος δέν είναι ἀπλός θεατής, μαθητής πού ἔχει «μάθει» ἕνα ρόλο, ἀλλά ἐρμηνευτής, πρόσωπο τοῦ δράματος.

6. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

Εἰσαγωγή

Στήν «Πολιτεία» ό Πλάτων ἀναφέρεται στήν ίδεα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως μέ ἔνα ἐσχατολογικό μύθο. Κάθε χίλια χρόνια, ὅπως λέει ό μύθος, οἱ ψυχές, πού στό διάστημα αὐτό κατάφεραν νά ἔξαγνισθοῦν, ἔχουν δικαίωμα νά διαλέξουν νέα ἐπίγεια ζωή. Μπροστά τους είναι τοποθετημένα ποικίλα παραδείγματα ζωῆς ζώων ἡ ἄνθρωπων. Ἡ τύχη καθορίζει γιά τήν κάθε μιά τή σειρά πού θά διαλέξει τόν κλῆρο της. Κάθε ἄνθρωπος είναι ύπευθυνος γιά τήν ἑκλογή πού θά κάνει («αἵτια ἐλομένου θεός ἀναίτιος»). Αύτό γιατί ἡ πείρα τῶν λαθῶν, πού διέπραξαν οἱ ἄνθρωπινες ψυχές στήν προηγούμενη ζωή τους καί πού τή μνήμη τους κρατοῦν ἀπό τήν τιμωρία τους στόν “Ἀδη, θά πρέπει νά τούς ἔχει διδάξει. Στήν περίπτωση προεμπειρικής λανθασμένης ἑκλογῆς ό Πλάτων λέει, ὅτι ἡ ψυχή μετά τήν ἐνσάρκωση ἔχει τή δυνατότητα, ἀκούγοντας τούς ἀληθινούς φιλοσόφους, νά καταλάβει τή σχετική ἀξία τῶν ἄνθρωπινων πραγμάτων καί καταστάσεων καί τήν ἀξία τῶν νοητῶν ὅντων, κι ἔτσι νά κρατηθεῖ στό σωστό δρόμο τής ζωῆς, ὅπότε χίλια χρόνια μετά νά μή κάνει ἀσυλλόγιστη ἑκλογή. Τό πέρασμα τῶν ψυχῶν ἀπό τό χῶρο τῆς ἀνάγκης φανερώνει ὅτι οἱ ψυχές, μιά κι ἔχουν διαλέξει, δέ γίνεται παρά νά ξετυλίξουν ἀμετάκλητα τίς συνέπειες τῆς ἑκλογῆς τους. Ὁ μύθος δηλώνει ὅτι καθένας προδιαγράφει τό πεπρωμένο του.

‘Από τή μεταφυσική αύτή θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως θά κρατήσουμε τίς ἔννοιες τῆς ἑκλογῆς καί τῆς εύθύνης, μέ τίς ὅποιες συνδέεται στόν Πλάτωνα ἡ ἔννοια τῆς ἄνθρωπινης ψυχῆς.

1. Βασικές παρατηρήσεις

Τό πρόβλημα τής έλευθερίας τῆς βουλήσεως εἶναι άπο τά πιό δύσκολα καί τά πιό σημαντικά προβλήματα τόσο τής Φιλοσοφίας, ώς Μεταφυσικής καί Ἡθικής, όσο καί τής Ψυχολογίας καί τής Κοινωνιολογίας. Τό πρόβλημα αύτό δέ λύνεται ἐπιστημονικά. Ἐξάλλου λύση πού θά χρησιμοποιούσε γιά τήν Ἡθική ἀρχές, γνώσεις ἡ μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (π.χ. συσχετισμό μέ τήν ἀρχή τῆς ἀπροσδιοριστίας στή μικροφυσική) ἡ τής Ψυχολογίας (νόμο τής αἰτιότητας) ἀποτελεῖ μετάβαση σέ ἄλλο γένος καί εἶναι ἀπαράδεκτη. Ἡ ἀπροσδιοριστία καί κατά τήν ἐπιστημονική τής θεώρηση μπορεῖ νά εἶναι γνώρισμα τῆς φυσικῆς πραγματικότητας ὅσο καί ἀποτέλεσμα τῶν περιορισμένων γνωστικῶν ίκανοτήτων μας (φυσική ἡ τυπική). Ἡ ἐπιστημονική μας γνώση γιά τή φύση εἶναι σχετική. Αύτό μπορεῖ νά εἶναι βάση, γιά νά ύποστηριχτεῖ τόσο ἡ ἀναγκαιότητα ὅσο καί ἡ ἔλευθερία (έτερη παροχία - ἀπροσδιοριστία). Ἡ ἐπιστημονική θεώρηση τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖ βεβαιότητες, οἱ ὅποιες τελικά δέ μᾶς δίνονται.

2. Ἡ έλευθερία τῆς βουλήσεως στήν Ἡθική

Ἡ έλευθερία ὅμως, ἂν δέν ἀποδείχνεται, μπορεῖ νά γίνει ἐμπειρία. Κάθε σκεπτόμενος ἀνθρωπος ἄλλωστε ἀναζητεῖ τρόπο νά ἔχηγήσει τό ζωηρό αἰσθημα πού τρέφει γιά τήν έλευθερία. Γιά νά ἔχουμε πρόσβαση στό θέμα μας, πρέπει νά ξεχωρίσουμε τό θεωρητικό νοῦ ἀπό τόν πρακτικό νοῦ, πού αἴτημά του εἶναι ἡ έλευθερία, ὅπως καί τήν πράξη πού βασίζεται σέ κάποιαν ἀνάγκη ἀπό τήν πράξη πού γίνεται ἔτσι, ἐνῶ θά μποροῦσε νά γίνει ἀλλιώς, ἂν ἀλλιώς εἰχαμε θελήσει. Αύτή ἡ τελευταία, ώς πράξη συντελεσμένη μετά ἀπό ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ διάφορους βαθμοῦ ἔλατήρια, εἶναι δεῖγμα ὑπερβατικῆς έλευθερίας. Π.χ. ὅταν ρίχνω κάτι, αύτό πέφτει· αἰτία τῆς πτώσεως εἶναι ὁ νόμος τῆς βαρύτητας, ὁ μηχανισμός τῆς φύσεως (φυσική ἀναγκαιότητα). Στήν ἴδια περίπτωση, ἐφόσον δέν ὑπάρχει ἐξωτερική ἀνάγκη, ἔχω έλευθερία νά πράξω, μπορῶ νά ρίξω κάτι ἡ νά μή τό ρίξω, ἂν κάτι ἢ κάποιος δέ μέ ἀναγκάζει. Αύτή κυρίως ἡ έλευθερία εἶναι έλευ-

θερία τής πράξεως, όχι τῆς βουλήσεως. "Όταν τώρα δίνω χρήματα σ' ἔνα ληστή, πού μοῦ τά ζητεῖ ἀπειλώντας νά μοῦ ἀφαιρέσει τή ζωή, ἐνεργῶ, ἀλλ' ἡ θέλησή μου βιάζεται ἀπό μιάν ἀνάγκη. Στήν πράξη πού συναρτάται μέ τό φυσικό μηχανισμό ἡ αἰτίότητα εἶναι ἀναγκαιότητα. Τό ἵδιο στήν πράξη πού εἶναι ἀποτέλεσμα αἰτίας ἑξατερικής. "Όταν ἔξαλλου κάποιος σώζει ἔναν ἀνθρώπο πού κινδυνεύει, γιά νά πάρει ἀμοιβή ἡ γιά νά φανεῖ ἥρωας, ἡ πράξη προσδιορίζεται ἀπό ἑξατερικό αἴτιο ἡ ἀπό ἐλατήριο ἑγωιστικό, δέν εἶναι προϊόν ἐλεύθερης βουλήσεως.

"Όταν ὅμως κάποιος, όχι ἀπό τό φόβο τῆς ποινῆς, κι ἐνῶ θά μποροῦσε νά δώσει ψεύτικη κατάθεση σέ μιά περίπτωση, δέ θέλει καί δέν ψευδομαρτυρεῖ ἡ ὅταν κάποιοι, ἐνῶ θά μποροῦσαν νά σώσουν τή ζωή τους μέ τήν ἀποφυγή τῆς πράξεώς τους, διαλέγουν «νά φυλάγουν Θερμοπύλες», δίχως νά κινοῦνται ἀπό ἀνάγκη ἑξατερική ἡ ὠφελιμιστική, γνωρίζοντας μάλιστα τίς συνέπειες τής ἐκλογῆς τους («οὐδὲ Εφιάλτης θά φανεῖ στό τέλος»), τότε λέμε ὅτι ἔχομε πράξεις - φανερώματα αὐταναγκασμοῦ τῆς ἡθικῆς βουλήσεως.

Ἡ ἐλευθερία ὄριζεται ἀπό τά δύο τελευταῖα παραδείγματα: ἀρνητικά, ως ἀπουσία καταναγκασμοῦ, θετικά, ως αἰτιότητα ὅπου ὁ ἀνθρώπος ἔχει τή συνείδηση ὅτι ἐνεργεῖ, ἐπειδή ὁ ἵδιος θέλει (αὐτονομία) καί γιά κάποιο ἀνώτερο λόγο. Ἡ αἰτιότητα αὐτή δέν εἶναι ὅτι ἡ φυσική ἀναγκαιότητα (ἐτερονομία) ἡ ἡ ψυχική νομοτέλεια. Οὕτε πρόκειται, ὅπως εἶναι φανερό, γιά αὐθαιρεσία, ἀνεξαρτησία ἀπό κάθε προσδιοριστικό αἴτιο. Τό εἶδος τοῦ κινήτρου ἔχει ἐδῶ σημασία. Δέν μπορῶ π.χ. νά πῶ ὅτι πράττω ἡθικά, ἐπειδή ζῶ, ἄν καί, γιά νά πράξω, πρέπει νά ζῶ. Καί ἡ ύγεια ἄλλωστε εἶναι προϋπόθεση γιά τήν πράξη, δέν εἶναι ὅμως αἰτία γιά τήν ἐλεύθερη ἡθική πράξη. Παράδειγμα ὁ Σωκράτης καί ἡ παραμονή του στή φυλακή, ως ἀποτέλεσμα αὐτοδεσμεύσεως, ἐλεύθερης ἀποφάσεως νά ύπακούσει στό αἰσθημα τῆς τιμῆς.

Εἶναι σημαντικό νά καταλάβουμε ὅτι ἐλευθερία δέ σημαίνει αὐθαιρεσία. Ἡ βούληση, ὅπως εἴδαμε, δέν εἶναι γιά τήν ἡθική τυφλή ἐνέργεια, ὅπου τά ἐλατήρια εἶναι παροδικά ψυχικά φαινόμενα, οὕτε ἐνέργεια, ὅπου ἡ θέληση ζητεῖ νά ίκανοποιηθεῖ μέ ἀντικείμενα (ἥδονή) ἡ βούληση εἶναι συνείδηση.

K. Π. Καβάφη

Θερινοπίλια

Τίμη σ' εκείνους όπου ούτε φωνή των
ώρισαν και φυλάχουν θερινοπίλια.

Τότε άνα τὸ Χρέας μή κινούντες·

Εἴκαροι κ' οἵτοι σ' ὅχες των τῆς πράξεως,
ἄλλα μὲν λύπη ~~πειθή~~ κιονάς κ' εἰσοργάχνια
γενναῖος οδάκις εἴναι προύστοι, κι ολαν
εἴναι πλωχοί, πάλι εἰς μετέρην γενναῖοι,
πάλι συγρέχοντες οὐδο μιαρούντε.

Πάρτοτε τινή σάγηδης έργυροντες,

πήντε χωρὶς μίος, πιὰ ταῦς φευδόμενος.

Καὶ περισσότερη τίμη τοὺς αἰστεῖς
όλων πρόβληπτοι (καὶ πολλοὶ πρόβληπτοι.)
Πῶς οἱ Σφιστήνες ήταν φεντεὶ σὸν τέρος,
κι οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέρος ήττα διεβούντε

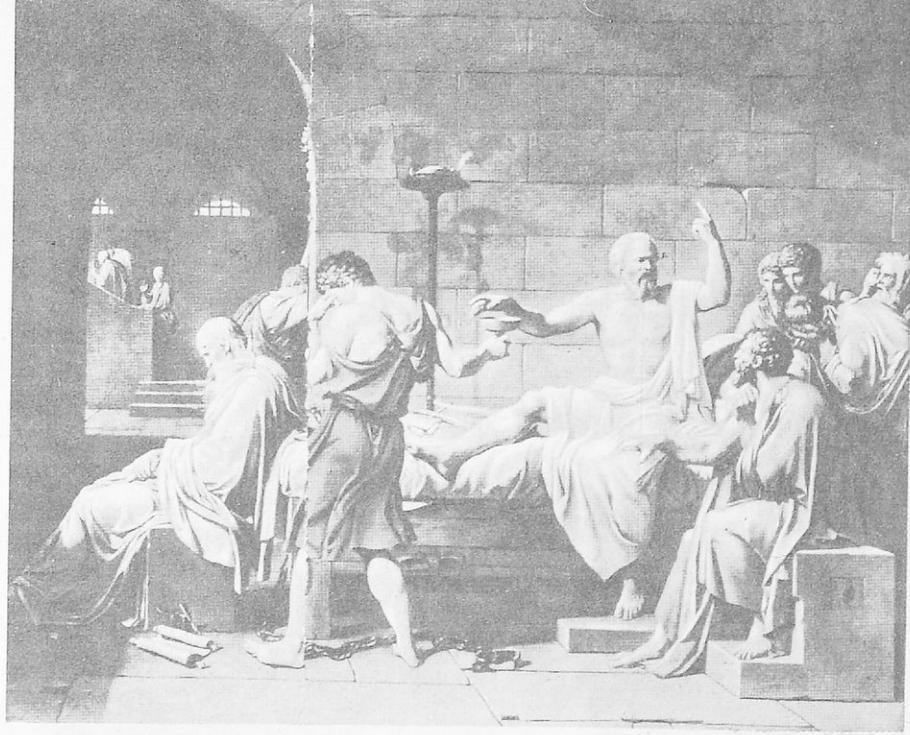
---

1. Βλ. Κ.Π. Καβάφη, Αύτόγραφα Ποιήματα (1896-1910). Τὸ τετράδιο Σεγκοπούλου σὲ πανομοιότυπη ἔκδοση παρουσιασμένη ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη, Αθῆνα 1968.

Delacroix Η Έλλαδα ξεψυχώντας στά έρειπια του Μεσολογγίου

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Louis David (1748-1825). 'Ο Θάνατος τοῦ Σωκράτη ('Ο Σωκράτης πέθανε συζητώντας).

'Ηθική βούληση είναι ή ίκανότητα νά πράττει κανείς σύμφωνα μέ συνειδητά ἐλατήρια, μέ όρισμένες ήθικές ἀρχές πού ἐπιβάλλονται ἐσωτερικά. 'Η ἐλεύθερη πράξη είναι τόσο ἐλεύθερη, ὅσο μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ ἀπό περισσότερα ἢ ἀνώτερα ήθικά κίνητρα. "Οσο περισσότερο ὑπερβαίνομε τούς τυχαίους ὅρους ἢ ισχυρά ταπεινά μας κίνητρα (ἐπιθυμίες, τάσεις, πού ὑπάρχουν ὡς χρονικές καταστάσεις μέσα μας), ὅσο διαχειριζόμαστε τή βούλησή μας κατά τρόπο πού νά ὑπερβαίνει όλα αὐτά, τόσο ἔχουμε τή συνείδηση ὅτι γινόμαστε ἐλεύθεροι.

'Ελεύθερη λοιπόν θεληματική πράξη είναι ἐκείνη ὅπου:

α) "Έχω τή συνείδηση ὅτι ἐγώ ὁ ἵδιος είμαι αἴτιος γιά τήν πράξη μου, ὅχι ὅτι μέ κινεῖ κάποιος ἄλλος.

β) Δέν είμαι ή χρονική σειρά τών ἐνεργημάτων μου. "Όταν δηλ. ἔχω τή συνείδηση ὅτι δέν ἐνεργῶ μέσω ἐκείνου πού δέν είναι στήν ἔξουσία μου.

3. Εύθυνη - Έκλογή

"Οπως οι έννοιες τής ευθύνης και τής έκλογής συνδέουν τό ήθικό γεγονός με τό νοητό χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι και ἡ ἄρνηση τῆς χρονικῆς αἰτιότητας είναι ἄρνηση τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα. Εύθυνη, έκλογή, τύψη, οι έννοιες τοῦ καθήκοντος και τῆς ἀρετῆς, τό βίωμα πού συχνά ἔχουμε ὅτι μπορούσαμε νά πράξουμε διαφορετικά, ἂν εἴχαμε περισσότερο αὐτοέλεγχο, ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν χωρίς τήν ίδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Μιά πράξη πού είναι προϊόν φυσικοῦ νόμου ἡ προϊόν μιᾶς βουλήσεως πού είναι ἀνίκανη νά κατευθυνθεῖ ἀπό τή νόηση δέ γίνεται νά συνδεθεῖ οὕτε μέ τήν έννοια τῆς μετάνοιας οὕτε μέ τήν έννοια τῆς ευθύνης· ἡ ποινή γι' αὐτήν τήν πράξη δέν ἔχει λόγο (παιδιά, ψυχικά ἀσθενή ἄτομα κτλ.). 'Ο Λότσε ἐπέμεινε στήν ἀποψη ὅτι τό καθήκον, ἡ ἐνοχή, ἡ τύψη και ἡ ἐκτίμηση γενικά τῆς πράξεως δέν μπορεῖ νά νοηθοῦν χωριστά ἀπό τήν ἐλεύθερη βούληση.

4. Ορισμένες θεωρίες γιά τήν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως

'Ο Πλάτων, ὅπως εϊδαμε, ὥριζει ὅτι ὁ Θεός είναι ἀναίτιος στήν ἐκλογή τῆς τύχης, πού κάνει ὁ καθένας· ἡ ἐκλογή αὐτή δέν είναι ἀσυλλόγιστη· προσδιορίζεται ἀπό τήν πείρα, και ἡ ἀνάγκη πού δημιουργεῖ ἡ ἐκλογή, είναι ἡ ευθύνη πού πηγάζει ἀπό τό ἀνεπανάληπτο κάθε συντελεσμένης πράξεως.

Στό Σπινόζα, ἀπό τήν ίδέα τοῦ Θεοῦ, ως ἀπόλυτης αἰτίας τοῦ Είναι και τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὀδηγεῖται ἡ σκέψη στήν ἀπόρριψη τῆς ίδέας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Στό Γιάσπερς ἔχουμε διαφορετική ἐρμηνεία τῆς ἐλευθερίας μας και τῆς σχέσεως της μέ τό Θεό. 'Ο Γιάσπερς, ὅπως ὁ Κάντ, ύποστηρίζει τήν ίδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. 'Η φωνή εἰδικά τῆς συνειδήσεως δέν είναι ὁ Θεός, γιατί τότε δέ θά ύπτηρχε ἡ ἐπικοινωνία μέ τίς ἄλλες ὑπάρξεις. 'Η δυνατότητα νά γίνουμε ἐλεύθεροι ὑπάρχει, γιατί τό ύπερβατικό "Ον μᾶς κρύβεται. 'Η ἐλευθερία είναι μέν δῶρο τοῦ Θεοῦ, ἀλλά είναι ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου νά τήν κατακτήσει.

Τήν αἰτιοκρατική θεωρία, ως θεωρία πού ισχύει στήν ὕλη ὅχι

'Ο J. P. Sartre καθώς συζητεῖ μέ ήθοποιούς τῶν ἔργων του

στήν Ψυχή, ἐπέκρινε ό Μπερξόν. 'Ο Μπερξόν αντέκρουσε τόν ψυχοφυσικό παραλληλισμό (συνειρμισμό). Στή δική του θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ή ζωτική όρμη ἔχαρτάται μόνο ἀπό τόν έαυτό της. Τήν ἀνθρώπινη συνείδηση διχοτομεῖ ό φιλόσοφος σε ἐπιφανειακό 'Εγώ, πού ἀποτελεῖται ἀπό αὐτόματες ἔξεις καὶ ύπακούει σέ ἔσωτερικά αἴτια, μεταβολές πού γίνονται στό χώρο (δηλ. ίσχύει ἐδῶ ή ἀναγκαιότητα) καί σέ θεμελιακή συνείδηση, ἀπ' ὅπου πηγάζουν οἱ ἑλεύθερες, ἀπρόβλεπτες ἀποφάσεις μας, ὅπου τά κίνητρα είναι ἔσωτερικά καί γίνονται μέσα στήν καθαρή διάρκεια. Αύτό τό 'Εγώ χαρακτηρίζει τό αὐτεξούσιο καί ή ἀπροσδιοριστία.

"Αν τέλος ή νομοτελειακή θεωρία, τοῦ τύπου π.χ. τῆς 'Ηθικῆς τοῦ Σπινόζα, ή ό ψυχοφυσικός παραλληλισμός βλέπουν τή βούληση μηχανιστικά καί όδηγοῦν ἐνδεχομένως στή μοιρολατρία ή τήν ἀπραξία, μιά θεωρία τῆς ἑλευθερίας, ὅπως ή θεωρία τοῦ Σάρτρ, δέν είναι λιγότερο ἄρνηση τῆς ἑλευθερίας. 'Ο Σάρτρ ξεκινᾶ ἀπό τήν ίδέα τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ καί στήν ίδέα τοῦ ἀνθρώπου-ἐπινοητή τῶν ἀξιῶν μέ τήν ἐκλογή. 'Ο ἀνθρωπος θεωρεῖται ἐδῶ ἑλεύθερος νά ἐκλέγει διαρκῶς μόνο νά μήν ἐκλέγει δέν μπορεῖ. 'Η ἑλευθερία, ὅπως τή δέχτηκε ό Σάρτρ, ώς κάτι δηλαδή πού μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μόνο μέ τήν ἐκλογή – ώς

έλευθερία τής έλευθερίας – είναι τό ίδιο χιμαιρική, όσο καί ḥ Θέληση τής θελήσεως, πού ἐσάρκαζε ὁ Βολταῖρος, ḥ είναι ὁ χαμηλότερος βαθμός έλευθερίας. Γιά νά ύπαρχει ἐκλογή, πρέπει νά ύπαρχουν πολλές δυνατότητες πράξεως, ἀλλά καί ποικίλου βαθμοῦ κίνητρα. Στή διαφορετική περίπτωση, στήν έλευθερία τῆς ἀδιαφορίας ḥ ἐκλογή είναι ἀδύνατη. Ἐξάλλου ἂν ḥ ἔλευθερία, στήν ὅποια εἴμαστε «καταδικασμένοι» κατά τήν ἔκφραση τοῦ Σάρτρ, δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει τό ἀγαθό μέ τήν ἐκλογή, τότε ποιός είναι ύπευθυνος γιά τό κακό; Ἡ ύπευθυνότητα γιά ὅλα καί ὄλους, ὅπως τή δέχεται ὁ Σάρτρ, είναι τελικά ἰσοδύναμη, ἀφοῦ ἔχει ἀφηρημένη ἀξία, μέ τήν ἄποψη ὅτι δέν εἴμαστε ύπευθυνοι γιά τίποτε.

Ἡ Ἡθική είναι πρακτικός λόγος. Ὁμως αύτός ὁ πρακτικός λόγος δέν μπορεῖ νά κάνει δίχως τό σκεπτόμενο ὅν (αύτό, ὅπως εἰδαμε, τό ἀναγνωρίζει καί ὁ Σάρτρ), ἡ βούληση δίχως τή νόηση, τά συνειδητά κίνητρα. Ἡ ἔλευθερία ὅμως δέ στηρίζεται οὔτε κυρίως στήν πράξη οὔτε κυρίως στήν ἐκλογή, ἀλλά στήν ἐκλογή τοῦ καλύτερου καί δυσκολότερου. Περισσότερο ἀπό πράξη ḥ ἔλευθερία είναι τρόπος μέ τόν ὅποιο πράττουμε συνειδητά. Ἐλευθερία είναι ἐνεργητική στάση ζωῆς. Περισσότερο ἔλευθεροι είμαστε, ὅταν κυβερνοῦμε τίς ἐπιθυμίες μας, ὅταν δέ συρρέουμε μέ τά ψυχικά μας γεγονότα· τό ίδιο ισχύει καί γιά τή σχέση μας μέ γεγονότα τοῦ καιροῦ μας, δηλ. μέ τά ἴστορικά γεγονότα.

Αύτή ḥ ύπέρβαση τῶν καταστάσεων είναι καί τρόπος μέ τόν ὅποιο χρησιμοποιοῦμε τήν ύπαρξή μας. Ἔτσι μποροῦμε νά πούμε ὅτι ḥ ἔλευθερία, πού τήν όρισαμε ώς αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, είναι ἀμπειρία καί δείχνεται καθώς πραγματώνεται. Ἐλεύθερος είναι ἐκείνος πού πραγματοποιεῖ τήν προσωπικότητά του, ὅχι βέβαια αύτός πού θεωρεῖ ὅτι είναι, ὅ, τι είναι, δίχως δυνατότητα νά βελτιωθεῖ, οὔτε ὅμως καί αύτός πού θεωρεῖ ὅτι είναι, ὅ, τι γίνεται ἀπλῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Σύστημα φιλοσοφικής Ἡθικῆς, 1965.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ 1975.
3. Κορκοφίγκα Ν., Κάντ, Ἡ Ἡθική Φιλοσοφία, Οἱ Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν.
4. Παπανούτσου Εὐ., Ἡθική, 1970.
5. Despotopoulos K., Etudes sur la liberté, Paris Marcel Rivière, 1974.

Δ' ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Εισαγωγή. Η Φιλοσοφία είναι μελέτη τῶν τρόπων μέ τούς ὅποιους ἐκφράζεται ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσπάθεια ἀναγωγῆς κάθε τρόπου σέ κάτι ἐνιαῖο. Η μελέτη τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας, καθὼς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου νά δημιουργεῖ μορφές (πού ἀποκαλύπτεται μέ τά ἔργα τῆς τέχνης) καὶ ἡ μέριμνα τῆς ἐνοποιήσεως τῶν μορφῶν, ἀνήκουν στήν Αἰσθητική. Τά ἐρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας ως Αἰσθητικῆς ἀναφέρονται:

- α) στήν αἰσθητική ἀξία τῶν ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς πραγματικότητας ἢ τῶν ἔργων τέχνης,
- β) στό σκοπό τῆς τέχνης,
- γ) στή σχέση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ μέ ἄλλες δραστηριότητες τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου,
- δ) στό ἴδιαίτερο νόημα τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ἐναντί τῆς

άπλης ψυχολογικής καταστάσεως, έντυπώσεως ή συγκινήσεως.

“Οπως τά λογικά φαινόμενα είναι έκφρασεις του ἀληθινοῦ καὶ τά ἡθικά τῆς ἡθικῆς ἀξίας, τά αἰσθητικά φανερώνουν τὴν αἰσθητική ἀξία.” Οταν ὁ ἄνθρωπος συνδέει τά πράγματα μέ τὴν αἰσθητική ἀξία, μεταβάλλει τὸν κόσμο τους σὲ κόσμο αἰσθητικῶν ὄντων. Ἡ αἰσθητικότητα ἀποτελεῖ γνώρισμα αὐτῶν, ὅπως ἡ λογική ὄρθοτητα είναι γνώρισμα τῶν ἐπιστημονικῶν πορισμάτων καὶ ἡ ἡθικότητα τῶν ἡθικῶν γεγονότων.

1. Ό όρος. Ἡ μελέτη τῶν αἰσθητικῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ὑπάρχει ἀπό πολύ παλαιά στὴ Φιλοσοφία. Στόν Πλάτωνα θεμελιώνεται ἡ γενική αἰσθητική στούς Διαλόγους «Συμπόσιον», «Φαιδρος» καὶ «Φίληβος». Ἡ θεώρηση ἐδῶ είναι μεταφυσική, τό αἰσθητικό συναίσθημα συνδέεται μὲ τῇ λογικῇ καὶ ἡ αἰσθητική ἀξία μὲ τὸν ἰδεατό-νοητό κόσμο. Στόν Ἀριστοτέλη (Περὶ ποιητικῆς, Τέχνη Ρητορικῆ) γίνεται εἰδική διερεύνηση τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων, μὲ ἡθική ὅμως προοπτική. Στόν Πλωτίνο (Περὶ καλοῦ, Περὶ τοῦ νοητοῦ κάλλους) ἡ καλλιτεχνική δημιουργία ἔχει ὄντολογική σημασία. Ἡ Αἰσθητική ἔγινε εἰδική ἐπιστήμη τὸ 180 αἰώνα. Τόν όρο εἰσήγαγε ὁ Baumgarten. Στόν Κάντ ὅμως, ὅπου ἡ Αἰσθητική παραμένει φιλοσοφική, ὁ όρος σημαίνει:

- α) τή μελέτη τῶν *a priori* μορφῶν τῶν αἰσθήσεων (Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ὑπερβατολογική Αἰσθητική),
- β) τή μελέτη τοῦ αἰσθήματος τοῦ ὥραίου καὶ γενικά τῆς τέχνης (Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν).

2. Ἡ Αἰσθητική ὡς θεωρητική ἐπιστήμη, ἀντικειμενική καὶ γενική, ἔξελισσεται καὶ ἐλέγχεται, καὶ αὐτό ἀποτελεῖ οὐσιαστική διαφορά τῆς ἀπό τῇ Φιλοσοφία τῆς Τέχνης καὶ τὴν ἵδια τὴν τέχνη. Ἡ τέχνη εἰδικά είναι συγκεκριμένη, ὑποκειμενική, δέν προοδεύει προσθετικά οὕτε ὑπόκειται σὲ πειραματικό ἔλεγχο. Οἱ λόγοι βέβαια ὑπάρξεως τῆς Αἰσθητικῆς ὡς ἐπιστήμης πηγάζουν ἀπό χαρακτηριστικά τῶν ἔργων: τά ἔργα προσφέρονται στήν

παρατήρησή μας καί ή αἰσθητική ἀπόλαυση ἐπιδέχεται, ώς πρός τό μηχανισμό της, ἀνάλυση,

β) ή σχέση τους μέ προηγούμενες μορφές τῆς τέχνης,
γ) ή σχέση μέ τό κοινωνικό περιβάλλον,
δ) ή ἐπίδραση ὁρισμένων βιογραφικῶν καί ψυχολογικῶν γεγονότων πάνω στά καλλιτεχνήματα. Ἡ γνώση ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τή συνεργασία καί μέ ἄλλες συγγενικές ἐπιστήμες, ὅπως ή Ψυχολογία, Κοινωνιολογία κτλ. βοηθᾶ στήν κατανόηση τῶν ἔργων τέχνης, ώς δεδομένων ὅμως, γιατί, ὅπως θά δοῦμε εἰδικότερα στήν ἀνάλυση τῆς τέχνης, ή δημιουργία τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου ἔχει σχέση μέ τή φαντασία τοῦ καλλιτέχνη, ὁ κόσμος τῆς τέχνης δέν εἶναι μόνο ὁ κόσμος τῆς ζωῆς. Ἐξάλλου ἐνῶ ή Τέχνη ή ἴδια εἶναι σειρά συνθέσεων, ή Αἰσθητική, ώς ἐρμηνευτική ἐπιστήμη πού χρησιμοποιεῖ τή διάνοια, εἶναι κατ' ἀρχήν ἀναλυτική τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων μέ σκοπό νά βρεῖ τούς κανόνες, οί όποιοι τά δημιούργησαν. Ὡς εἰδική ἐπιστήμη ή Αἰσθητική σκοπεύει στήν ἀντικειμενικότητα, εἶναι, ὅπως λέει ὁ Μουστοξύδης, ἀπρόσωπη μελέτη γεγονότων. Κατά τόν Ταίν μάλιστα ή Αἰσθητική «οὔτε καταδικάζει οὔτε συγχωρεῖ, περιγράφει καί ἔξηγει... Εἶναι ἔνα εἰδος ἐφαρμοσμένης βοτανικῆς ὅχι πάνω στά φυτά, ἀλλ ἐπάνω στά ἀνθρώπινα ἔργα». Ἡ τέχνη ὅμως ή ἴδια καί ή καλλιτεχνική θεωρία εἶναι πάντα προσωπική. Γι' αὐτό, ὅπως καί τό νά «μαθαίνει» κανείς Φιλοσοφία, δέ σημαίνει ὅτι φιλοσοφεῖ, μόνη ή μάθηση τῶν αἰσθητικῶν κανόνων, ώς μάθηση τῆς ἐπιστήμης μιᾶς ὁρισμένης τέχνης ή τῆς ἐπιστημονικῆς Αἰσθητικῆς, δέ συνεπάγεται ὅπωσδήποτε καί τή δυνατότητα δημιουργίας ἔργων μέ καλλιτεχνική ἀξία.

2. Η ΤΕΧΝΗ

Ἡ Τέχνη ώς ὑπέρβαση καί ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου

Ο Ἀριστοτέλης χώρισε τή φιλοσοφία σέ θεωρητική, πρακτική, ποιητική. Μέ ἀφετηρία αὐτήν τήν διαίρεση μποροῦμε νά πούμε ὅτι ὁ ἀνθρωπος εἶναι θεωρητικός, πρακτικός, ποιητικός. Ο ἀνθρωπος δέν εἶναι μόνο βιολογικό ὅν· ή διαφορά του ἀπό τά ζῶα βρίσκεται στίς παρακάτω δραστηριότητες:

α) ό ἄνθρωπος ἔχει ἐνδιαφέροντα θεωρητικά. Δημιουργεῖ τήν ἐπιστήμη καί τή Φιλοσοφία, τό λόγο, πού δέν εἶναι μόνο πληροφοριακός, ἀλλά καί ἀνταλλαγή γνώσεων.

β) Θέτει κανόνες στή συμπεριφορά του· ἀναζητεῖ ἀξίες γιά τήν πράξη του·

γ) κατασκευάζει ἐργαλεῖα μέ ἐπιδιώξεις ἀπευθείας ὡφελιμιστικές·

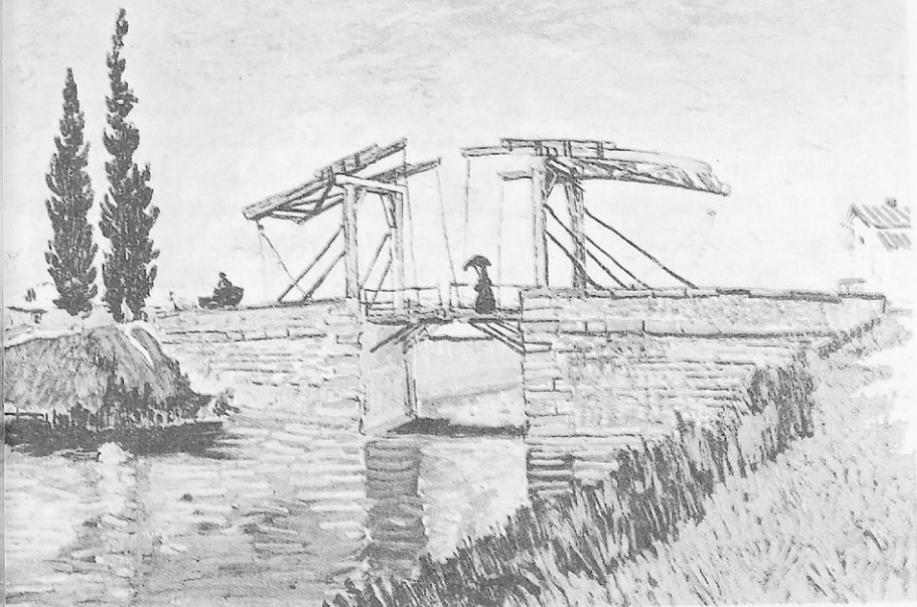
δ) δημιουργεῖ ἔργα, πού, καί ὅταν ἰκανοποιεῖ μ' αὐτά πρακτικές του ἀνάγκες (λατρεία, ἀγγειοπλαστική, ναοποιία), δέν τά ἀπολαμβάνει ὅπως τά χρήσιμα πράγματα, ἀλλά χαίρεται μέ τή δημιουργία μιᾶς νέας πραγματικότητας εὐχάριστων μορφῶν ὅ ἔργα μέ τά ὅποια ἐκφράζει τά συναισθήματά του. Μέ τά ἔργα αὐτά ό ἄνθρωπος ἀποκαλύπτει τήν πνευματική του ἀνάγκη τοῦ αἰσθητοῦ συμβόλου, δηλαδή τῆς μορφῆς.

Μέ τούς παραπάνω τρόπούς ό ἄνθρωπος ὀλοκληρώνει τή φύση του ώς πνευματικοῦ ὄντος καί πραγματοποιεῖ τήν ἀπελευθέρωσή του:

- α) ἀπό τήν ἄγνοια,
- β) ἀπό τήν ἑτερονομία καί ἀναξιοπρέπεια,
- γ) ἀπό τά φυσικά ἐμπόδια,
- δ) ἀπό τήν ἀμορφία.

Κόσμος, ἔτσι, δέν εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο μόνο τό φυσικό περιβάλλον, ἔνα δεδομένο, ἀλλά καί οἱ τρόποι μέ τούς ὅποιούς σχετίζεται ό ἄνθρωπος μέ αὐτό. Οἱ τρόποι αύτοί εἶναι ἡ μεταβολή τοῦ περιβάλλοντος σέ «κόσμο».

Μέ τή λογική τάξη καί τή συστηματοποίηση τῆς ἐπιστήμης ἡ φύση γίνεται ἀρχιτεκτόνημα ἐννοιολογικό, τό χάος τῶν ἐντυπώσεων γίνεται τάξη καί νόμοι· ἀλλά ό ἄνθρωπος παραμένει δεμένος μέ τή φύση. Μέ τή Φιλοσοφία ό κόσμος καί ό ἄνθρωπος ἀνακαλύπτονται στή νοητική τους πρωταρχή καί ὑποδομή ἐπειτα ἀπό μακρόχρονο κάθε φορά κι ἐπίμονο διανοητικό μόχθο. Μέ τήν τέχνη ό ἄνθρωπος δέν ἀναπάραγει τή φύση, ἀλλά μέ γνώμονα τήν αἰσθητική μορφή τήν ἀναμορφώνει σέ μιά ἐνότητα. Μόλο πού ή αἰσθητικότητα εἶναι βασικό γνώρισμα τῆς τέχνης, ἐπειδή κύρια πηγή τῆς τέχνης εἶναι ἡ φαντασία, ό καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἔναν κόσμο ὑποκειμενικό, διαφορετικό ἀπό τό λογικό

Van Gogh. Η γέφυρα του Λανγκλούα.

-άντικειμενικό της έπιστήμης, τόν πρακτικό - αψυχο της τεχνικής καί από τόν κόσμο τῶν ήθικων ἀξιῶν. Ό κόσμος της τέχνης είναι κόσμος μορφῶν, εἰκόνων, κινήσεων, τόνων, κόσμος αἰσθητικῆς συστηματοποιήσεως.

Τέχνη καί τεχνική

Τέχνη γενικά σημαίνει ένέργεια, μέ τήν όποια παράγει ό ἄνθρωπος κάτι πού προστίθεται στή φύση. Παλαιότερα ό ὄρος σήμαινε ἀδιάκριτα:

α) τή δραστηριότητα ἡ τό ἐπάγγελμα τοῦ τεχνίτη («τέχνην ἀσκεῖν», «τέχνην ἐργάζεσθαι»),

β) τήν ἐργασία πού γίνεται μέ τή μέθοδο ἡ τή δραστηριότητα τοῦ ἐπιστήμονα, τήν κατοχή δηλαδή ἐνός συνόλου κανόνων βασισμένων σέ ἐπιστημονική γνώση (ό Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τόν

ὅρο γιά νά δηλώσει τή θεωρητική γνώση),

γ) τήν καλλιτεχνία.

Ως διφορούμενος ἀπαντᾶ καὶ σήμερα ὁ ὅρος τέχνη στή γλώσσα μας.

Ἡ διάκριση τῆς τέχνης ἀπό τήν τεχνική, τῶν Καλῶν Τεχνῶν ἀπό τίς χρήσιμες τέχνες ἔγινε οὐσιαστικά τὸ 18ο αἰώνα καὶ βασίζεται στὸ χωρισμό τῆς παραγωγῆς σὲ χρηστικά ἄγαθά (ἐργαλεῖα καὶ παραγωγικά ἔργα, ἔξαρτήματα τῆς ἐπιστήμης, τά ὅποια χρησιμοποιοῦνται ως μέσα γιά ὠφελιμιστικούς σκοπούς) καὶ σέ ἔργα πού γίνονται γιά χάρη τῆς χρησιμότητας (χρήσεως ἢ ἀπολαύσεως ὅπως ἔκεινη τῶν χρήσιμων πραγμάτων).

Οὐσία τῆς τέχνης

Ἡ τεχνική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι παλαιότερη τῆς καλλιτενικῆς. Οἱ θεωρίες γιά τή γένεση τῆς τέχνης εἶναι πολλές. Εἶπαν π.χ.

α) ὅτι αἰτία τῆς τέχνης εἶναι τό περίσσευμα τῆς ἐνέργειας, ὅπως στό παιχνίδι, ὅπου τό παιδί διοχετεύει τόν αύθορμητισμό του καὶ δείχνει τή διάθεσή του νά ἐκτονωθεῖ ἀπό τήν περίσσεια δύναμη (ψυχολογική θεωρία τῆς τέχνης ἀπό τό Σπένσερ καὶ βιολογική θεωρία τοῦ Κάρλ Γκρός),

β) ὅτι αἰτία τῆς τέχνης ὑπῆρξε ἡ ἀνάγκη νά ἐξωτερικεύσει ὁ ἀνθρωπος ἐλεύθερα τά συναισθήματά του μέ αἰσθητικές μορφές ἢ ἡ ἀνάγκη νά δώσει στό χρηστικό ἀντικείμενο καλαίσθητη μορφή (ἀγγειοπλαστική, λαϊκή τέχνη), γιά νά ἀρέσει,

γ) ὅτι ἡ τέχνη προέρχεται ἀπό τήν ἀνάγκη νά ξεπεραστεῖ ἡ πραγματικότητα μέ τή δημιουργία ἐνός ἄλλου κόσμου ἢ ὅτι τήν τέχνη ἔχουμε γιά νά μή «χαντακωθοῦμε ἀπό τή γνώση» (Νίτσε).

Ἀπό τίς διαφορετικές θεωρίες πάντως προκύπτει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι: α) ἐνέργεια ὥχι ὅμως μόνο ἐνέργεια ὅπως τό παιχνίδι, ἀλλ' ἀποτέλεσμα ἐνέργειας, β) ὅτι τέχνη ὑπάρχει ὅπου ὑπάρχουν ὄντα μέ αἰσθητική αύταξία, γ) ὅτι τά ὄντα αύτά εἶναι προϊόντα ἐλεύθερης, ἀνιδιοτελοῦς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅτι, καὶ ὅταν εἶναι προϊόντα πού ίκανοποιοῦν ἅμεσες ἀνάγκες, προκαλοῦν πάντα ἰδιαίτερα συναισθήματα, ὅπως θαυμασμό, εύαρέ-

σκεια, ἔκπληξη κτλ. δ) ὅτι ἡ τέχνη εἶναι κυρίως ἔκφραση τοῦ κόσμου τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνη.

Τό 14ο αἰώνα ἔνας Κινέζος θεωρητικός τῆς τέχνης ἔγραψε σ' ἑνα του ποίημα:

Δεῖξε χωρίς ἐπιφυλάξεις τὴν καρδιά σου

Καὶ ἡ ἐμπνευση θά 'ρθει στό χρωστήρα σου.

Νά γράφεις καὶ νά ζωγραφίζεις, τόν ἵδιο ὑπηρετεῖς σκοπό,

Τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς σου ὥραιότητας.

Γνωρίσματα τῆς Τέχνης

1. Βασικό γνώρισμα τῆς τέχνης εἶναι ἡ **αἰσθητικότητα**. Ἡ τέχνη εἶναι δημιουργία ἐνός κόσμου αἰσθητικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες προσφέρονται ἅμεσα στίς αἰσθήσεις μας (εἰκαστικές τέχνες, χορός, μουσική, ἀπαγγελία, θέατρο, κινηματογράφος) ἢ ἐνεργοποιοῦν καὶ τῇ νόηση μας (π.χ. τέχνες τοῦ λόγου). Οἱ διάφορες τέχνες δηλαδή εἶναι τρόποι ὑπάρξεως τῆς κατηγορίας τῆς αἰσθητικότητας.

Ἡ αἰσθητικότητα τῆς τέχνης δέν εἶναι ὅ, τι ἡ αἰσθητικότητα τῶν φυσικῶν πραγμάτων: Ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποιεῖ αἰσθητικά ύλικά· ἐκτός ἀπό τή μουσική, ὅπου τό μέσο, οἱ φθόγγοι τῆς μουσικῆς δέν εἶναι σέ χρήση γιά ἄλλους σκοπούς, στά ἄλλα εἴδη τέχνης τά μέσα (χρώματα, λέξεις, μάρμαρο κτλ.) χρησιμοποιοῦνται καὶ σέ ἄλλες ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου (π.χ. οἱ λέξεις στήν καθημερινή όμιλία), ὅπως μόνο μέ τὴν εἰδική χρήση τους γίνονται καλλιτεχνικά ύλικά.

Μέ τά αἰσθητικά ύλικά του ὁ καλλιτέχνης δέν ίκανοποιεῖ τίς αἰσθησιακές ἡ συναισθηματικές μας ἀνάγκες ἢ ἀπόλαυση πού αἰσθανόμαστε ἀπό τά αἰσθητικά ἀντικείμενα τῆς τέχνης δέν εἶναι ὅμοια μέ τέκείνη τῶν φυσικῶν πραγμάτων.

Ο πίνακας πού παριστάνει ἔνα ἀναμμένο τζάκι δέν εἶναι γιά νά μᾶς ζεστάνει· ἔνα ζωγραφιστό καλάθι μέ ἀνοιξιάτικα φροῦτα δέν εἶναι γιά νά μᾶς χορτάσει. «Τά παιδιά πού τρῶνε σταφύλια» τοῦ Μουρίλλο δέ μᾶς προκαλοῦν τρυφερότητα, ὅπως ἔνα ἀντίστοιχο θέαμα μέ φυσικά παιδιά. Γιά τὸν ἵδιο λόγο ἔνα γνήσιο καλλιτεχνικό «γυμνό» (π.χ. τοῦ "Ινγκρ, τοῦ Ρενουάρ, τοῦ Ντεγ-

Murillo. Παιδιά πού τρώνε σταφύλια (μέρος) Rodin. Τό φιλί

κά) ή єνα θέμα με γυμνό («Τό γεῦμα στό χορτάρι» τοῦ Μανέ, «Τό φιλί» τοῦ Ροντέν), δέν ἐρεθίζουν, ἀλλά προκαλοῦν αἰσθητική συγκίνηση.

Στήν αἰσθητική συγκίνηση ἡ ύλικότητα ύπερβαίνεται μέ τήν ἐνότητα τῆς μορφῆς, τή σύνθεση τῶν μέσων. Ὁ θεατής δέ βλέπει πέτρες, ἀλλ' ἔνα ἀρχιτεκτόνημα, ὁ παρευρισκόμενος σέ μιά συναυλία δέν ξεχωρίζει ἥχους ἡ ὄργανα, αὐτός πού ἀκούει ποιήματα δέν ἀκούει λέξεις, ἀλλά μιά νοηματική ἀλληλουχία: πέρα ἀπό τίς λέξεις ύπάρχει καὶ κάτι πού δέ λέγεται, ὅπως στή μουσική ύπάρχει ἡ σιωπή. Ἡ αἰσθητική συγκίνηση ἐξάλλου, ἀπό τή Θέα π.χ. τῶν ἀλόγων τοῦ Παρθενώνα, δέν εἶναι ὅ, τι τό πάθος πού ἔχει κάποιος γιά τά ἄλογα (ἐνῶ εἶναι βέβαια δυνατό νά συμβεῖ καὶ τό ἔξης: εύαισθητοποιημένοι ἀπό τήν τέχνη νά προσέξουμε καλύτερα τήν αἰσθητική ἀξία τῶν φυσικῶν πραγμάτων).

Τά ἔργα τῆς τέχνης, ἃν καὶ χρησιμοποιοῦν αἰσθητικά ύλικά, δέν εἶναι μέσα, ὅπως τά ἄλλα παραγωγικά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δέν εἶναι μόνο μέσα: ἔργα τέχνης εἶναι π.χ. ὁ πέλεκυς, ἔργαλετο τοῦ πρωτογόνου, ὅπου ὁ κατασκευαστής προσπάθησε νά δώσει σχῆμα πού νά ἀρέσει, μιά βελόνα γιά τά καπνά πού διακοσμήθηκε σήμερα γιά τόν ἴδιο λόγο, τά ἀγάλματα ἐνός ἀρχαίου ναοῦ, οἱ

Picasso. Γκουέρνικα.

εἰκόνες μιᾶς ἐκκλησίας, ἔνα ἀρχιτεκτόνημα, πού δέν εἶναι μόνο μέσο οἰκισμοῦ, ἔξυπηρετική δηλαδή κατασκευή, ἀλλά πού μᾶς ἵκανοποιεῖ αἰσθητικά μέ τήν εὔκρινεια τῶν γραμμῶν του.

Ἡ παραπάνω θέση ἔχει τήν ἀκόλουθη προέκταση: ὅταν ἔνα ἔργο τέχνης δέν εἶναι αὐτοθεμελιωμένο, ἀλλά χρησιμοποιεῖται γιά ἄλλους – ἐκτός ἀπό τούς αἰσθητικούς – σκοπούς (πολιτικούς, ἐμπορικούς) περιέρχεται στό εἶδος τῶν ἐργαλείων.

2. Ἀπό τά προηγούμενα προκύπτει καὶ τό δεύτερο χαρακτηριστικό τῆς τέχνης: ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ ἐλευθερία της. Τό ἔργο τῆς τέχνης δέν εἶναι μέσο, ἀλλ' αὐτοσκοπός. Ἡ ὄντολογική αὐτή σημασία τῆς τέχνης καὶ ἡ ἔννοια τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτονομίας, δέν αἴρονται ἀπό τό γεγονός (τό ὅποι σήμερα μᾶς ἀφορᾶ ἰδιαίτερα) ὅτι ὑπάρχουν «στρατευμένοι» καλλιτέχνες. Ἡ «στράτευση» ἐδῶ, ἡ ἰδεολογική τοποθέτηση τοῦ καλλιτέχνη, δέν εἶναι ἔξωτερική, ἀλλά πρώτιστα ὑπόθεση τοῦ κάθε καλλιτέχνη, δηλαδή αὐτοστράτευση. Ἡ τέχνη εἶναι προϊόντος ἰδιοσυγκρασίας καὶ ἐλεύθερης ἐκλογῆς· ἔχει μέσα της τήν κοινωνική της λειτουργικότητα. Οἱ «ἔξωθεν» προσδιορισμοί καὶ ἐπιβαλλόμενοι σκοποί δέ χωροῦν στήν καλλιτεχνική δημιουργία. Ὁ καλλιτέχνης, ὅταν ἀντλεῖ ἀπό τήν ἱστορική στιγμή, τήν ἐθνική παράδοση κτλ., συμμετέχει στή ζωή ἀπό ἔσωτερική ἀνάγκη, εἶναι ὁ ἕδιος παρών σ' αὐτή μέ ὅλο τό εἶναι του, πού εἶναι ἡ τέχνη του. Ὁ Σολωμός πού

ύπηρετεī τό '21, ό πικάσσο τής «Γκουέρνικα» είναι ὅ, τι γιά τήν ήθική φιλοσοφία τά πρόσωπα: αύτονομούμενοι δηλ. καλλιτέχνες, «πού ζοῦν καί ἐργάζονται μέ πνευματικές ἀξίες (καί) δέν μποροῦν, δέν πρέπει νά μένουν ἀδιάφοροι... (όταν) διακυβεύονται οι πιό ύψηλές ἀξίες τής ἀνθρωπότητας καί τοῦ πολιτισμοῦ». Αύτό πάλι σημαίνει ὅτι ἡ τέχνη δέν ἐκφράζει τήν ιστορική ἀντικειμενικότητα, ἀλλά τήν αἰσθαντικότητα τοῦ δημιουργοῦ της.

3. Ἡ τέχνη είναι κοινωνικό φαινόμενο, γιατί **είναι τρόπος ζωῆς**, ὅπως καί ἡ Φιλοσοφία. Καί ώς τρόπος ζωῆς είναι: αἰσθητικός κατά τή μορφή καί ἰδεολογικός κατά τό περιεχόμενο. Θέματα της είναι καί ὄλα τά θέματα τής ζωῆς καί ἔνας ἀπό τούς σκοπούς της ἡ ἀνακοίνωση τοῦ συναισθήματος μέ αἰσθητικά μέσα. Τό ἔργο τέχνης προσφέρεται στό κοινό καί ἔχει ἀντίκρυσμα στό κοινό. Ἡ τέχνη ὀλοκληρώνεται ως τέχνη, ὅταν γίνει ἀντικείμενο τής αἰσθητικῆς ἐμπειρίας τῶν ἄλλων. Τό ἔργο τέχνης δικαιώνεται δηλαδή στήν προσέγγισή του ἀπό τούς αἰσθητικούς δέκτες τής συνειδήσεώς μας.

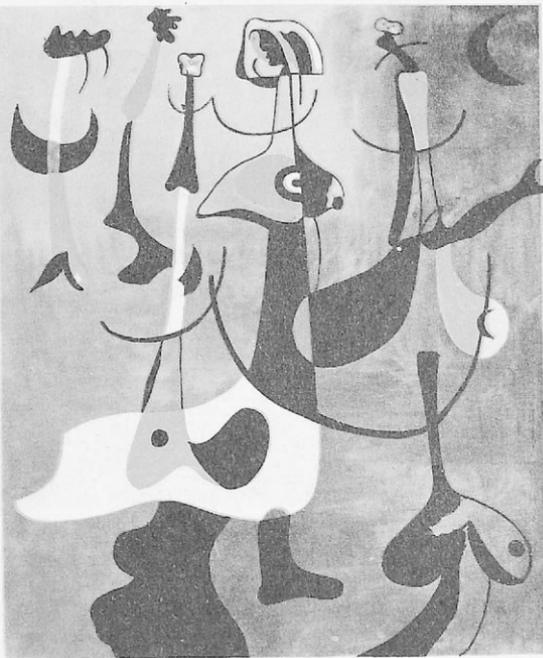
Ἡ ἔρμητική τέχνη ἡ ἡ αὐθαιρεσία, ἡ θεληματική ἀκατανοησία στήν τέχνη προκαλοῦν τή διαμαρτυρία τής συνειδήσεως, γιατί δέν τής ἐπιτρέπουν νά λειτουργήσει αἰσθητικά.

Ἄπο τά παραπάνω δέν πρέπει νά νομίσουμε ὅτι τέχνη είναι ὅ, τι ἐπιβάλλεται ως τέχνη μέ τήν κατανόησή του ἀπό ἔνα κοινό. Ἡ οὐσιαστική πραγματικότητα τής τέχνης ἔχει ἄλλωστε καί ἔνα μέρος μυστικό, πού ἀνήκει πάντα στό δημιουργό της. Σημασία ἔχει ἐδῶ νά καταλάβουμε ὅτι ἡ τέχνη δέν είναι οὔτε μόνο γιά τό κοινό οὔτε γιά τό δημιουργό της, ἀλλ' ὅτι είναι μορφή **ἐπικοινωνίας**. Ἡ αἰσθητική ἀξία, πού ἐκφράζεται μέ τό ἔργο τής τέχνης, είναι καί δύναμη μεταδόσεως τής αἰσθητικῆς ἐντυπώσεως στούς ἄλλους.

Πρέπει ὅμως νά ἐπιμείνουμε στήν ἀνάλυση τοῦ **κοινωνικοῦ** χαρακτήρα τής τέχνης. Ἡ τέχνη είναι ἀποτέλεσμα τής αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη, δηλ. ἐκ προελεύσεως ἐπαναστατική. Είναι ἄρα ὑπέρβαση μέ τή συγκεκριμένη σημασία τοῦ ὄρου, μέ τήν ὁποία τόν χρησιμοποιοῦμε καί στήν Ἦθική (ἀναφορικά δηλαδή μέ τούς κανόνες, μέ τούς ὁποίους ὁ ἀνθρωπος αὐ-

Picasso. Τό βιολί

Miró. Ρυθμικά πρόσωπα

τοπροσαρμόζει τή ζωή του). Τό ιστορικό παρόν δέν άντικατοπτρίζεται μέσα στήν τέχνη όπως είναι. "Οπως ή φύση δέν ύπαρχει μέσα στήν τέχνη ώς φύση, άλλα δυναμικά, ώς μεταμορφωμένος κόσμος, τό ιστορικό παρόν ύπαρχει μέσα στήν τέχνη, όπως συμμετέχει σ' αύτό προσωπικά ό κάθε καλλιτέχνης. 'Ο καλλιτέχνης καθοδηγεί τό «δυναμισμό πού προκύπτει από τή συναισθηματική ζωή πρός τήν κοινωνική προκοπή».

'Η τέχνη είναι «ένα μέσο έρμηνειας συγκινησιακής, διανοητικής και μεταφυσικής στάσεως» (Ρήντ). 'Ως κοινωνικό λοιπόν λειτούργημα είναι **άνόρθωση**, μέ τήν έτυμολογική σημασία τοῦ ὄρου: δηλαδή είναι στάση ἀπέναντι σέ κάτι ή προτείνει ένα εἰδος στάσεως ἀπέναντι σέ κάτι. Τέτοια είναι ή ἀρχαία ἐλληνική τέχνη, πού στό ἀνθρωπιστικό της μήνυμα, τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀρχετυπική του μορφή, ὀφείλει τήν οίκουμενικότητά της. Τέτοια είναι ή βυζαντινή τέχνη, ή γοτθική – πού ἔκφραζει τό μεταφυσικό βίωμα, τό όποιο κυριαρχεῖ στό Μεσαίωνα –, ή μοντέρνα τέχνη, πού είναι θεληματική παραμόρφωση,

άμφισβήτηση της πραγματικότητας (Κάφκα, Πικάσσο, Θέατρο του παραλόγου κ.λπ.), άφομοίωση και συγχρόνως μεταμόρφωση της ιστορικής στιγμῆς.

4. Έπειδή κύρια πηγή της τέχνης είναι ή ίδια ή ψυχή τοῦ καλλιτέχνη (φαντασία, παράσταση, ιδιοσυγκρασία, διεισδυτική ίκανότητα), χαρακτηριστικό κάθε έργου τέχνης είναι ή **άτομικότητα**. Σέ κάθε έργο τέχνης ή αὐτονομία από τή λογική έξασφαλίζει τή μοναδική του ύπαρξη ώς αισθητικοῦ φαινομένου. Ή τέχνη, ἔτσι, είναι διαρκής **άνανεώση**: κάθε καλλιτεχνικό έργο είναι προσωπικό: οὕτε μιμεῖται οὕτε προστίθεται σέ άλλο, κατά τόν τρόπο πού ισχύει γιά τά έπιστημονικά ή τά τεχνικά προϊόντα, πού είναι πάντα έργα μιᾶς σειρᾶς. Προκειμένου γιά ένα είδος τέχνης ή πρόοδος δέν είναι έξελιξη, άλλ' άναπτυξη, πορεία άκμης – παρακμῆς.

Η τέχνη δέν είναι άναπαραγωγή ένός ώραίου πράγματος, άλλα ώραία άναπαράσταση ένός πράγματος.

”Ας δοῦμε τήν πρόταση σέ συσχετισμό μέ τό θέμα τής άτομικότητας τῶν έργων τής τέχνης.

’Απλή άντιγραφή ή μίμηση είναι τέχνη; Η φωτογραφία, στήν περίπτωση αύτή, προσφέρεται γιά νά δοῦμε τό θέμα μας στίς δυό ὄψεις του. Η φωτογραφία, ὅπου «φυλακίζεται» ή πραγματικότητα, ὅπως τή βλέπει τό μάτι, η μᾶλλον ὅπως τή βλέπει ο φωτογραφικός φακός, είναι ένα στάδιο τής τεχνικής τής φωτογραφίας μιά μορφή τής φωτογραφικής, πού ένδιαφέρει τόν ιστορικό τής έφευρέσεως, τήν τεχνολογία λήψεως φωτογραφῶν ή πού άφορά στή χρήση τους ώς μαζικοῦ μέσου έπικοινωνίας. Μιά φωτογραφία ζώμως πού δέν είναι άπλη ἀποτύπωση μιᾶς εἰκόνας άναγνωρίσιμης, άλλα πού, ἐκτός από φωτοσκιά και τήν ορισμένη γωνία λήψεως, συνδέεται μέ ένα προσωπικό καλλιτεχνικό αισθητήριο και πληροὶ αισθητικούς όρους, προκαλεῖ αισθητική συγκίνηση. Είναι δηλαδή δυνατό νά είναι ή φωτογραφία: νέα «όπτική γλώσσα», ἅμεση καί οίκουμενική, ὅπως καί ή μουσική, ὅπου μάλιστα αἴρονται τά φυσικά ἐμπόδια κάθε γλώσσας, καί νέο είδος τέχνης.

Τά άντιγραφα έξαλλου ένδιαφέρουν κυρίως τήν Ιστορία τής

Πορτραίτο (πολλαπλή έκθεση πάνω στό ίδιο κομμάτι του φίλμ).

Τέχνης (π.χ. τά έργα της Ρωμαϊκής έποχής). Τό «πολλαπλό», τέλος, ένδιαφέρει άπο τα καλλιτεχνικής πλευρᾶς, έφόσον άποτελεῖ όχι ποσοτική έκμετάλλευση, ἀλλ' άναπαραγωγή τοῦ ποιοτικοῦ - αἰσθητικοῦ φαινομένου. Τό γνώρισμα δηλαδή τῆς μοναδικότητας τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου εἶναι πάντα όντολογικό γιά τό έργο τῆς τέχνης.

5. Γιά τή δημιουργία τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου παράλληλα μέ τή φαντασία, τήν παράσταση, τή μοναδική έμπνευση (χάρη στά όποια ἔνα κοινό ύλικό, λέξεις, χρώματα, ἥχοι, παρουσιάζονται σέ μιά ίδιαίτερη μορφή), τό τάλαντο (ἔμφυτες ίκανότητες) συμβάλλει καὶ ή δεξιότητα στήν έφαρμογή τῶν κανόνων τῆς τέχνης. Ή γνώση τῶν κανόνων δέν εἶναι βέβαια πηγή τῆς τέχνης, διαφορετικά ὅλοι οἱ τεχνοκρίτες θά ἡταν καὶ καλλιτέχνες. Ή μεγαλοφυΐα τῆς ποιήσεως, λέει ό Κήτης, «δέν μπορεῖ νά ώριμάσει μέ τόν κανόνα καὶ τή διδαχή». Οὕτε καὶ άποτέλεσμα θελήσεως εἶναι ή τέχνη: «στήν τέχνη τό νά θέλεις δέν εἶναι ἀρκετό», λέει ό Πικάσσο. Ή τέχνη ὅμως εἶναι τόσο έκφραση τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη ὅσο καὶ δεξιότητα, ή όποια εἶναι άποτέλεσμα ἀσκήσεως, συγκεντρώσεως, έργατικότητας. "Οπως τά δίχως καλλιτεχνική πνοή στιχουργήματα κάποιων ρωμαντικῶν δέν εἶναι ποιήματα, ή τυχαία χρήση τῶν λέξεων πού δέν πληροῖ

Θεοτοκόπουλος. Ή ταφή τοῦ Κόμητος Orgaz

όρισμένους καλολογικούς όρους δέν είναι λογοτεχνία. Τά ύλικά ή τά μέσα δέ δημιουργούν έργα τέχνης: οι ήχοι πού δέν έχουν όρισμένη ήξυτητα δέ δημιουργούν μουσική, όπως δέν είναι «τό φῶς, ή σκιά, ή προοπτική, πού μεταμορφώνουν αύτοδύναμα συνηθισμένα ή άκομη ασχήμα αντικείμενα σε έργα τέχνης» (Ρήντ).

Συχνά ή τέχνη είναι έπιμονη ασκηση. Οι καλλιτέχνες, π.χ. ο Σολωμός, ο Βέρντι, ο Καζάλς, ο Πικάσσο, είναι ό,τι στή Φιλοσοφία ο Σωκράτης, δηλαδή «άνδρειοι», άφοσιωμένοι δημιουργοί. «Έτσι ή τέχνη δέν είναι ούτε μόνο έμπνευση, αύθόρμητη έκφραση, ούτε μόνο έφαρμογή κανόνων.

6. Τό έργο τής τέχνης, πού συγκεντρώνει όλα τα παραπάνω γνωρίσματα, άποτελεί ύπερβαση τοῦ χρόνου καί τῆς σχετικότητας. Τήν ύπερβαση τοῦ δεδομένου, τής άπλης πραγματικότητας, τήν έπιτυγχάνει βέβαια ό ἄνθρωπος μέ τή γνώση καί τήν ήθική πράξη: ὅμως ούτε ή γνώση ούτε ή πράξη έχουν τέρμα γιά τό πεπερασμένο ἀνθρώπινο ὄν. Τό φράγμα τοῦ χρόνου τό σπάζει ό ἄνθρωπος μόνο μέ τήν τέχνη. Κάθε μοναδικό καλλιτέχνημα είναι ἔνωση τοῦ χρονικοῦ μέ τό ύπερχονικό, τοῦ αἰσθητοῦ μέ τό ὄντως ὄν. Μέ τήν τέχνη τό νόημα τῆς ζωῆς ἐκφράζεται ἄμεσα, ή ζωή προβάλλει όλοκληρωμένη.

Ή τέχνη, μέ τό ἀπόλυτο αύτό ως ὄντολογικό γνώρισμα, έχει διπλή ἀποτελεσματικότητα. Ό καλλιτέχνης μέ τό έργο του έπιτυγχάνει μέσα του ἔνα πλήρωμα, πού μόνο μέ ἐκεῖνο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς είναι δυνατό νά συγκριθεῖ. 'Ενω ή θρησκεία είναι κατ' ἔξοχήν ἐσωτερική ύπόθεση, ή τέχνη μέ τά ἐξωτερικά της ἀποκρυσταλλώματα δέ λυτρώνει μόνο τόν καλλιτέχνη, ἀλλά καί αύτόν πού συγκινεῖται ἀπό αὐτήν, δηλαδή είναι κάθαρση τοῦ δημιουργοῦ καί κάθαρση ἐκείνων πού μετέχουν σ' αὐτήν, στούς ὅποιους πλουτίζεται καί ἐντείνεται ή συγκινησιακή ζωή.

Στήν τέχνη, καί ὅταν ἐκφράζεται ό ἀνθρώπινος πόνος, κατορθώνεται ή ἀπελευθέρωση ἀπό τόν πόνο, όπως συμβαίνει στό γνωστικό γεγονός, όπου ή γνώση τοῦ πόνου δέν είναι πόνος. Ή συναισθηματικότητα, ως κατάσταση τής κοινῆς ψυχικῆς ζωῆς, είναι πάντα ἄλλη ἀπό τή συγκίνηση τοῦ καλλιτέχνη καί ἄλλη ἀπό τή συγκίνηση πού παρέχει ή τέχνη.

‘Η αισθητική εύχαριστηση έξαλλου είναι δυνατό νά προκαλέσει σ’ έκεινον πού τή δοκιμάζει διάθεση καλλιτεχνικής έκφρασεως. ‘Η καλλιτεχνική δηλαδή δημιουργία όχι μόνο έντείνει τήν ψυχική ζωή, άλλ’ είναι δυνατό νά γίνει καί **κλήση δημιουργικότητας**.

3. ΤΟ ΩΡΑΙΟ

Εισαγωγή. “Οπως ή Λογική συνδέεται μέ τή γνώση καί τό άληθινό καί ή Ήθική μέ τήν πράξη καί τό καλό, ή Αισθητική συνδέεται γενικά μέ τό ώραϊο. Τά ἔργα έξαλλου πού είναι άποτέλεσμα ίδιοτυπης ένέργειας τοῦ ἀνθρώπου καί ἀνταποκρίνονται σέ όρισμένες αἰσθητικές ἀξιώσεις ὄνομάζονται **καλλιτεχνήματα**. ‘Η κρίση γιά τό ώραϊο, δηλαδή γι’ αὐτό πού είναι τό ώραϊο καί γιά τό ίδανικό τοῦ ‘Ωραίου, ἀνήκει στή Φιλοσοφία ώς Αισθητική. ‘Η συναισθηματική ὅμως ἀντίδραση ώς πρός τό ώραϊο στή φύση ḥ στήν τέχνη δέν είναι μία, άλλά ποικίλει ἀνάλογα μέ τόν ψυχισμό τῶν ἀτόμων. ”Ετσι οι θεωρίες γιά τό ώραϊο είναι πολλές.

Τό φυσικό κάλλος συγκίνησε τόν ἀνθρώπο, πρίν ν’ ἀρχίσει ή δημιουργία ἔργων τέχνης, γι’ αὐτό καί ή ἀπόδοση τής φυσικῆς ζωντανίας ύπηρξε ἀπό παλαιά στόχος τής τέχνης καί σχετίζεται μέ τούς τρόπους ἐρμηνείας της (π.χ. ὁ μύθος τοῦ Πυγμαλίωνος, τό ιωνικό κιονόκρανο). Συχνά στήν αἰσθητική μας λειτουργία γίνεται μιά σύμβαση: λέμε γιά ἔνα ἔργο τέχνης ὅτι είναι ώραϊο σάν ἀληθινό, δηλαδή φυσικό.

Εἶδαμε ὅμως ὅτι ή «ποιητική» ένέργεια τοῦ ἀνθρώπου δέν είναι βασικά ἀντιγραφή τῆς φύσεως, άλλ’ ύπερβασή της, ἐφόσον πηγή της είναι ή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ή ὅποια δέν ύπακούει στό νόμο τῆς ἀναγκαιότητας πού χαρακτηρίζει τή φύση. ‘Ο καλλιτέχνης μέ τή δημιουργική του ὥραση ἄλλοτε συμπληρώνει τή φύση, ἄλλοτε διορθώνει τό φυσικό-αἰσθητό, καί τό ἄσχημο τό κάνει ὅμορφο. ”Αν ή πρόταση «τό ώραϊο είναι αἰσθητό» ίσχύει γενικά στήν τέχνη, δέ συμβαίνει τό ἴδιο μέ τήν πρόταση ὅπου ή σχέση τῶν ὥρων είναι ἀντίστροφη (αἰσθητό – ώραϊο).

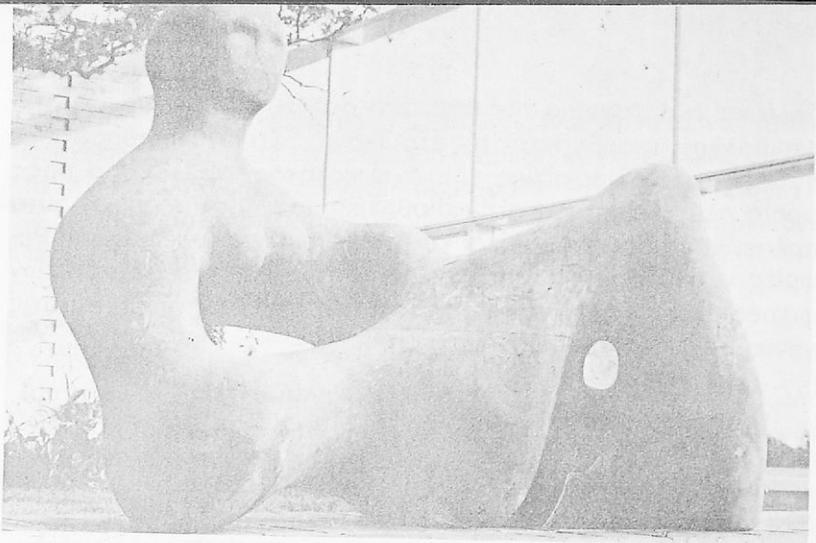
Γενικά ή ίδιοτυπία τῆς καλλιτεχνικής δημιουργίας, ή σχέση

άλλα καί ή αύτονομία της άπεναντι στή φύση καί τό κοινωνικό περιβάλλον, όπαράγοντας τής άτομικότητας τής συναισθηματικής άντιδρασεως είναι αιτίες τής σχετικότητας, πού ἔχει ό όρος ώραϊο στήν τέχνη καί στήν αἰσθητική της ἀποτίμηση. Σ' αύτά πρέπει νά προσθέσουμε καί τό ότι οι ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες γιά τό ώραϊο ἔξαρτωνται ἀπό τήν ὅλη τοποθέτηση τῶν φιλοσόφων καί ποικίλουν, ὅπως αύτά, ἀφοῦ ἐντάσσονται στίς γενικές ἀρχές κάθε συστήματος.

1. **Τό ώραϊο γενικά στήν τέχνη είναι:** μέ τήν εύρεία του ἔννοια ή αἰσθητική ἀξία, μέ τή στενή του ἔννοια μιά αἰσθητική κατηγορία. Τό ώραϊο ως αἰσθητική ἀξία, πού ἐκφράζει ή τέχνη (ὅπως ή ἐπιστήμη τήν ἀλήθεια), ἔχει ἀντίθετό του τό ἀσήμαντο, ἀντιαισθητικό, ἀναξιόλογο· ως μία ἀπό τίς αἰσθητικές κατηγορίες ἀντίθετο ἔχει τό ἄσχημο.

Ἡ σύνδεση τῆς τέχνης μέ τήν ὄμορφιά ως ἰδανικοῦ τῆς μορφῆς ἀνταποκρίνεται ἵστορικά, ὅπως φανερώνουν οἱ εἰκαστικές τέχνες, σέ μιά ἰδιαίτερη φιλοσοφική στάση στή ζωή: τήν ἀνθρωπομορφική ἡ ἀνθρωπομετρική. Πατρίδα της είναι ή ἀρχαία Ἑλλάδα. Οι Ἕλληνες ἔπλασαν καί τούς θεούς τους μέ ἀνθρώπινη μορφή· ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα εύαίσθητοι στό «κάλλος ἐπί τῆς ὕψεως», ὅπως βέβαια καί στή σωφροσύνη γιά τήν ψυχή. Στό ζωντανό ὅν, τήν ἀρμονία στά μέλη καί στή λειτουργικότητά τους τή θεώρησαν ἔκφραση τοῦ κάλλους (καλός - κάγαθός, ὄμηρικοί ἥρωες-ἀθληταί). Τό μέτρο είναι τό ἀπολλώνειο στοιχεῖο καί αύτό κυριαρχεῖ. Ἰδανικό τοῦ ώραίου στήν κλασική ἐποχή είναι ἔνας τέλειος τύπος τοῦ ἀνθρώπινου (Κοῦρος, Ἀπόλλων), ἔνας ἀρχετυπικός, ὅπως λέμε, ἀνθρωπος· αύτό πέρασε κατόπιν στήν Ρώμη καί ἐμφανίστηκε ξανά κατά τήν Ἀναγέννηση.

Οι ἔννοιες ὅμως τέχνη - ὄμορφιά δέν ἦταν, καί δέν είναι ταυτόσημες, ὅσες φορές τή θέση τοῦ ἀνθρώπινου, ἐξιδανικευμένου ἡ μέ ὄποιονδήποτε τρόπο καθοριστικοῦ, παίρνουν ἄλλα ἰδανικά ἡ σκοποί τῆς Τέχνης, ὅπως στήν αὐθόρμητη, πιό παλαιά μορφή τέχνης (ὅπου τά ἔργα είναι διάφορες ἐκφράσεις, οἱ χοροί ἡ τά σχέδια τῶν σπηλαίων είναι προσευχές ἡ μέσα ἐξευμενισμοῦ τῶν φυσικῶν ὄντων) ἡ ὅπως στό ἀνατολικό ἰδανικό, πού είναι

Henry Moore Μισοπλαγιασμένη μορφή

ένστικτώδες, στό βυζαντινό, πού είναι θρησκευτικό και άφηρημένο κτλ. Άνήκει στήν ούσια τής τέχνης τό ότι τό ιδανικό της δέν είναι ένα. Τό ώραϊο ως ιδανικό τής μορφής δέν είναι ολη ή τέχνη ή ολη ή τέχνη δέν είναι ένα μόνο ίδεωδες όμορφιάς. Η ίδεοκρατική άντιληψη τής τέχνης ταυτίζει τό άγαθό μέ τό ώραϊο. "Άλλοτε τό ώραϊο ταυτίζεται μέ τό άληθινό. Ο Μπουαλώ έλεγε, ότι τίποτε δέν είναι ώραϊο έκτός άπο τό άληθινό. Καί στή μοντέρνα τέχνη άπο τήν έπιδραση τής έπιστημονικής στάσεως τού 19ου αιώνα ύποστηρίχτηκε ότι κριτήριο είναι ή άληθεια μᾶλλον παρά ή όμορφιά.

Καί ως πρός τό περιεχόμενό του ό όρος **ώραϊο** είναι σχετικός. "Άλλοτε θεωρείται ώς ώραϊο ή άρμονία μορφής και υλης: στή φύση έχομε γιά παράδειγμα τό έλληνικό τοπίο: στήν τέχνη πρόκειται γιά «όρισμένες διευθετήσεις στήν άναλογία τού σχήματος και τής έπιφάνειας και τής μάζας πού έχουν ώς άποτέλεσμα ένα εύχαριστο συναίσθημα», γιά τήν «αϊσθηση» δηλ. «τῶν εύχαριστων σχέσεων» (Ρήντ).

Στό ρεαλισμό γενικά, όπου τό βάρος φεύγει άπο τήν όργανωση, διάρθρωση και σύνθεση τής μορφής και πηγαίνει στό περιεχόμενο, ώραϊο είναι, ὅ,τι ιδιαίτερα συγκινεῖ ώς ίδεα. Η ψυ-

χολογική έξαλλου έρμηνεία της τέχνης ('Αγγλία 17ος και 18ος αιώνας) θεωρεῖ τό ώραίο ως έσωτερικό συναίσθημα.

2. Τή σχετικότητα τοῦ ὄρου ώραίο φανέρωνει καί ἡ ποικιλία τῶν θεωρήσεών του στή Φιλοσοφία. Θά ἀναφέρουμε γιά παράδειγμα ὄρισμένες ἀπόψεις:

α) Στόν Πλάτωνα ἡ θεώρηση τοῦ ώραίου εἶναι γενικά μεταφυσική. 'Η ώραιότητα δέν εἶναι ἐμπειρική, ἀλλ' ὑπερβατική: 'Ωραίο δηλαδή δέν εἶναι αὐτά τά ἵδια τά πολλά αἰσθητά πράγματα, ἀλλά μιά καὶ μόνη ιδεατή ὁμορφιά. 'Ο αἰσθητός κόσμος δημιουργήθηκε ἀπό ἓνα δημιουργό - τεχνίτη, ὁ ὅποιος πρόσβλεπε στό ιδανικό πρότυπο τῆς ὁμορφιᾶς μέ τό νοῦ του καὶ αὐτὸ ἀπομιμήθηκε· γιά τοῦτο καὶ ὁ κόσμος εἶναι καλλιτέχνημα.

'Η ἐμπειρική ὁμορφιά εἶναι πάντα ἀντανάκλαση τῆς πραγματικῆς - ιδεατῆς ὁμορφιᾶς καὶ ὑπόμνησή της: ἀπό ὅλες τίς ιδέες, λέει ὁ Πλάτων, μόνο ἡ ιδέα τῆς ὁμορφιᾶς μπορεῖ ἀπό τή φύση της νά γίνει ὄρατή, κι ἔτσι νά παρακινήσει στήν ἀναζήτηση τῆς πραγματικῆς, μεταφυσικῆς ὁμορφιᾶς. Στό «Συμπόσιον» ὁ φιλόσοφος διδάσκει τήν τεχνική τῆς διαλεκτικῆς ἀναβάσεως ἀπό τά συγκεκριμένα ὅμορφα ώς τήν ιδέα τῆς ὁμορφιᾶς. 'Ο τρόπος μέ τόν ὅποιον ὁ Πλάτων ἐδῶ ἀναφέρεται στό ώραίο δείχνει ὅτι θεωρεῖ τή σχέση μέ αὐτό ὑπόθεση προσωπική: ἡ ἄμεση θέα τῆς ὁμορφιᾶς καὶ ὁ ὑψιστος βαθμός ἐξάρσεως θά γίνει σ' αὐτόν πού θά ἔχει πετύχει νά ἀσκηθεῖ στήν ἀνάβαση - ἐπαγωγή καὶ θά ἔχει ἀντικαταστήσει τήν αἰσθητική του ὄραση μέ τή νοητική. 'Άλλοῦ ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιά τό «ἀμήχανον κάλλος» τοῦ Ἀγαθοῦ. Σέ τέτοια θεώρηση τῆς ὁμορφιᾶς εἶναι εύνόητο ὅτι, προκειμένου γιά τήν ἵδια τήν τέχνη, τό κάλλος δέν εἶναι ὄντολογικό γνώρισμα, ἀλλά δάνειο, καὶ ἡ ὑποτίμηση τῆς τέχνης γενικά ἔχει σχέση μέ τή θέση της ώς πρός τό ἐπίπεδο τοῦ νοητικοῦ καὶ μόνου πραγματικοῦ.

β) Στόν Πλωτίνο, τοῦ ὅποιού εἶχομε καὶ εἰδικές μελέτες γιά τό ώραίο (Περί καλοῦ, Περί τοῦ νοητοῦ κάλλους), ἡ αἰσθητική θεώρηση εἶναι ὄντολογική: 'Ωραίο εἶναι ὅ,τι πραγματοποιεῖ ἀπόλυτα τήν ούσια του. "Οπως τό χρυσάφι, ἂν τοῦ ἀφαιρέσεις τή σκουριά, μένει ὁ χρυσός πού εἶναι ώραίος, ἔτσι, λέει ὁ Πλωτίνος, ἡ ψυχή τότε μόνο εἶναι ώραία, ὅταν εἶναι μορφή, καθαρός

λόγος. 'Ωραῖο εἶναι ὅ, τι μετέχει στὸ νοητό ὡραῖο. 'Αγαθό, ὡραῖο, ἀληθινό εἶναι στοιχεῖα τοῦ νοῦ, μέσα στὸν ὅποιο ὑπάρχουν τὰ πάντα· ἀπὸ τὰ τρία αὐτά προέρχονται ἡ ήθική, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη.' Ἀρχή ὅλων εἶναι τὸ «ἄρρητον» "Eva, «τὸ πρῶτο ὡραῖο», ἡ μεταφυσική πρωταρχική τῶν ὄντων.

'Ο αἰσθητός κόσμος εἶναι ὡραῖος, γιατὶ ύπάρχει μόνο χάρη στὴν ψυχή πού τὸν μορφοποιεῖ καὶ ἡ ὅποια ἀντλεῖ τὶς μορφές ἀπὸ τὸ νοητό κόσμο. 'Η συμμετοχή δηλαδή στὴν ἰδέα τῆς ὁμορφιᾶς εἶναι ἡ αἰτία τῆς αἰσθητικῆς ὡραιότητας. Καὶ στὴν τέχνη συμβαίνει τό ἴδιο, ὅπου πάλι τὰ πρότυπα εἶναι νοητά. 'Η αἰσθητική ἀπόλαυση τῆς ὁμορφιᾶς ἔξαρταται ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῆς ψυχῆς νά συμμετέχει στὸ νοερό κάλλος, νά κρίνει ἔχοντας ὡς κριτήριο ὄρισμένη ἰδέα πού βρίσκεται μέσα της.'

γ) Συνεπής μέ τὴν ὅλη θεωρία του εἶναι καὶ στὸν Κάντ ἡ αἰσθητική πού περιέχεται στὴν «Κριτική τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν». 'Η συνείδηση, δηλαδή τὸ ύποκείμενο, εἶναι ἐδῶ πυρηνικό σημεῖο: 'Η «Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου» ἀντιμετώπιζει τὰ πράματα ὥχι καθαυτά, ἀλλ' ὡς φαινόμενα, ὅπως σχηματίζονται ἀπὸ τὴ συνθετική ἱκανότητα τῆς συνειδήσεως. Τό ἀληθινό ἔξετάζεται ὡς κάτι πού δέν ύπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ νοῦ μας. 'Η «Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου», ἐξάλλου, ἔξετάζει τὶς ἀξίες ὥχι ὡς ὄντα, ἀλλ' ὡς αἰτήματα, σὲ ἅμεση σχέση μὲ τὴ βούλησή μας. Κατά τὸν ἴδιο τρόπο τὸ ὡραῖο στὴν αἰσθητική θεωρία εἶναι κατηγόρημα τοῦ ύποκειμένου, ὥχι ἰδιότητα τῶν ἀντικειμένων. 'Ωραῖο εἶναι ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν πραγμάτων στὴ συνείδηση τοῦ ύποκειμένου.

'Η αἰσθητική κρίση γιά τὸ ὡραῖο εἶναι ξένη στίς βιολογικές ἀνάγκες, τὰ ύποκειμενικά μας αἰσθήματα, τὴ σκοπιμότητα, τὴν ψυχρή διανόηση· ὡραῖο εἶναι ὅ, τι ἀρέσει γενικά δίχως ἔννοια καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς ἀντικείμενο ἀναγκαῖας ἱκανοποιήσεως. Δηλαδή ἡ αἰσθητική ἱκανοποίηση πού ἐκφράζει ὁ χαρακτηρισμός ὡραῖο εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπὸ τὴν αἰσθησιακή, τὴν πρακτική καὶ τὴν ἡθική· ὁ ἀποκλεισμός ἀκριβῶς τῶν ἄλλων εἶναι ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιά τὴν αἰσθητική. Στίς ἄλλες περιπτώσεις ἔχουμε σχέση ἐπιθυμίας (ἡδονικό - ὡφέλιμο), βουλήσεως (ἀγαθό). Στὴ σχέση ἐπιθυμίας τὸ ἐπιθυμητό εἶναι μέσο (ἡδονικό - ὡφέλι-

μο), στή βουλητική σχέση τό άντικείμενο είναι σκοπός (άγαθό). Στήν περίπτωση τής αἰσθητικῆς ίκανοποιήσεως ύπάρχει ἐλευθερία ὅπως στό παιχνίδι: τό πραγματικό άντικείμενο πού τήν προκαλεῖ δέν ἐνδιαφέρει αὐτόν πού τή δοκιμάζει οὕτε ώς μέσο οὕτε ώς σκοπός, ἀλλά μόνο ώς άντικείμενο θέας, δηλαδή ώς μορφή (τυποκρατία ἡ φορμαλισμός). Ἐξάλλου ἐνώ ώς κατάσταση (συγκίνηση), ὥχι ώς γνωστική σχέση, ἡ αἰσθητική κρίση γιά τό ώραϊο είναι ἀτομική, αὐτό δέν τήν ἐμποδίζει νά ἔχει καθολικό κύρος, καὶ τοῦτο γιατί τό αἰσθητικό συναίσθημα ύπάρχει σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους καὶ γιατί ἀνακοινώνεται, ἐφόσον είναι συναίσθημα πού ἔχει ἐποπτική προέλευση. Οἱ διαφορές τῶν ἀνθρώπων σχετικά μέ τό ώραϊο προκύπτουν ἀπό τή σύγχυση μέ τίς ἄλλες μορφές ἐνδιαφέροντος, τίς ὁποίες ἀναφέραμε.

δ) Στόν Ἔγελο τό ώραϊο είναι ἡ αἰσθητική παράσταση τής ἰδέας, ὥχι πλήρης ἔκφρασή της (μόνη δημιουργία πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἰδέα είναι ἡ Φιλοσοφία). Τό ώραϊο είναι **ἱστορική μορφή** τοῦ νοῦ. Ἡ διαλεκτική (ώς κίνηση ὅμως τής Ἰστορίας, ὥχι ώς προσωπική ἄσκηση) φαίνεται στήν τέχνη πού περνᾶ ἀπό τή θέση (συμβολικό στάδιο, ἀρχαία Αἴγυπτος) στήν ἀντίθεση (ώραϊο ώς ἀρμονία μορφῆς καὶ ὑλης, ἀρχαία Ἑλληνική τέχνη) καὶ φτάνει στή σύνθεση (ρωμαντική τέχνη, δηλαδή γενικά ἡ δυτική τέχνη).

3. Τό ώραϊο, ὥπως εἰδαμε, χαρακτηρίζεται ἀπό πολυσημία. **Ἄς συνοψίσουμε** ώς πρός τά βασικά σημεία ὅσα προηγήθηκαν. "Οταν κάνουμε λόγο γιά τό ώραϊο, ἡ συνείδησή μας βρίσκεται πάντα σέ σχέση μέ κάτι. Δηλαδή ύπάρχουν: ύποκείμενο καὶ ἀντικείμενο πού προκαλεῖ σ' αὐτό τό αἰσθημα τοῦ ώραίου· τό ώραϊο ώς συναίσθημα ἀναγνωρίσεως τοῦ αἰσθητικά ἀξιόλογου είναι ἀτομικό, ποικίλλει στούς λαούς, στίς ἐποχές, στά ἄτομα. Ὁ ἀνθρωπος είναι ιστορικό ὄν, παίρνει δηλαδή κάθε φορά ὄρισμένη στάση ἀπέναντι στή ζωή καὶ στίς ἀξίες. Αύτό, ἐκτός ἀπό τή Φιλοσοφία πού είναι κίνηση τοῦ Λόγου, δείχνει ώς προσωπικό βίωμα καὶ ἡ τέχνη, πού είναι καταλυτική σέ δεδομένα, παράδοση κτλ. Καὶ ἡ αἰσθητική ἐμπειρία είναι ιστορική. Τά ἀγάλματα π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔργα πολιτῶν - καλλιτεχνῶν μέ ίδιαίτερη πολιτική καὶ θρησκευτική νοοτροπία, δέν μποροῦμε νά τά ἐκτιμήσουμε μέ τό ἵδιο κριτήριο ώραιότητας πού είχαν οἱ δημιουργοί

τους ή οι σύγχρονοί τους. Έκτός από τήν ιδιοτυπία τῶν κοινωνικῶν διαθέσεων ύπάρχει καί ή ιδιοτυπία τῶν ψυχολογικῶν· οι αισθητικές τάσεις ποικίλουν κατά τήν ήλικιά ή έχουν βαθμούς, όπως καί οι ήθικές τάσεις· παράδειγμα: στά δεκαέξι του χρόνια ό Παλαμᾶς έγραφε ύμνους γιά τήν όμορφιά τῆς ποιήσεως τοῦ Παράσχου...

”Αν ὅμως ἀναφερθήκαμε στήν ἀτομικότητα τῆς συγκινήσεως από τὸ ὡραῖο, ἀπό τό τελευταῖο ἥδη παράδειγμα καταλαβαίνουμε καί τό ὅτι δέν είναι δυνατό νά ύποστηριχτεῖ, ὅτι ὡραῖο είναι ὅ, τι μᾶς ἀρέσει. Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Κάντ εδειξαν τή συνάφεια ἀτομικότητας - καθολικότητας τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας. Στήν τέχνη ἡ καλλιτεχνική ἀξία, πού συνήθως ἐκφράζουμε μέ τόν ὄρο ὡραῖο, βιώνεται βέβαια ἀτομικά είναι ὅμως ἀντικειμενική, γιά νά ἀποτελεῖ ἀξία. ”Αν δέ μᾶς ἀρέσει ἡ κλασσική μουσική, ἡ ἀντιπάθειά μας δέ σημαίνει ὅτι ἡ μουσική δέν είναι ὡραία, τό ἵδιο ὅπως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἄν δέν μποροῦμε νά συλλάβουμε τά ἀνώτερα Μαθηματικά, δέ συνεπάγεται μείωση τῆς σημασίας τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης.

Οἱ ἄνθρωποι, ἐκτός τῶν ψυχασθενῶν πού δέ συγκινοῦνται από τό αἰσθητικά ἀξιόλογο – ὅπως «οἱ κουρασμένοι δέν ἀγαποῦν» – μποροῦν ὡς ἔνα σημεῖο, (γιατί ύπάρχει καί ἔνα μέρος μυστικό στήν τέχνη) νά μυηθοῦν στήν ἀναγνώριση τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, πού ἔδωσαν τό παράδειγμα τῶν «θεωρῶν» – οἱ ὄποιοι ταξίδευαν γιά νά γνωρίσουν καί νά μεταφέρουν κατόπιν τίς γνώσεις τους στόν τόπο τους – μᾶς ἔδωσαν καί τό παράδειγμα τοῦ πολιτεύματος πού ἐμόρφωνε πολίτες μέ τήν τέχνη (θέατρο, θεωρικά).

”Η αἰσθητική ώς ἐρμηνεία τῆς ἀξίας μπορεῖ νά είναι «παίδευσις εἰς οὐσίαν». Έκτός από τό θεωρητικό τῆς τέχνης σημαντικός είναι ὁ παράγων τῶν ἴδιων τῶν αἰσθαντικῶν καλλιτεχνῶν, πού μᾶς ἔδωσαν ἐξαιρετικές ἀναλύσεις τῶν μυστικῶν τοῦ ὡραίου ώς αἰσθητικῆς ἀξίας. Συχνά μάλιστα ὄρισμένοι τύποι ὡραιότητας καλλιτεχνικῆς ἀναγνωρίστηκαν σέ ἀλλη ἐποχή ἀπό ἐκείνη τῆς δημιουργίας τους χάρη στήν ἀνταπόκριση πού βρήκαν σέ ὄρισμένες αἰσθαντικές συνειδήσεις (π.χ. Θεοτοκόπουλος, γοτθική τέχνη – πού ἀναγνωρίστηκε τό 19ο αἰώνα – Κάλβος, Καβάφης

πού όφείλουν τήν έπιβολή τής τέχνης τους στόν Παλαμᾶ ό πρώτος, στόν Ξενόπουλο ό δεύτερος).

4. ΟΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Εισαγωγή. Ή αἰσθητική ώς φιλοσοφική ἐπιστήμη ἀναζητεῖ στά αἰσθητικά ἔργα ἐνότητα καὶ συνέπεια. "Ἐτσι μελετᾷ τῇ δομῇ τῶν τύπων τῶν αἰσθητικῶν ἀντικειμένων, γιά νά βρεῖ τά γενικά τους κατηγορήματα καὶ τίς ἀντίστοιχες σ' αύτά συναισθηματικές ἀντιδράσεις μας.

Αἰσθητικές κατηγορίες είναι ἥδη στόν Κάντ οἱ ποικίλες μορφές τῆς αἰσθητικῆς κρίσεως ἀναφορικά μέ τά αἰσθητικά ἀντικείμενα. Τό ὡραῖο, ὅπως εἴδαμε, είναι αἰσθητική κρίση, πού συνοδεύεται ἀπό εὐαρέσκεια. Οἱ αἰσθητικές κρίσεις, πού είναι πάντα συνθετικές, είναι ἐδῶ δύο εἰδῶν: ἡ κρίση γιά τό ὡραῖο, πού είναι γενική κατηγορία, καὶ ἡ κρίση γιά τό ὑπέροχο, πού είναι εἰδική κατηγορία τοῦ αἰσθητικοῦ γένους τοῦ ὡραίου.

Σήμερα οἱ αἰσθητικές κατηγορίες συγκεντρώνουν γιά τήν Αἰσθητική τέσσερα χαρακτηριστικά: α) εἰδική συγκινησιακή ἀτμόσφαιρα, β) ὄργανικό σύστημα ἀπό δομημένες δυνάμεις, πού ὑπάρχουν ἀντικειμενικά στό ἔργο τῆς Τέχνης καὶ ἀπό τό ὅποιο προκαλοῦνται οἱ συναισθηματικές μας ἀντιδράσεις, γ) ἔναν τύπο ἀξίας, σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς αἰσθητικῆς κρίσεως μέ τήν ὅποια ἀποτιμᾶται ὁ τρόπος καὶ τό ποσό τῆς ἀνταποκρίσεως τοῦ ἔργου στίς αἰσθητικές ἀξιώσεις, δ) δυνατότητα νά ἐπανευρεθεῖ ἡ κατηγορία σ' ὅλα τά εἴδη τῆς τέχνης.

Τό 19ο αἰώνα καὶ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ ἵσχυε ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν είναι ὄρισμένος, γιά τοῦτο καὶ δέχονταν τήν ταξινόμησή τους σέ ἔνα συνοπτικό πίνακα. Σύμφωνα μέ μιά τέτοια διαίρεση αἰσθητικές κατηγορίες είναι:

- Τό ὡραῖο
- Τό ὑπέροχο
- Τό τραγικό
- Τό κωμικό
- Τό χαριτωμένο
- Τό ἄσχημο

Τό ώραϊο, ὅπως εἴπαμε, είναι δυνατό νά είναι: ή αἰσθητική ἀξία, ὅπότε οἱ ἄλλες κατηγορίες (ὅπως ἡ κατηγορία τοῦ ὑπέροχου στὸν Κάντ) είναι εἴδη αὐτῆς τῆς κατηγορίας, δηλαδή κύριοι τύποι τῆς ὁμορφιᾶς (Μάξ Ντεσσούάρ). Τότε ὅμως τό ἄσχημο δέν είναι κατηγορία, γιατί είναι ἄρνηση τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας. Στήν προηγούμενη διερεύνηση τοῦ ώραίου εἰδαμε ὅτι τό ώραϊο δέν ταυτίζεται ὥπωσδήποτε μέ τό αἰσθητικά ἀξιόλογο. Τό ἄσχημο στήν περίπτωση αὐτή δέν είναι ὅ, τι θά θεωρούσαμε ὡς ἀντίθετο στήν ούσια τοῦ αἰσθητικά ἀξιόλογου. Τό ἄσχημο είναι δυνατό νά προκαλέσει αἰσθητική ἀντίδραση, ἔντονη συγκίνηση, ὅταν είναι π.χ. σκόπιμη ἡ τυχαία παρέκκλιση ἀπό τήν κανονική ὄργανωση τῆς μορφῆς. "Αν τό ώραϊο τό ἵδιο είναι εἴδος τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας, οἱ ἄλλες κατηγορίες είναι ώς πρός αὐτό ἰσότιμες.

Ἡ συνείδηση ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἵδια τέχνη είναι δυναμική δραστηριότητα τοῦ πνεύματος δέν ἐπέτρεψε στήν Αἰσθητική νά σταματήσει στούς κλειστούς πίνακες. Σήμερα ἀντικαθιστοῦν τούς πίνακες αὐτούς μέ πίνακες ἀνοικτούς, ὅπως είναι ὁ κυκλικός πίνακας τοῦ Σουριώ, ὅπου είναι δυνατό νά εἰσέλθουν νέες κάθε φορά κατηγορίες, ὅπως π.χ. τό ποιητικό, τό ἔξυπνο, τό μυστηριώδες, τό δραματικό κ.ἄ.

Μετά τίς διευκρινίσεις αὐτές σχετικά μέ τόν ἀριθμό καί τή συνάφεια τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν θά ἐξετάσουμε ἐνδεικτικά ἀπό τίς παραδοσιακές κατηγορίες τό ὑπέροχο καί τό κωμικό σέ συσχετισμό μέ ἄλλες.

Τό ὑπέροχο

Τό 18ο αἰώνα πρῶτος ὁ "Ἐντμουντ Μπούρκε διατύπωσε μιά ψυχολογική θεωρία μέ θεμελίωση φυσιολογική, σύμφωνα μέ τήν ὅποια τό ὑπερβολικά μεγάλο προκαλεῖ συγκίνηση, θαυμασμό καί δέος. Αύτό τό χαρακτήρισε ώς τό ὑπέροχο. Ὁ Κάντ θεώρησε τό ὑπέροχο ἰδιαίτερη αἰσθητική κατηγορία καί ἔδειξε ὅτι συνίσταται ἀπό τό ἀπεριόριστο, τήν ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου, ἀντίθετα ἀπό τό ώραϊο πού τό χαρακτηρίζει τό ὄριο τῆς μορφῆς: ἀντίστοιχο στό «ὑπέροχο» βίωμα είναι τό ἀπέραντο.

[Η εννοια τοῦ ὑπέροχου ἀπαντᾶ στὸν Πλάτωνα, ὅπου γίνεται λόγος γιά τὸ «ἀμήχανον κάλλος» τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ, στὸν Ποσειδώνιο, τὸ Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα (ὕψος) καὶ στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ «περὶ ὕψους» (ύψηλός ὑφος στὸν πεζό καὶ τὸν ἔμμετρο λόγο). Ἀπό τὸ «περὶ ὕψους» ἐπηρεάστηκε ὁ Μπουαλώ, ὁ ὄποιος εἰσήγαγε τὴν εννοια τοῦ ὑψηλοῦ].

Τὸ ὑπέροχο προκαλεῖ στὸ ὑποκείμενο ἔντονη αἰσθητικὴ συγκίνηση. «Συντελεῖ ἔτσι στὸν πλουτισμό καὶ τὴν ἀνάταση τῆς συγκινησιακῆς μας ζωῆς». Ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση προκαλεῖ, ἐκτός ἀπό τὸ ὑπέροχο, καὶ τὸ τραγικό· ἐνῶ τὸ χαριτωμένο π.χ., ποὺ χαρακτηρίζεται – ἀντίθετα ἀπό τὸ ὑπέροχο – ἀπό τὴν μικρότητα τῶν διαστάσεων καὶ τὴν κομψότητα καὶ – ἀντίθετα ἀπό τὸ βάθος καὶ τὴν σοβαρότητα τοῦ τραγικοῦ – ἀπό ἐλαφρότητα, δέ συντελεῖ στὴν ἔνταση τῆς συγκινήσεως, ἀλλ’ ἀπλῶς εὔχαριστεῖ.

Τό κωμικό (τό δραματικό - τραγικό)

“Οταν οἱ διαστάσεις εἶναι πέρα ἀπό ὄρισμένα ὥρια, τῇ θέσῃ τοῦ χαριτωμένου παίρνει τό κωμικό (π.χ. αὐξηση τῆς ἀσχήμιας, δυσμορφία ἢ ὑπερβολική δυσαναλογία). Ἀπό τὴν πλευρά τοῦ ὑποκειμένου στὴν περίπτωση αὐτή τὸ χαμόγελο γίνεται γέλιο. Οἱ ἐρμηνευτικές ἀπόψεις γιά τό κωμικό εἶναι πολλές. Γενικά μποροῦμε νά τίς διακρίνουμε σέ διανοητικές (Σοπενχάουερ) καὶ συναισθηματικές (Λίπτς). Τό κοινό ἔξαλλου σ’ ὅλες τίς θεωρίες γιά τό κωμικό εἶναι ἡ εννοια τῆς συγκρούσεως (ἀπροσδόκητη διασταύρωση ἀσυμβίβαστων πραγμάτων ἢ νοημάτων).

Τή σημασία τοῦ κωμικοῦ ἀπό φιλοσοφική κυρίως ἀποψη ἀνέλυσε ὁ Μπερξόν στὸ δοκίμιο του «Τό γέλιο». Ἀπό τό ἔργο αὐτό θά ἀντλήσουμε ὄρισμένες ἀπόψεις πού θά συνδυάσουμε μέ ἄλλες σχετικές θεωρήσεις καὶ κατηγορίες. Ὁ Μπερξόν τοποθετεῖ τό κωμικό ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ τή ζωή. Τὴν κωμωδία θεωρεῖ ὡς κοινωνική λειτουργία καὶ πολιτιστικό παράγοντα καὶ τό γέλιο ὡς λειτούργημα ἐπανορθώσεως τῆς ἀκαμψίας, ἡ ὄποια καταστρατηγεῖ τό θεμελιακό, κατά τό φιλόσοφο, νόμο τῆς κινητικότητας καὶ ἀνανεώσεως τῆς ζωῆς.

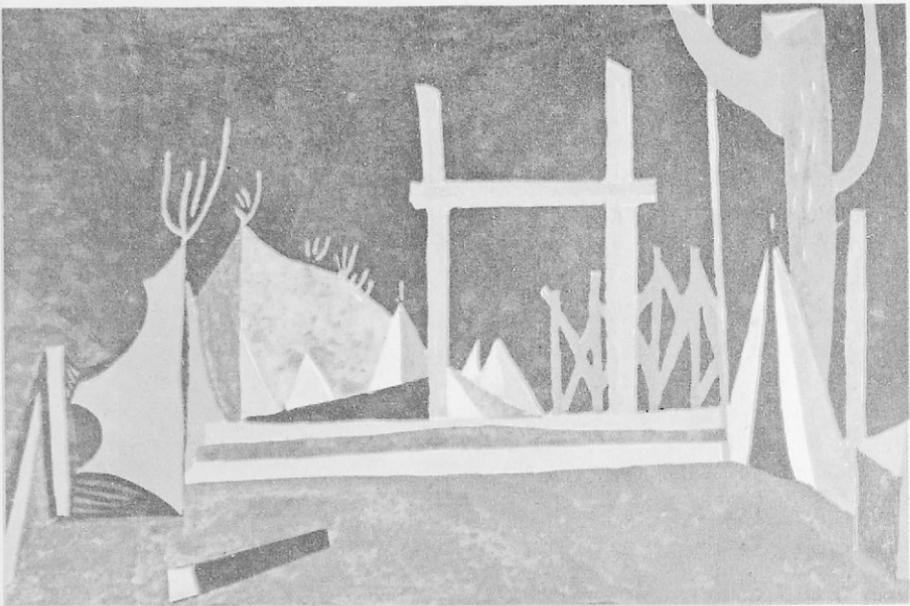
‘Απαραίτητο στοιχεῖο γιά τὴν πρόκληση τοῦ γέλιου εἶναι γιά

Η Κατίνα Παξινού, Άγαύη, στίς «Βάκχες» του Εύριπιδη, με τόν Μινωτή

τόν Μπερξόν τό κλίμα τῆς συναισθηματικῆς ἀδιαφορίας. Συνθετικά στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ ό Μπερξόν θεώρησε: τὴν ἀμηχανία ἢ ἀδεξιότητα, τὴν μηχανική ἀλυγισία, τὸν αὐτοματισμό ἢ ἐπανάληψη κινήσεων, τὴν παραποίηση τῆς πραγματικότητας ἀπό τὴν φαντασία (Δόν Κιχώτης), τὴν μεταμόρφωση τοῦ προσώπου σέ πράγμα (κλόουν), τὰ ἐλαττώματα πού ἀπευθύνονται στή διάνοια.

Σ' αὐτό τό τελευταῖο ἔγκειται ἡ διαφοροποίηση τοῦ δράματος ἀπό τὴν κωμωδία. Στό δράμα τά πάθη ἢ τά ἐλαττώματα ἐνσωματώνονται σέ πρόσωπα καί συνθέτουν τὴ μοναδική στό εἶδος της ιστορία τοῦ προσώπου. Τά πρόσωπα δηλαδή ἔχουν ἀτομικότητα. Στήν κωμωδία ἔχομε συχνά ώς τίτλο ἔνα ὄνομα προσηγορικό (Φιλάργυρος), ἀλλ' αὐτό εἶναι κυρίως χαρακτηρισμός. Τά πρόσωπα ἔδω εἶναι μαριονέττες πού παιζουν, τό κωμικό ἐλάττωμα κρατᾶ τὴν ἀνεξάρτητη ὑπαρξή του, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἐνωμένο μέ ἔνα πρόσωπο. Κάθε κωμικό πρόσωπο εἶναι ἔνας τύπος. Η ύψηλή κωμωδία εἶναι τέχνη πού σκοπεύει στό γενικό, περιγράφει γενικούς τύπους (χαρακτῆρες) ἢ παραλλαγές τύπων. Στά κωμικά πρόσωπα, κατά τόν Μπερξόν, τό κωμικό ἐκδη-

Σαιξηρ, «Μάκβεθ», τό στρατόπεδο

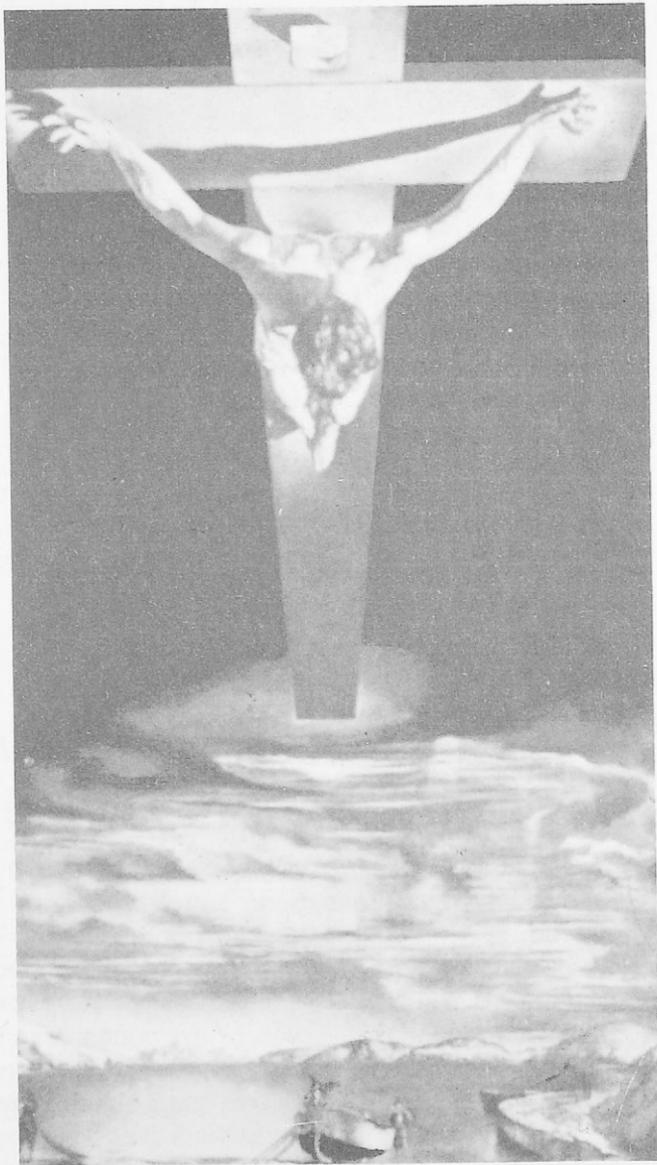
λώνεται όχι μέ τήν ένέργεια (ή ένέργεια ἔχει δραματικότητα), άλλα μέ τίς χειρονομίες (ό Ταρτούφος ώς πρός τίς πράξεις του θά μποροῦσε νά είναι πρόσωπο τραγικό, ώς πρός τίς χειρονομίες του είναι πρόσωπο κωμικό).

Ή άρχαία τραγωδία, (ή όποια είναι κατά τό Θεόφραστο «ἡρωικής τύχης περίστασις»), έπεβαλε μέ τήν καλλιτεχνική της άξια τά πρόσωπά της. Στό δράμα ὅσο πιό σπουδαῖο είναι τό ἔργο τόσο πιό βαθιά είναι ή ἀλήθεια του, ή ἀπεικόνιση δηλ. τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ή γενικότητα σ' αὐτό ύπάρχει στό ἀποτέλεσμα. Στήν τραγωδία ό θεατής συμμετέχει, ἀφοῦ κοινή είναι ή τύχη τῶν παθῶν στούς ἀνθρώπους. Τό τραγικό γιά τούτο καθαίρει καί τό θεατή. Ένω ή κωμωδία κινεῖται μέσα στή φαντασία ἢ ξεκινᾶ ἀπό τήν παρατήρηση τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, ή τραγωδία κινεῖται μέσα στήν ίστορία, καταγράφει συγκρούσεις. «Ο Οιδίποδας», λέει ο Λαλό, «παλεύοντας ἐνάντια στό ἔξωτερικό πεπρωμένο τῆς μοίρας καί ύπομένοντας τήν ἀδικία, η ο Προμηθέας ἐπιμένοντας πεισματικά μέ ἀνελέητη γαλήνη τήν αἰώνια ἐπανάστασή του, αὐτή είναι ή τραγική πράξη».

΄Από τίς διακρίσεις πού προηγήθηκαν μέ τίς σχετικές άναφορές κυρίως στόν Μπερξόν δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι ή κωμωδία είναι κατώτερο είδος ἀπό τήν τραγωδία. Άν τό κωμικό δέν ἔχει βάθος ὅπως τό τραγικό (στήν αἰσθητική συγκίνηση ἀπό τό τραγικό ὑπάρχει «ἡθικός θαυμασμός» ἢ καί «θρησκευτικό δέος»), αύτό δέν ἄφορά στήν Τέχνη. ΄Από τήν πλευρά τής Τέχνης ή ἀξία σχετίζεται μέ τόν τρόπο τής ἀποδόσεως τοῦ κωμικοῦ. Ό μεγάλος καλλιτέχνης είναι (ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων γιά τό φιλόσοφο) ὁ ἴδιος τραγωδοποιός καί κωμωδοποιός (π.χ. Σαίξπηρ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γεωργούλη Κ., Αἰσθητικά καί φιλοσοφικά μελετήματα, 1964.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Ή πρωταρχική τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, «Φιλοσοφία» 3 (1973).
3. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία Γ' 1975.
4. Μουρέλου Γ., Θέματα Αἰσθητικῆς καί Φιλοσοφίας τῆς τέχνης, Θεσ/νίκη 1970.
5. Μουτσόπουλου Εύ., Αἱ Αἰσθητικαὶ Κατηγορίαι, 1970.
7. Read Herbert, Ή φιλοσοφία τῆς μοντέρνας τέχνης, μετάφρ. Σ. Ροζάνη, 1969.
8. Τσάτσου Κ., Δοκίμια Αἰσθητικῆς καί Παιδείας, 1960.
9. Παπανούτσου Εύ., Αἰσθητική, 1969⁴.

Salvador Dalí. Ο Έσταυρωμένος

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

Ε'. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τί είναι γιά μᾶς ή Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔθεσε πρώτη ὅλα τά μεγάλα προβλήματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο σέ κάθε ἐποχή. Ἔτσι ἀσχολήθηκε σέ ἐπίπεδο καθαρῆς θεωρίας μέ τή γνώση, τήν ούσια τῶν ὅντων, τή δομή καί τή λειτουργία τοῦ σύμπαντος, τήν καταγωγή τῆς ζωῆς, τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, τή θέση του μέσα στόν κόσμο καί τά συστήματα τοῦ ὁμαδικοῦ βίου.

Ἀπαντώντας στά βασικά ἐρωτήματα πού ἀνέκαθεν ἀπασχολοῦσαν τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες, ἀντίθετα ἀπό τούς σύγχρονούς τους λαούς, κατόρθωσαν νά ἐμπνεύσουν τήν πραγματικότητα ὥχι πιά μυθικά ἀλλά λογικά, δηλαδή πέτυχαν νά δημιουργήσουν γνώση μέ κύρος γενικά ἀποδεκτό, γνώση

άντικειμενική, αύτό πού λέμε έπιστημη. "Οποιο περιεχόμενο και
ἄν δίνουμε σήμερα στούς ποικίλους τομεῖς τοῦ έπιστητοῦ, πού
όνομάζομε Λογική, Φυσική, Μαθηματικά, Ψυχολογία, Αἰσθητική,
Ήθική, Κοινωνιολογία, Πολιτική Φιλοσοφία κτλ., αύτό έχει τήν
καταγωγή του στό ἀρχαίο ελληνικό πνεῦμα.

"Ολες οἱ βασικές ἀρχές καὶ ὅλες οἱ βασικές ἔννοιες τοῦ εύ-
ρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ θεμελιώθηκαν ἀπό τὴν φιλοσοφία τῶν ἀρ-
χαίων Ἑλλήνων, γεγονός πού κάνει πολλούς νά ταυτίζουν τήν
ἀρχαία ελληνική Φιλοσοφία μέ όλόκληρη τὴν Φιλοσοφία καὶ νά
λένε χαρακτηριστικά ὅτι ὅποιος ἀρχίζει νά φιλοσοφεῖ, ἀρχίζει νά
σκέφτεται μέ τρόπο ελληνικό. "Ετσι ή μελέτη τῆς ἀρχαίας ελλη-
νικής Φιλοσοφίας είναι μελέτη τῆς καταγωγῆς καί τῶν ἀρχῶν τοῦ
πολιτισμοῦ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, δηλαδή είναι γνωριμία μέ
μιά ἀπό τίς διαστάσεις τοῦ είναι μας.

2. Ἰστορικές προϋποθέσεις

"Η Φιλοσοφία είναι ἀνάστημα τῆς ελληνικῆς κοινωνίας τοῦ
βου αἰώνα π.Χ. Τότε ὁ Ἕλληνας ἔχει ἀφήσει πίσω του τή γνωστή
μας ἀπό τήν ἐπική ποίηση παιδική ψυχοσύνθεσή του, ή συνεί-
δησή του εύρυνεται καί βαθαίνει, αἰτήματα προσωπικά τόν κατα-
κλύζουν καί τόν χαρακτηρίζει πιό κριτική στάση ἀπέναντι στή
ζωή. Τό ὡρίμασμα ἀρχίζει, ὅταν ή ζωή στήν Ἑλλάδα μέ τούς
ἀποικισμούς, τή ναυτιλία καί τό ἐμπόριο παίρνει μορφή ἀστική.
Τότε στά λιμάνια τῆς Μεσογείου διασταυρώνονται τ' ἀγαθά τῆς
γῆς καί οἱ ἰδέες τῶν ἀνθρώπων. Μέ τοῦτα οἱ Ἕλληνες πλουτίζουν
τά σπίτια τους, μ' ἐκείνες τό μυαλό τους. Ή ζωή προάγεται καί
ἐκλεπτύνεται. Οἱ δρόμοι τῆς θάλασσας δείχνουν ἀκόμα στούς
φτωχούς πολίτες τόν τρόπο νά ύψωσουν ἀνάστημα μπροστά
στούς κληρονομικούς κυρίους τῆς γῆς τους. "Ετσι σχηματίζεται
μιά ισχυρή μεσαία τάξη, πού μπορεῖ νά ἀμφισβητεῖ στούς εὐγε-
νεῖς τό ἀποκλειστικό δικαίωμα στήν ἔξουσία.

Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα καί ὄλόκληρος ὁ 6ος
χαρακτηρίζονται ἀπό σκληρούς πολιτικούς ἀγῶνες καί μεταπο-
λιτεύσεις. Σ' αύτή τήν περίοδο οἱ πιό πολλές καί οἱ πιό σημαντι-
κές ελληνικές πόλεις περνοῦν ἀπό τή βασιλεία στή δημοκρατία,

ἄλλες ἄμεσα, ὅπου οἱ λαϊκότερες τάξεις κατορθώνουν νά ἐπιβάλουν ἀνόθευτη τή βούλησή τους, καί ἄλλες ἔμμεσα, ὅπου ισχυρά πρόσωπα, οἱ τύραννοι, τίς χειραγωγοῦν ἔναν καιρό, κρατώντας γιά προσωπική τους ὥφελεια τά προνόμια πού ἀφαιροῦν ἀπό τους κληρονομικούς ἄρχοντες. Ὁπωσδήποτε ὅμως τό ἀπολυταρχικό σύστημα παραχωρεῖ βαθμιαῖα τή θέση του στό κράτος τοῦ δικαίου. Τό δίκαιο γίνεται ό νέος διανθρώπινος δεσμός.

Ἡ νέα μορφή τοῦ κράτους ἀφήνει στόν πολίτη ὄλοένα πιό πλατιά περιθώρια ἐλευθερίας καί ὄλοένα πιό πολλές δυνατότητες γιά συμμετοχή στά κοινά. Ἀκόμα καί ἡ θρησκεία τήν ἐποχή αὐτή μπαίνει σέ κάποιο κριτικό στάδιο. Τή δυναμωμένη συνασθηματική ζωή τοῦ "Ἐλληνα δέν τήν ίκανοποιοῦν πιά οἱ παλιές ἱεροτελεστίες, καί γίνεται αἰσθητή ἡ ἀνάγκη γιά πιό προσωπική σχέση μέ τό θεό. Τήν ἀπομάκρυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπό τό μυθικό κόσμο καί τή στροφή του στό ἐγώ, τό ἐδῶ καί τό τώρα τήν παρακολουθοῦμε κυρίως ἀπό τά κείμενα ἦων λυρικῶν ποιητῶν, πού ἐκφράζουν μιά βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς μεταγενέστερη ἀπό τήν ἐπική ποίηση καί προγενέστερη ἀπό τή φιλοσοφία. Στή λυρική ποίηση ἀκριβῶς συναντοῦμε τά πρώτα προσωπικά ἐρωτήματα γιά τόν κόσμο, τό θεό, τόν ἄνθρωπο, τήν ψυχή, τή ζωή, τή γνώση καί τήν πράξη, δηλαδή αύτά πού ὁδηγοῦν στή φιλοσοφία.

3. Ἡ γέννηση τῆς Φιλοσοφίας

"Ως τή στιγμή πού οἱ "Ἐλληνες ἐγκαινίασαν τή φιλοσοφική καί τήν ἐπιστημονική σκέψη, στό χώρο πού κατοικοῦσαν, ὅπως καί στό χώρο τῶν ἄλλων λαῶν, εἶχαν διάδοση ὄρισμένοι μύθοι, πού προβάλλοντας μιά γενεαλογία ἀπό θεϊκά ὄντα, ἐπιχειροῦσαν νά ἐξηγήσουν ὅχι τόσο τήν ούσια καί τή δομή τοῦ κόσμου ὥσο τή χρονική ἔναρξή του καί τήν ἱεραρχία τῶν δυνάμεών του. Ἀπηχήσεις ἀπό τέτοιες ἐρμηνείες συναντοῦμε στόν "Ομηρο, στόν Ἡσίοδο, στούς Ὀρφικούς καί σέ ἄλλα ποιητικά κείμενα.

[Στόν "Ομηρο ό Ὡκεανός καί ἡ Τηθύς, μορφές πού ἐνσαρκώνουν τίς δυνάμεις τοῦ ὑγροῦ καί τοῦ στερεοῦ στοιχείου, εἶναι οἱ γονεῖς τῶν θεῶν καί φυσικά οἱ προπάτορες ὅλων τῶν ὄντων τοῦ

κόσμου. Κατά τόν Ἡσίοδο πρῶτα ἔγινε τό Χάος, ὕστερα ἡ Γῆ, ὕστερα ὁ Ἔρως, τρεῖς παραστάσεις πού ὑποδηλώνουν, θά λέγαμε, μιά νηπιακή ἀντίληψη τοῦ χώρου, τῆς ὕλης καὶ τῆς ἔλξεως. "Ολα τά ὄντα ἔχουν τήν ἀρχή τους σ' αὐτή τήν τριάδα. Ἀπό τό Χάος γεννιέται τό σκοτάδι καὶ ἡ Νύχτα, ἀπό τό Σκοτάδι καὶ τή Νύχτα ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Μέρα. Ἡ Γῆ γεννᾶ τόν Ούρανό, τά Βουνά καὶ τή Θάλασσα. Κατά τούς Ὁρφικούς φαίνεται ὅτι τά πρῶτα ὄντα πού γεννήθηκαν ἥ πού ἦταν αἰώνια, είναι τό Χάος, ἡ Νύχτα, τό Σκοτάδι καὶ τά Τάρταρα. Ἡ Νύχτα γέννησε ἑνα αὔγο καὶ ἀπό αὐτό βγῆκε ὁ Ἔρως, πού ἐνώθηκε μέ τό Χάος καὶ γέννησε τούς θεούς, τόν Ὦκεανό καὶ τή Γῆ. Κατά τό Φερεκύδη ὑπάρχουν τρία ὄντα αἰώνια, ὁ Δίας, ὁ Χρόνος καὶ ἡ Γῆ. Ὁ Δίας παίρνει γυναίκα του τή Γῆ καὶ τῆς προσφέρει ὡς γαμήλιο δῶρο ἔναν πέπλο, πού ὑφαίνει ὁ ἴδιος καὶ πού τόν διακοσμεῖ κεντώντας ἀπάνω του τή στεριά καὶ τή θάλασσα, δηλαδή ὀλόκληρο τόν κόσμο. "Ετσι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στό Φερεκύδη ἐρμηνεύεται ὡς ἔργο τέχνης, βγαλμένο ἀπό τά χέρια τοῦ θεοῦ].

Τελευταῖα στόν κόσμο τῆς ἔρευνας σημειώνεται ἰδιαίτερος ζῆλος στήν προσπάθεια νά ἐξηγηθεῖ ἡ γέννηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπό τόν παραστατικό κύκλο αύτῶν τῶν κοσμογονικῶν μύθων τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἐξωελληνικοῦ χώρου. "Ετσι ἀναζητοῦν σ' αύτούς τούς μύθους τά σπέρματα τῶν προβλημάτων καὶ τά στοιχεῖα τῆς μεθόδου τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τάση αὐτή δικαιώνεται βέβαια ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἀξιολογήσουμε τό ύπόστρωμα τῆς φιλοσοφίας, νά γνωρίσουμε τήν ἀφετηρία της, ἀλλά δέν ἐρμηνεύει καθαυτό τό φαινόμενο τῆς μετάβασης ἀπό τό μύθο στό λόγο. Ἐκεῖνο πού συχνά παραθεωρεῖται ἀπό τούς νεότερους ἔρευνητές είναι τό γεγονός ὅτι οἱ ὄμοιοτητες τῶν ἑλληνικῶν κοσμολογικῶν θεωριῶν μέ τίς κοσμογονικές δοξασίες, ντόπιες καὶ ξένες, είναι στήν ἐπιφάνεια, ὥχι στό βάθος: οἱ δοξασίες ἔχουν νά κάνουν μέ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ θεωρίες λειτουργοῦν μέ ἔννοιες, οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν μυθικές ἐπινοήσεις, ἐνῶ οἱ δεύτερες συνθέτουν λογικές ἐξηγήσεις. "Αν τό στοιχεῖο τοῦ μύθου μόνο του ἦταν ίκανό νά γεννήσει τήν ἐπιστημονική σκέψη, θά ἐπρεπε ὅλοι οἱ λαοί τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀφοῦ είχαν μύθους, νά φτάσουν καὶ στή φιλοσοφία. "Ομως είναι γνωστό ὅτι

οί ἀρχαῖοι λαοί πρίν ἀπό τούς "Ἐλληνες δέν μπόρεσαν νά ὄδηγηθοῦν ποτέ σέ ἀφαιρέσεις, γενικεύσεις καί ἀνακαλύψεις φυσικῶν καί ιστορικῶν νόμων." Ἐμειναν σέ ἐπιδόσεις πάνω σέ όρισμένους πρακτικούς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, μετρήσεις, ἀθροίσεις καί γενικά ἐμπειρικές γνώσεις. Οἱ "Ἐλληνες πῆραν βέβαια ἀπό τούς λαούς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί μυθολογικό ύλικό καί πρακτικές γνώσεις, ἄγνωστο ὅμως σέ ποιό βαθμό, ἀφοῦ δέν μποροῦμε νά ύπολογίσουμε τί εἶχαν κληρονομήσει ἅμεσα ἀπό τὸν αἰγαῖο πολιτισμό. Σημασία πάντως ἔχει τὸ γεγονός ὅτι τὰ στοιχεῖα, πού πήραν οἱ "Ἐλληνες ἀπό ἄλλους λαούς, τὰ ἐπεξεργάστηκαν μέ τό δικό τους πνεῦμα, πού βασικά γνωρίσματά του εἶναι ἡ σαφήνεια καί ἡ ὀξυδέρκεια. Ἀπό αὐτή τῇ ζύμωση προέκυψε ὁ ὄρθος λόγος, πού ἐκδηλώνεται ως ἀφαίρεση καί θεώρηση τοῦ ὄλου, ως τάση γιά γενίκευση, ως μεταμόρφωση τῆς εἰκόνας σέ ἔννοια καί ως διατύπωση νόμων. Θά λέγαμε ὅτι ἂν ὁ ἀρχαῖος "Ἐλληνας κατατριβόταν μέ μετρήσεις καί παρατηρήσεις πάνω σέ μεμονωμένα θέματα, ὅπως τότε ὁ ἀνατολίτης καί ὅπως σήμερα ὁ εἰδικός ἐπιστήμονας, ἡ φιλοσοφία δέ θά γεννιόταν ποτέ! Δέν ξέρει κανείς ἂν ἡ σαφήνεια τῶν γραμμῶν, ἡ πλαστικότητα τῶν σχημάτων, ἡ διαφάνεια, ἡ καθαρότητα καί ἡ ἐποπτικότητα, πού εἶναι γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, δέν ἔγιναν μέ τὸν καιρό γνωρίσματα καί τοῦ νοῦ τῶν κατοίκων του καί δέν τοῦ ἔδωσαν τὴν εύχρεια σέ κάποια στιγμὴ τῆς ιστορίας του νά ἀναστήσει ἀπό τίς νεφελογεννημένες μυθικές μορφές τίς πλαστικές ἔννοιες καί ἀπό τίς προσωποποιημένες φυσικές δυνάμεις τούς τετράγωνους νόμους τοῦ πνεύματος.

4. Διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων

Στή Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων, ὅπως διαμορφώθηκε μέσα στά ιστορικά ὄρια τῆς ἀρχαίας ζωῆς, διακρίνομε τρεῖς μεγάλες χρονικές περιόδους: Τήν περίοδο τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, τήν περίοδο τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας καί τήν περίοδο τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία, πού χρωστᾶ τό ὄνομά της στό γεγονός ὅτι οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποί της ἔζησαν πρίν ἀπό τό

Σωκράτη, άναπτύχθηκε τόν ἔκτο καί τόν πέμπτο αιώνα π.Χ. καί ἔχει κεντρικό θέμα της τή γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δηλαδή είναι Φυσική φιλοσοφία. Τίς κυριότερες σχολές αὐτῆς τῆς περιόδου τίς σχηματίζουν οἱ Ὑλοζωιστές, οἱ Πυθαγόρειοι, οἱ Ἐλεάτες, οἱ Ἀτομικοί καί οἱ Σοφιστές, ἐνῶ ἄλλοι, μεμονωμένοι ἀλλά τό ἕδιο σημαντικοί φιλόσοφοι, ὥπως ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς καί ὁ Ἀναξαγόρας, δημιουργοῦν ἀνεξάρτητα συστήματα.

Ἡ Ἀττική φιλοσοφία, πού ὁνομάζεται ἔτσι ἐπειδή ἀναπτύχθηκε μέ κέντρο τήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ἀρχίζει τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰώνα καί καλύπτει κυρίως τόν τέταρτο. Τό βάρος τῆς προσπάθειάς της ἡ φιλοσοφία αὐτή τό ρίχνει στή γνώση τῆς οὐσίας τῶν ὅντων καί ἔτσι ἐξελίσσεται σέ Ὁντολογία ἥ Μεταφυσική. Κορυφαίες μορφές τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας είναι ὁ Σωκράτης, πού στό πρόσωπο του ἀναφέρουν τήν ἀρχή τους οἱ λεγόμενες Σωκρατικές σχολές, ὁ Πλάτων, ἰδρυτής τῆς Ἀκαδημίας, καί ὁ Ἀριστοτέλης, ἰδρυτής τοῦ Περιπάτου. Ἡ Ἀκαδημία καί ὁ Περίπατος είναι σχολές μέ δράση, πού φτάνει ὡς τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου (6ο αἰώνα μ.Χ.).

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀρχίζει στούς μετακλασσικούς χρόνους καί παρακολουθεῖ τήν ἀρχαία ἑλληνική ζωή τή μετάπλασή της στή χριστιανική κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς τῆς Φιλοσοφίας είναι ἡ προσωπική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, γεγονός πού τήν ἀναδεικνύει σέ Ἡθική φιλοσοφία. Τά κυριότερα ρεύματα καί συστήματα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπαρτίζουν οἱ Στωικοί, οἱ Ἐπικούρειοι, οἱ Σκεπτικοί, οἱ Ἐκλεκτικοί καί οἱ Νεοπλατωνικοί.

"Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τόσο τίς περιόδους ὅσο καί τά συστήματα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας πρέπει νά τά φανταστοῦμε ὅχι ὡς στεγανά διαμερίσματα ἀλλά ὡς μέλη ἐνός ζωντανοῦ ὄργανισμοῦ. Δηλαδή μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ἀμοιβαίες εἰσιθολές ἀπό τόν ἔνα χῶρο στόν ἄλλο, ἀμοιβαίες ἐπιδράσεις, ἀλληλουσμπληρώσεις, ἀντιμαχίες, παράλληλες πορείες κτλ. Ἔτσι ἡ διαίρεση πού κάναμε ἔξυπηρτει ἀπλῶς τήν ἐπιθυμία νά δοῦμε σέ πολύ ἀδρές γραμμές πῶς συναρθρώνεται τό σῶμα τῆς ἀρχαίας Ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας.

Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

1. Περιεχόμενο, χαρακτήρας και σημασία τής Προσωκρατικής φιλοσοφίας

Όλοκληρη ή-πρώτη περίοδος τής άρχαιας ελληνικής φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται από τήν προσπάθεια του άνθρωπου νά προσδιορίσει τήν άρχη και τήν ούσια του κόσμου. Ό κόσμος αποτελεῖ τό κεντρικό πρόβλημά της. Ή ελληνική φιλοσοφία λοιπόν στήν πρώτη περίοδο είναι έπιστήμη τής φύσης («φυσιολογί»), φυσική φιλοσοφία και μαζί φυσική έπιστήμη. Ή φυσική πραγματικότητα γίνεται γιά τόν "Ελληνα τῶν ἀρχαϊκῶν κυρίως χρόνων τό πρώτο έρεθισμα πού βάζει σέ κίνηση τό πνεῦμα του και τό ὄδηγει στό νά γεννήσει τή φιλοσοφία. "Ετσι μποροῦμε νά πούμε από τήν άρχη ότι στήν ιστορία του εύρωπαϊκου άνθρωπου ή συνειδητοποίηση του κοσμολογικού προβλήματος και ή γέννηση τής φιλοσοφίας συμπίπτουν.

Λέγοντας ότι ή Προσωκρατική φιλοσοφία έχει τόν κόσμο ώδ πρόβλημά της κεντρικό και σχεδόν άποκλειστικό, δέν παραθεωροῦμε τό γεγονός ότι οι έκπρόσωποί της έχουν άπόψεις και γιά τόν ἄνθρωπο, τήν κοινωνία, τό κράτος, τή γνώση και τήν πράξη. Είμαστε όμως ύποχρεωμένοι νά έξηγήσουμε ότι οι άπόψεις αύτές άποτελούν προεκτάσεις τής φυσικής φιλοσοφίας τους. Ό ἄνθρωπος και ή συμπεριφορά του ἐδῶ ἔξετάζονται ώδ ἅμεσα ἔξαρτήματα του φυσικού κόσμου. Δέν έχουν γίνει άκόμα ἀντικείμενα εἰδικῶν κλάδων του έπιστητοῦ.

Μέ τήν άπλή δήλωση ότι οι Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρώτοι νά έξηγήσουν τή σύσταση του κόσμου ἀσφαλῶς δέ γίνεται φανερό σέ ὅλες τίς διαστάσεις του τό μέγεθος του ἔγχειρήματος. "Οταν αύτοί οι στοχαστές ξεκινοῦν, ό δρόμος τής έπιστήμης δέν έχει άκόμα χαραχτεῖ και πρέπει νά τόν ἀνοίξουν οί

ίδιοι. Στήν έποχή τους τό μόνο δεδομένο είναι ή διάχυτη άπορια μπροστά στήν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στήν άδιάκοπη γένεση καί φθορά, σέ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στή στεριά καί στή θάλασσα, στόν ούρανό ψηλά καί μέσα στή ζωή τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν, άπορια πού ἔχει πηγή της τοῦ ἀρχαϊκοῦ "Ελλήνα τήν ἐφηβική ὄρμη γιά γνώση. Ἀλλά τό παραστατικό ύλικό είναι φτωχό, τά ὄργανα λείπουν καί ή κριτική γιά τό κύρος τῆς γνώσης είναι ἀνύπαρκτη. Ἐτσι οι πρωτόποροι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρέπει μαζί μέ τή θεωρία τους νά οἰκοδομήσουν καί τή γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, τήν ὄρολογία τῆς ἐπιστήμης καί τόν κριτικό λόγο. Ή συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ καί τοῦ εύρωπαικοῦ πνεύματος ἔδειξε τήν ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν στοχαστῶν. Σήμερα ὅλοι ξέρομε ὅτι οι βάσεις τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης βρίσκονται στήν Προσωκρατική φιλοσοφία καί ὅτι ἀπό αὐτή διατυπώθηκαν οι κυριότερες ἔννοιες ὅλων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰδικά γιά τόν τομέα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι οι αὐτονόητες πιά ἔννοιες κόσμος, φύση, ἄπειρο, χῶρος, χρόνος, ἄτομο, κενό, ὕλη, δύναμη, μέγεθος, κίνηση, ἀριθμός, συνεχές, μέρος, ὅλο, φθορά, γνώση, διάλυση καί ἔνα πλήθος ἄλλες πέρασαν στή γλώσσα τῆς ἐπιστήμης καί καθιερώθηκαν, ἀφοῦ τίς εἰσηγήθηκαν οι Προσωκρατικοί.

2. 'Υλοζωιστές - Ξενοφάνης - 'Ηράκλειτος

Η Φυσική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού ἐγκαινιάζεται μέ τήν ἔννοια τοῦ νεροῦ καί ὄλοκληρώνεται μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀτόμου, σημαδεύεται ἀπό μιά σειρά σταθμούς, πού διαμορφώνουν συστήματα καί σχολές στό χῶρο τοῦ προβληματισμοῦ της. Ο πρώτος ἀπό αὐτούς τούς σταθμούς είναι ή σχολή τῆς Μιλήτου, πού διατύπωσε τήν ύλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Οι 'Υλοζωιστές ὄφειλουν τό χαρακτηρισμό τους στούς ὅρους ὕλη καί ζωή, ἐπειδή οι ἀρχές πού θέσπισαν, ταύτιζαν τήν ὕλη μέ τήν ζωική ἐνέργεια.

Η προσπάθεια γιά τόν προσδιορισμό τῆς ούσίας τοῦ κόσμου καί τήν ἐρμηνεία τῆς δομῆς του ἐγκαινιάζεται μέ τήν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου ἀνάμεσα στά στοιχεῖα, πού συνθέτουν τά σώματα.

Κατά τήν ἀντίληψη τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐτή ἡ πρώτη ὥλη θά ἔπειρε νά ἀποτελεῖ τή βάση ὅχι μόνο γιά τή σύσταση τῶν σωμάτων ἀλλά και γιά τήν ὑπαρξη τῶν στοιχείων. Θά ἔπειρε δηλαδή νά ἀποτελεῖ τή σταθερή οὐσία, πού μολονότι ἀλλοιώνεται ποιοτικά και μεταμορφώνεται σέ ἄλλα στοιχεῖα, πού μέ τήν πρόσμιξή τους γίνεται ἡ σύνθεση τῶν σωμάτων, ὅμως μένει αἰώνια στό βάθος ὅλων τῶν ὄντων και δέ φθείρεται οὕτε μέ τήν ἀποσύνθεση τῶν σωμάτων οὕτε μέ τή μετατροπή τῶν στοιχείων. 'Ο πρώτος ἀναβαθμός σ' αὐτή τήν πορεία τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ εἰναι ἡ ἔννοια τοῦ νεροῦ. 'Ο Θαλῆς ὁ Μιλήσιος (περίπου 625-546) εἶναι ἐκείνος πού θεώρησε τή θάλασσα ὡς πηγή ὅλων τῶν ὄντων.

Τό κοσμολογικό πρόβλημα πού ἐγκαινίασε ὁ Θαλῆς εἶχε τή συνέχειά του στό μαθητή και συμπολίτη του **'Αναξίμανδρο** (περίπου 610-546). 'Ο δεύτερος ύλοιζωιστής φαίνεται νά ἀναζήτησε τή φυσική ἀρχή τοῦ κόσμου σέ πλαίσια εύρυτερα ἀπό τό σῶμα τῆς Θάλασσας. Στό αἴτημά του αὐτό μποροῦσαν νά ἀνταποκριθοῦν κυρίως οἱ παρα-

'Ηράκλειτος

στάσεις τοῦ χάους, τοῦ αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρα, πού μέ αὐτές τό ἑλληνικό πνεῦμα εἶχε τήν πρώτη του ἐνόραση τοῦ διαστημικοῦ χώρου. Μπροστά στήν ἀπεραντοσύνη του στάθηκε καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὅρισε τήν ἀρχή τοῦ κόσμου μέ τὸν ὄρο τοῦ ἀπέραντου, τοῦ «ἀπείρου».

Ο Ἀναξιμένης (περίπου 585–525) πρέπει νά ξεκινᾶ ἀπό τήν ἐπιθυμία νά καταστήσει πιό συγκεκριμένη τήν κοσμολογική ἀρχή τοῦ δασκάλου του Ἀναξιμάνδρου. Μέ βάση τήν ἐμπειρία τῆς γήινης ἀτμόσφαιρας φτάνει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτελεῖ τό περιεχόμενο ὀλόκληρου τοῦ διαστημικοῦ χώρου ἡ μᾶλλον ὅτι ἡ ἀέρινη μάζα ἀπαρτίζει τό κοσμικό σύστημα ὡς τά ἔσχατα ὅριά του. Ο Ἀναξίμανδρος εἶχε θεωρήσει ως ἀρχή τοῦ κόσμου τό ἀπέραντο διάστημα. Ο μαθητής του τό γεμίζει μέ τή μάζα τοῦ ἀέρα. "Ἐτσι ἡ κοσμολογική ἀρχή τοῦ δασκάλου συγκεκριμενοποιεῖται.

Ἡ πρώτη ἀπομύθωση τοῦ κόσμου ἀπό τή σχολή τῆς Μιλήτου εἶχε τή συνέχειά της στήν ἐπαναστατική θεολογία τοῦ Ξενοφάνη τοῦ Κολοφώνιου (περίπου 570-470). "Ἐτσι τά φυσικά σώματα, πού οἱ Ὑλοζωιστές τά εἰδαν ως ἀρχές τῶν ὄντων, ὑπαγόρευσαν στόν Ξενοφάνη νά ἀπορρίψει τόν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ θείου, ἐνῶ ἡ ὑλοζωιστική ἰδέα τῆς μοναδικότητας τῆς πρώτης μορφῆς τῆς ὑλῆς τόν ὁδήγησε σ' ἐνα εἰδος μονοθεϊσμοῦ. Τόσο ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα ἐνός μοναδικοῦ θεοῦ ἔρχονταν σέ φανερή ἀντίθεση μέ τήν ως τότε θρησκευτική παράδοση τῶν Ἑλλήνων, καὶ θά ἦταν ἀδύνατες, ἀν δέν εἶχε προηγηθεῖ ἡ ὑλοζωιστική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Προεκτείνοντας τά διδάγματα τής φυσικῆς θεωρίας τῆς Μιλήτου καὶ τής ἐπαναστατικῆς θεολογίας τοῦ Ξενοφάνη, ὁ μεγαλοφυής Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος (περίπου 540-480) ἔρχεται νά μᾶς δώσει μιά δυναμική παράσταση τοῦ σύμπαντος, βάζοντας ως ἀρχή καὶ ούσία του τό στοιχεῖο τῆς φωτιᾶς. "Ἐτσι κατά τήν ἀντίληψη τοῦ Ἡράκλειτου ὁ κόσμος εἶναι χωρίς ἀρχή καὶ τέλος, ἡ ούσία του εἶναι πύρινη καὶ ἡ λειτουργία του ἀκολουθεῖ ὄρισμένους κανόνες. Ἡ κοσμική φωτιά γίνεται νερό, ἀέρας, γῆ, καὶ αὐτά μέ τή σειρά τους ξαναγίνονται φωτιά. "Ο, τι ὑπάρχει στόν κόσμο εἶναι μεταμορφώσεις τῆς φωτιᾶς. "Ολα ξεκινοῦν ἀπό αύ-

τήν καί καταλήγουν σ' αὐτήν. Ἡ φύση λειτουργεῖ μέ τό μηχανισμό τῆς ἀδιάκοπης μεταβολῆς τῶν στοιχείων πού τή συνθέτουν. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐνότητας τοῦ ὄντος οἱ ἀντιθέσεις, πού ἀποκαλύπτονται μέσα στίς φάσεις τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς μέ τήν ἀμοιβαία ἔχθρική στάση τῶν στοιχείων, δέν ἔχουν σημασία. Τά ἀντίθετα δέν είναι καθαυτά ἀντίθετα, ἀλλά μεταπτώσεις τοῦ ἐνιαίου ὄντος.

3. Πυθαγόρειοι καί Ἐλεάτες

Σύγχρονοι μέ τόν Ξενοφάνη καί τόν Ἡράκλειτο είναι οἱ ἀρχαιότεροι **Πυθαγόρειοι**, πού, παράλληλα μέ τίς μυστικιστικές τάσεις τους, συνεχίζουν τήν ιωνική φυσική, καί ή σκέψη τους στρέφεται κυρίως στίς σχέσεις καί στίς ἀναλογίες, δηλαδή σέ ποσά καί μέτρα μέσα στόν κόσμο τῶν σωμάτων καί τῶν φαινομένων. Αύτό τούς ὁδηγεῖ στό νά ἐννοήσουν τόν ἀριθμό περίπου ὅπως οἱ Ἰωνες ἐννόησαν τό φυσικό σῶμα, μέ ἄλλα λόγια νά δοῦν τόν ἀριθμό, τή μαθηματική σχέση, καί ὅχι τά στοιχεῖα, ώς ἀρχή τοῦ κόσμου. Στούς Πυθαγορείους ὁ ἀριθμός ώς ἀρχή τοῦ κόσμου ἔχει σχεδόν θεοποιηθεῖ. Ἡ δύναμή του παρουσιάζεται ἀπό τό Φιλόλαο ώς ἡγετική μέσα σ' ὅλο τόν κόσμο, τόσο τόν ὑπερβατικό καί τό φυσικό ὄσσο καί ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φύση τοῦ ἀριθμοῦ, λέει ὁ Φιλόλαος, είναι γεμάτη σοφία καί είναι ὁδηγήτρα καί ἐξηγήτρα γιά κάθετι πού ἀποροῦμε καί γιά κάθετι πού ἀγνοοῦμε. Δηλαδή κατά τόν πυθαγόρειο φιλόσοφο δέ θά ἡταν φανερό σέ κανένα, κανένα ἀπό τά πράγματα, οὕτε καθαυτά οὕτε στή μεταξύ τους σχέση, ἃν δέν ἡταν ὁ ἀριθμός καί ή ούσια του, ἐνώ τώρα αὐτός μέ τήν αἰσθηση φέρνει σέ συμφωνία μέσα στήν ψυχή ὅλα τά πράγματα καί τά κάνει γνωστά καί σύμφωνα στή μεταξύ τους σχέση, κατά τή φύση τοῦ κριτηρίου, καί ἀποδίδει τή σωματικότητα καί τίς ἀναλογίες στό καθένα ἀπό τά πράγματα, τόσο τά ἀπειρα ὄσσο καί τά πεπερασμένα.

Οι ἐννοιες τής ἔμψυχης πρωτοϋλης τῶν Ὑλοζωιστῶν, τοῦ πνευματικοῦ θεοῦ τοῦ Ξενοφάνη, τής θερμικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἡράκλειτου καί τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν Πυθαγορείων είχαν στρώσει τό δρόμο γιά νά βαδίσει ή ἐλληνική σκέψη πρός τήν ἀναζήτηση ἐνός ὄντος πέρα ἀπό τά φυσικά σώματα καί φαινόμε-

να. Στό δρόμο αύτό πρωτοπόροι άναδείχτηκαν οι Ἐλεάτες. Ὁ ἀρχηγός τους **Πάρμενίδης** (515-440) ἐγκολπώνεται βασικά τήν ξενοφανική θεολογία και συνδέεται μέ τη μαθηματική σκέψη τῶν Πυθαγορείων, ἀλλά τό ξεκίνημα τῆς θεωρίας του ἐκδηλώνεται ώς ἀντίδραση στό γεμάτο κινητικότητα σύστημα τοῦ Ἡράκλειτου. Ἔτσι στό δυναμικό σύμπαν ἐκείνου ὁ Παρμενίδης ἀντιπαραθέτει ἔνα ὄν στατικό, πού τό θεωρεῖ ἀγέννητο και ἀθάνατο, τέλεια ὄλοκληρωμένο, ἀμετάβλητο και ἀμετακίνητο, μοναδικό και μέ τή συνέχεια μέσα του. Ὅτι βλέπουμε νά γίνεται μέσα στό σύμπαν δέν ἀποτελεῖ παρά ἀπατηλό φαινόμενο, ἀφοῦ τό ὄν δέ γίνεται, ἀλλά εἶναι.

4. Ἐμπεδοκλῆς και Ἀναξαγόρας

Τό ἐπόμενο βῆμα στή σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν νά συγχωνεύσουν τίς θεωρίες πού είχαν διατυπωθεῖ ὡς τότε και νά ἐπιτύχουν μιά πιό συνθετική ἐρμηνεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τήν τάση αύτή ἐκφράζει ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ὁ Ἀκραγαντίνος (492-432), πού δέχεται ώς ἀρχές τέσσερα φυσικά στοιχεῖα και δύο δυνάμεις, ἀντίθετες μεταξύ τους. Τά στοιχεῖα εἶναι τά γνωστά ἀπό τίς ἀρχαιότερες θεωρίες φυσικά σώματα, δηλαδή τό νερό, ὁ ἀέρας, ή γῆ και ἡ φωτιά. Οι δυνάμεις εἶναι ἡ «Φιλότης» και τό «Νεῖκος», δηλαδή ἡ ἀγάπη και τό μίσος, ἡ ἔλξη και ἡ ἀπώθηση. Μέ αύτές τίς ἔξι ἀρχές συντίθεται και ἀποσυντίθεται τό σύμπαν. Ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ἀποδέχεται τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μή εἶναι και τίποτα δέν καταλήγει στό μή εἶναι, και ἀπό τή θέση αύτή μπορεῖ νά ύποστηρίξει ὅτι αὐτό πού λέμε γένεση και φθορά δέν εἶναι παρά ἡ ἐνωση και ἡ διάλυση τῶν στοιχείων. Τά στοιχεῖα δέν ἔχουν δική τους κίνηση, ἀλλά δέχονται ὠθήσεις ἀπό τή «Φιλότητα» και τό **Νεῖκος**. Μέ τήν πρώτη δύναμη τά στοιχεῖα ἔλκονται και συνθέτουν σώματα, ἐνώ μέ τή δεύτερη τά στοιχεῖα ἀπωθοῦνται και τά σώματα διαλύονται.

Ἀπό τό ἐλεατικό δόγμα ὅτι τίποτα δέ γίνεται ἀπό τό μή εἶναι και τίποτα δέν καταλήγει στό μή εἶναι ξεκινᾶ και ὁ **Ἀναξαγόρας** ὁ Κλαζομένιος (500-428), πού ἀποδέχεται ἐπίσης τή θέση τοῦ **Ἐμπεδοκλῆ** ὅτι γένεση και φθορά εἶναι ἐνωση και διάλυση τῶν στοι-

χείων, πού καθαυτά βέβαια είναι άμετάβλητα. Ὁ Ἀναξαγόρας ὅμως δουλεύοντας αύτά τά δεδομένα φτάνει σέ αλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ βασική ἀπορία του είναι: Ἐφοῦ τά στοιχεῖα καθαυτά είναι ἀμετάβλητα, πῶς συμβαίνει π.χ. ἀπό τό ψωμί πού τρώμε νά γίνονται σάρκες, ὅστα, φλέβες, αἷμα, τρίχες κτλ., Αύτή τόν ὁδηγεῖ στήν ἐκδοχή ὅτι μέσα σέ κάθε ούσια ὑπάρχουν ἀπό τήν ἀρχή ὅλες οἱ ούσιες μαζί καί ἔτοι τό κάθε μέρος τρέφεται μέ τίς ὅμοιες του ούσιες, πού βρίσκονται παντοῦ. Ὁ Ἀναξαγόρας συμπεραίνει ἐπίσης ὅτι τά στοιχεῖα δέν είναι τέσσερα, ἀλλά ἄπειρα καί στόν ἀριθμό καί στό μέγεθος καί στό μερισμό τους. Τέλος, θέλοντας νά ἐξηγήσει τήν κίνηση τῶν στοιχείων καί παρατηρώντας τήν τάξη πού ὑπάρχει στά πράγματα τοῦ κόσμου, ὑποθέτει μιά δύναμη ὅμοια μ' ἐκείνη πού είναι ἡ αἰτία γιά τήν τάξη στίς ἐκδηλώσεις καί τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δύναμη αὐτή είναι ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς λοιπόν είναι γιά τόν Ἀναξαγόρα ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ σύμπαντος καί ὁ ρυθμιστής του. Είναι αὐθυπόστατος, χωριστός ἀπό τά στοιχεῖα, ἀπαλλαγμένος ἀπό πάθη καί ἀπό κάθε μεταβολή, αὐτοδύναμος καί παντοδύναμος, παντογνώστης καί πανταχοῦ παρών.

5. Ἀτομικοί

Ὕστερα ἀπό τόν Ἐμπεδοκλῆ καί τόν Ἀναξαγόρα οἱ Ἀτομικοί, ὁ **Λεύκιππος** (5ος αι.) καί ὁ **Δημόκριτος** ὁ Ἀβδηρίτης (460-370), κλείνουν τόν κύκλο τῆς προσπάθειας γιά νά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στίς θεωρίες τοῦ Ἡράκλειτου καί τοῦ Παρμενίδη. Οι Ἀτομικοί δέ δυσκολεύονται νά δεχτοῦν τήν ἐλεατική θέση ὅτι τό ὃν είναι ἀγέννητο, ἀμετάβλητο καί ἄφθαρτο, ὅμως ἔχουν παράλληλα πειστεῖ καί γιά τήν πολλαπλότητά του καί γιά τήν κίνησή του, πράγματα πού οἱ Ἐλεάτες τά είχαν ἀρνηθεῖ, γιατί δέν καταλάβαιναν πῶς τό ὃν θά μποροῦσε νά διαιρεῖται ἡ νά κινεῖται, ἀφοῦ γι' αὐτούς ἔξω ἀπό αὐτό δέν ὑπῆρχε τίποτα. Οι Ἀτομικοί διαπίστωσαν ὅτι μέ αὐτό τόν τρόπο οἱ Ἐλεάτες είχαν ἀρνηθεῖ καί τήν ὑπαρξη τοῦ κενοῦ, πού τό ταύτιζαν μέ τό μή ὃν. Ἀλλά τό «κενόν» ἀπέναντι στό «πλήρες», στό ὃν, μπορεῖ νά τό λέμε μή ὃν, είναι ὅμως τόσο πραγματικό ὅσο καί τό ὃν. Μέ ἄλλα λόγια ἡ

Ύπαρξη τοῦ κενοῦ χώρου εἶναι τόσο βέβαιη ὡσού καί ἡ ὑπαρξη τοῦ ὄντος. "Ετοι τό «κενόν» καί τό «πλήρες» ἔγιναν γιά τούς Ἀτομικούς οἱ βάσεις τῆς ἐρμηνείας τοῦ σύμπαντος.

Αλλά τί εἶναι τό «πλήρες»; "Ηδη ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶχε δεχτεῖ ὅτι τά στοιχεῖα ἀποτελοῦνται ἀπό πολὺ μικρά μόρια, «ξύσματα», πού τό μάτι δέν τά βλέπει, καί αὐτά σχηματίζουν στρώματα καί ἀποτελοῦν τόν αἰσθητό κόσμο. Ό ἐλεάτης Ζήνων, παρεκκλίνοντας ἀπό τό δόγμα τοῦ δασκάλου του Παρμενίδη, πού ἥθελε τό ὄν ἀδιαίρετο, δίδασκε ὅτι τά σώματα «διχοτομοῦνται», διαιροῦνται, καί μάλιστα ἀπεριόριστα. Αὐτό ἔκανε τούς Ἀτομικούς νά σκεφτοῦν ὅτι πρέπει νά ύπάρχουν μόρια τῆς ὕλης, πού δέν μποροῦν νά κομματιστοῦν πάρα πέρα. Γιατί ἂν τά σώματα εἶναι διαιρετά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, θά πρέπει νά ύπάρχουν καί κενά σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ἀφοῦ χωρίς κενό εἶναι ἀδιανόητη ἡ διαιρεση τῶν σωμάτων. "Αν ὅμως ἡ ὕλη εἶναι διαιρετή σέ βαθμό ἀπεριόριστο, ὅπως ύποστηρίζει ὁ Ζήνων, τότε ὅλα τά σώματα θά πρέπει νά ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό κενά, ἀφοῦ δέ θά ύπάρχει τίποτ' ἄλλο ἀπό κενό, καί ἡ ούσία τῶν ὄντων θά εἶναι τό κενό. 'Αλλά ἡ «διχοτομία» τοῦ Ζήνωνα ἀνταποκρίνεται στή μαθηματική πραγματικότητα, ὅχι στή φυσική. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη τά μόρια τῆς ὕλης, πού ἀπαρτίζουν τή μάζα τῶν σωμάτων, νά εἶναι ὡς ἔνα σημεῖο ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε κενό, πρέπει νά ἔχουν τέλεια πληρότητα καί ἔτσι νά μή δέχονται πιά ἄλλες τομές, δηλαδή νά εἶναι ἄτομα, ἄτμητα, καί νά μή μεταβάλλονται. 'Από τέτοια ἄτομα μόρια ὕλης ἀποτελοῦνται ὅλα τά σώματα, καί μόνο ἀνάμεσα στά ἄτομα αὐτά παρεμβάλλεται πολύ ἡ λίγο κενό.

"Υστερα ἀπ' αὐτό οἱ Ἀτομικοί δέ δυσκολεύτηκαν ν' ἀποδώσουν στό ἄτομο τά χαρακτηριστικά πού ὁ Παρμενίδης ἔδινε στό ὄν: Τό ἄτομο εἶναι ἀγέννητο, ἄφθαρτο, ἀμετάβλητο, ἀπλό καί μέ ὄρισμένα ὅρια. "Άλλες ιδιότητες πέρα ἀπό τή σωματική ἔκταση, τοῦ ὄγκου, δέν ἔχει τό ἄτομο. "Ετοι, μέ βάση τήν ὄντολογία τοῦ Παρμενίδη πρωτοφαίνεται στήν ίστορία τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἡ ἔννοια τῆς «ἀποίου» ὕλης. Οί ποιότητες ἐρμηνεύονται από τή συμπλοκή τῶν ἀτόμων κατά τόν ἀπαρτισμό τῶν σωμάτων.

Τρεῖς μεγάλες προσπάθειες ἔγιναν, γιά νά γεφυρωθεῖ τό χά-

σμα ἀνάμεσα στόν Ἡράκλειτο καί στόν Παρμενίδη: Τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Ἀναξαγόρα καί τῶν Ἀτομικῶν. Ἀπό αὐτές ή τελευταία ἔφτασε σέ πιό ὄριστικά ἀποτελέσματα καί ἔδωσε μιά πιό ἀνθεκτική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ούσίας τοῦ κόσμου, τό πρώτο πρόβλημα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού τό ἔθεσαν οἱ παλαιοί δάσκαλοι τῆς Μιλήτου.

2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Ἡ ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν θεμελιώνεται πάνω στήν ἀστική κοινωνία πού βγῆκε ὑστερα ἀπό τούς περσικούς πολέμους μέ τίς πρακτικές ἀνάγκες της γιά νέα μορφή παιδείας. Οἱ Σοφιστές σταδιοδρομοῦν ὡς δάσκαλοι τῆς σοφίας, παίρνουν ἀπό τά πλουσιόσπιτα τούς νεαρούς καί τούς προετοιμάζουν γιά τόν ἀγώνα τῆς ζωῆς, γιά δύναμη καί πλοῦτο. Οἱ Προσωκρατικοί ἦταν γνήσιοι ἐρευνητές. Ἀναζητοῦσαν τήν ἀλήθεια γιά χάρη τῆς ἀλήθειας. Ἐρευνοῦσαν τή συνάφεια τῶν πραγμάτων μέσα στό μακρόκοσμο καί τό μικρόκοσμο. Τό ἐνδιαφέρον τους δέν εἶχε σχέση μέ τά καθημερινά προβλήματα. Μέ τούς Σοφιστές συμβαίνει τό αντίθετο. Αύτοί παρουσιάζουν μεγάλη δημόσια δραστηριότητα καί τρέχουν ἀπό πόλη σέ πόλη, γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καί νά εἰσπράξουν ύψηλά δίδακτρα. Τά βασικά ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας τους εἶναι: ρητορική, διαλεκτική, ἡθική, πολιτική θεωρία, ύφολογία, μυθολογία, μουσική θεωρία, ἀστρονομία, μετεωρολογία. Ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι νά ἐκπαιδεύσουν ἀνθρώπους, νά κάνουν τούς μαθητές τους ὅσο γίνεται πιό ίκανούς στή σκέψη, στό λόγο καί στήν πράξη, γιά νά ἔχουν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἐπιτυχία στή ζωή.

Ο Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης (490/85-420/15) ξεκινᾶ ἀπό τό δόγμα τοῦ Ἡράκλειτου γιά τή γενική μεταβλητότητα καί πιστεύει ὅτι ὅλα τά πράγματα τοῦ κόσμου ὑπόκεινται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή. Γι' αὐτό, λέει, δέν μποροῦμε νά πούμε γιά κανένα πράγμα ὅτι εἶναι ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἀλλά μποροῦμε μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα στήν κάθε στιγμή, δηλαδή νά κάνουμε μόνο σχετικές κρίσεις, καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι «ο ἀνθρωπος εἶναι τό μέτρο γιά ὅλα τά πράγματα».

‘Ο μηδενισμός όδηγει τό Γοργία τό Λεοντίνο (483-376) στή ρητορική, άπό τήν όποια κατασκευάζει μιά άντιλογική. Έδω ή σκέψη καταντά ένα παιχνίδι δεξιοτεχνίας με λέξεις καί με σχηματικές έννοιες. Μοναδική πίστη τοῦ Γοργία είναι ή πίστη στή δύναμη τοῦ λόγου. Στήν ίδια γραμμή βρισκονται ό Θρασύμαχος ό Χαλκηδόνιος (5ος αι.) καί ό Αντιφῶν ό Αθηναῖος (5ος αι.). Άπο αύτούς ό πρωτος κηρύσσει τό δίκαιο τοῦ ισχυροτέρου καί τήν ψυχολογία τών παθών καί ύποστηρίζει ότι μπορεῖ νά ξεσηκώσει στήν ψυχή τών άκροατών του όποια αἰσθήματα θέλει, ένω δέ εύτερος λέει ότι μέ τή δύναμη τοῦ λόγου κατέχει τήν τέχνη τῆς άλυπίας. Τό πιό σημαντικό μέρος τοῦ έργου τοῦ Αντιφώντα είναι ή θεωρία του γιά τό δίκαιο, όπου ύποστηρίζει ότι οι νόμοι τοῦ Κράτους δέν είναι σύμφωνοι μέ τή φύση, γι' αύτό καί όταν τούς παραβαίνει κανείς, χωρίς νά γίνει άντιληπτός, δέν έχει νά φοβηθεῖ τίποτα, ένω όταν παραβαίνει τούς φυσικούς νόμους, οι συνέπειες είναι άναπότρεπτες.

Άπο τούς άλλους Σοφιστές πρέπει νά άναφέρουμε τόν Πρόδικο τόν Κείο (470/60-), πού τήν έργασία του γιά τά συνώνυμα είρωνεύεται ό Πλάτων, τόν Κριτία (460/55-403), θείο τοῦ Πλάτωνα καί ένναν άπό τούς Τριάκοντα τυράννους, πού άσχολήθηκε μέ τίς μορφές τών πολιτευμάτων, τίς ἀνακαλύψεις καί τήν ίστορία τοῦ πολιτισμοῦ, τόν Ιππία τόν Ήλείο (5ος αι.) καί τόν Ανώνυμο τοῦ Ιαμβλίχου (5ος αι.). Ο Ιππίας είναι ό έγκυκλοπαιδιστής τής Σοφιστικής. Κάνει είσαγωγές στή διαλεκτική, στή γεωμετρία, στήν άστρονομία, στή μουσική, στή ρυθμική, καί καταπιάνεται μέ προβλήματα θεωρίας τής τέχνης, προϊστορίας καί γλωσσολογίας. Ο Ανώνυμος είναι γνωστός ώς έχθρος τής ήθικής τοῦ κυριάρχου καί ώς πρόμαχος μιάς κοινωνικά προσανατολισμένης ήθικής. Στή θεωρία του γιά τόν πολιτισμό ύποστηρίζει ότι ή άνάγκη γέννησε τό νόμο καί τή δικαιοσύνη μέσα στήν πρώτη κιόλας συμβίωση τών άνθρωπων. Αντιπροσωπεύει μιά θετική ίδεοκρατική ήθική, γι' αύτό καί ή άπόσταση πού τόν χωρίζει άπό τή σωκρατική φιλοσοφία είναι μικρότερη άπό έκεινή πού χωρίζει κάθε άλλο σοφιστή άπό τόν ίδρυτή τής Αττικής φιλοσοφίας.

Γενικά γιά τήν ίστορία τής ήθικής ή περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρουσιάζει έξαιρετικό ένδιαφέρον. Άπο τά

κηρύγματα πού άκούονται τά πιό χτυπητά είναι: 'Από τή φύση εἴμαστε όλοι ίσοι· ή φύση μᾶς γεννᾶ όλους ἐλευθέρους· τό πραγματικό δίκαιο δέν είναι τό συμβατικό ἀλλά τό φυσικό, δηλαδή τό δίκαιο τοῦ πιό δυνατοῦ, κοινοκτημοσύνη κ.λπ. Τά κηρύγματα αύτά ξεσηκώνουν πραγματική ἐπανάσταση στήν κοινωνία τοῦ δου αἰώνα π.χ.

'Η παρουσία τῆς Σοφιστικῆς περιέχει στοιχεῖα θετικά καί ἀρνητικά. 'Από τή μιά ή Σοφιστική βάζει στό ἐπίκεντρο τῆς μελέτης τόν ἄνθρωπο, τή γνώση καί τήν πράξη του, θέτει ἀπό τήν ἀρχή τό γνωσιολογικό πρόβλημα, θεμελιώνει τή διαλεκτική καί τή λογική, ἐγκαινιάζει τήν ψυχολογία καί μελετᾶ τήν καταγωγή τῆς γλώσσας καί τοῦ πολιτισμοῦ. 'Από τήν ἄλλη ὅμως ή σχετικοκρατία καί ὁ ύποκειμενισμός της ἀναφορικά μέ τήν ἐπαναστατικότητα τῶν πνευμάτων ἀπέναντι στούς κοινωνικούς θεσμούς, ὁ σκεπτικισμός καί ή ἀδιαφορία της γιά τή θρησκεία βύθιζαν τά πάντα στήν ἀμφιβολία. 'Η γνώση καί ή πράξη τοῦ ἄνθρωπου ἔμεναν μετέωρες, χωρίς ἀντικειμενικό κύρος. Αὐτό ἔκανε ἀπαραίτητη τήν ἐμφάνιση ἐνός Σωκράτη, πού θά ἀναζητοῦσε γιά τή γνώση μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια καί γιά τήν πράξη ἔνα καθολικό μέτρο, δηλαδή ἔνα ἀπόλυτο καλό καί ἔνα ἀπόλυτο κακό.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ο Σωκράτης (470-399) δέν είναι ούτε προφήτης ούτε δάσκαλος τῆς σοφίας κατά τό πρότυπο τῶν Σοφιστῶν. Ο τρόπος πού ἀναπύσσει τίς σκέψεις του είναι ό διάλογος, πού τὸν ἐπιδιώκει παντοῦ, στήν ἀγορά, στά ἐργαστήρια καί στά γυμναστήρια. Εἶναι ό μόνος δάσκαλος πού δέν παίρνει δίδακτρα. Τό πνεῦμα του, ὅπως λέει ό Ἀριστοτέλης, ἔχει δυό βασικές ἰδιότητες: Πρῶτα ἔρει νά ρωτᾶ γιά πράγματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπον αἰώνια καί ὕστερα νά ἐλέγχει τὴν ἀπάντηση πού παίρνει καί νά κρίνει τὸ κύρος τῆς. Καταδικάστηκε σέ θάνατο γιά ἀθεϊσμό, εἰσαγωγή νέων θεῶν καί διαφθορά τῆς νεολαίας. "Ομως τό πέρασμά του ἄφησε τὴν ἐντύπωσην μιᾶς προσωπικότητας κυριαρχημένης ἀπό μιά «δαιμονική» δύναμη, μιᾶς προσωπικότητας πού μέ τό παράδειγμα, μέ τὴν προτροπή, μέ τό ἥθος της ξυπνοῦσε μέσα στούς ἀνθρώπους, κατά ἓνα μοναδικό τρόπο, τὴν ἀνάγκη γιά μιά ὄλοτελα νέα ζωή.

"Οπως οἱ Σοφιστές ἔτοι καί ὁ Σωκράτης πατὰ στό ἔδαφος τοῦ «διαφωτισμοῦ». Ή στάση του ἀπέναντι στίς καθιερωμένες ἀντιλήψεις είναι ἐκείνη τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ. Καί ὅμως ύπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στό Σωκράτη καί στούς Σοφιστές. Ἐνώ οἱ Σοφιστές μέ τό σκεπτικισμό τους βάζουν σέ κίνδυνο ὀλόκληρη τή γνώση, τὴν ἥθικότητα καί γενικά τίς βάσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Σωκράτης ζεῖ μέ τὴν πεποίθηση ὅτι ύπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀνεξάρτητη ἀπό τίς εἰκασίες καί τίς δοξασίες τόσο τοῦ ἀτόμου όσο καί τῆς μάζας, ὅτι αὐτή ἡ ἀλήθεια είναι προσιτή μέ τὸν ὄρθο λόγο καί ὅτι στό λογικό είναι οἱ νόμοι, πού διέπουν τή σκέψη καί τὴν ἀληθινή γνώση.

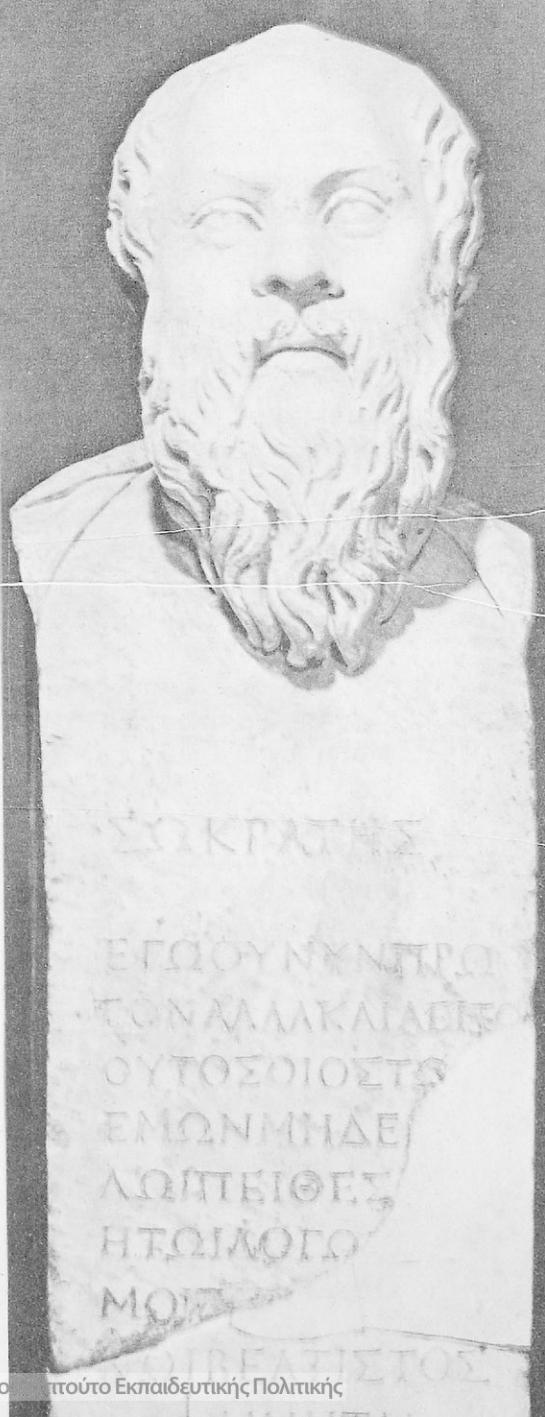
Ο Σωκράτης ἀνακαλύπτει στούς νόμους τοῦ λογικοῦ ἔναν ὄλοτελα καινούριο κόσμο, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τὴν περιοχή τῶν αἰσθήσεων καί τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων τοῦ καθενός. Μέ τὴν ἀνακάλυψη αὐτή ξεπερνιέται ἡ αἰσθησιοκρατία καί ἡ σχετι-

κοκρατία τῶν Σοφιστῶν καὶ σώζεται ἡ ἐπιστήμη ἡ, καλύτερα, θεμελιώνεται πραγματικά γιά πρώτη φορά. Γιατί ἀκριβῶς γιά πρώτη φορά ἐδῶ θεμελιώνεται ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς γνώσεως.

‘Ο Σωκράτης ἐπιβάλλει γιά πρώτη φορά τῇ διάκριση ἀνάμεσα στή γνώση καὶ στή γνώμη. Πραγματική γνώση εἶναι ἐκείνη πού θεμελιώνεται μέ στην οιες. Πρώτος ό Σωκράτης ἀνακαλύπτει τίς ἔννοιες, πού ἰσχύουν στόν ἔδιο βαθμό γιά κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο, καὶ γίνεται ό θεμελιωτής τῆς ἐπιστήμης τοῦ γενικοῦ, τῆς Λογικῆς.

‘Η διαλεκτική τοῦ Σωκράτη εἶναι ό πρόδρομος τῆς ἡθικῆς του. Μέ τή μέθοδο τῆς διαλεκτικῆς ό Σωκράτης γίνεται ό θεμελιωτής μιᾶς αὐτόνομης ἡθικότητας, πού βασίζεται ἀποκλειστικά στή Λογική. Μέ αὐτό τόν τρόπο ό Ἡθική ἀποδεσμεύεται γιά πρώτη φορά ἀπό τήν τερατώδη δύναμη τῆς συνήθειας καὶ ἀπό τήν πατροπαράδοτη θρησκευτικότητα καὶ κατοχυρώνεται ἀσφαλέστερα ἀπό κάθε ἄλλη φορά. ‘Ο Σωκράτης κυριαρχεῖται ἀπό τήν πίστη σε ἓνα ἀπόλυτο καλό καὶ ἓνα ἀπόλυτο κακό. ‘Ετσι ἀναγνωρίζει ἓναν ἡθικό νόμο, πού στέκει

Σωκράτης

πάνω άπ' ὅλα τά ἄτομα καὶ εἶναι ὄλότελα ἀνεξάρτητος ἀπό αὐτά.

΄Από αὐτή τήν ἁμεση ἡθική συνείδηση τοῦ Σωκράτη ξεπηδᾶ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπος ἔχει νά διαλέξει κάθε στιγμή ἀνάμεσα στό καλό καὶ στό κακό. Ό ήθικός νόμος σημαίνει ὅτι σέ κάθε περίπτωση πρέπει νά ἀκολουθοῦμε χωρίς παρεκκλίσεις τή λογική ἐκείνη γραμμή, πού μᾶς φαίνεται ἡ καλύτερη ὕστερα ἀπό λογικούς συλλογισμούς. Κανένας, λέει ὁ Σωκράτης, δέν κάνει λάθος ἀπό ἐπίγνωση. Κανένας δέ διαλέγει ἀπό ἐπίγνωση τό βλαβερό. Αύτός πού ἔχει τή σωστή ἐποπτεία θά ἐνεργήσει σωστά. Καί ἀφοῦ ἡ ἀρετή βασίζεται στή γνώση, πρέπει νά εἶναι καί διδακτή. "Άλλοι ὅμως ἀμφισβήτησαν ἃν ἡ γνώση τοῦ Καλοῦ ἀρκεῖ γιά νά γίνει πράξη χρειάζεται καί ἡ βούληση.

΄Άλλα τί εἶναι καλό; Τί εἶναι ἀλήθινα ὠφέλιμο; Ή ὁμορφιά καὶ ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμη καὶ ἡ δόξα, ἡ σωματική ἀλκή καὶ οἱ ἡδονές τῶν αἰσθήσεων, πιού μέσα στήν ἐλληνική λαϊκή συνείδηση φαντάζουν σάν τά πιο ἀξιοζήλευτα ἀγαθά, γιά τό Σωκράτη δέν εἶναι τίποτα μπροστά στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Ό Σωκράτης ἔχει ἀνακαλύψει τήν ἀσύγκριτη ἀξία τῆς ψυχῆς μπροστά σέ ὅλα τά ἀγαθά. 'Από ἐδῶ προκύπτει γιά τό Σωκράτη καί ἡ θεμελιακή σημασία τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ἡ σωστή ἀγωγή δέν εἶναι ἄλλο ἀπό συνειδητή διακονία τῆς ψυχῆς.

΄Η διδασκαλία τοῦ Σωκράτη σημαίνει ἐκπληκτική ἐσωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου. Μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ τῆς ἡθικῆς ἀξίας του ἀπό τό Σωκράτη ἀρχίζει νέα φάση στήν πνευματική ίστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ή ἡθική τοῦ Σωκράτη, μέ ὅλη τήν αὐστηρότητα καὶ τήν ἀκεραιότητά της, δέν ἔχει τίποτα τό ἀσκητικό, γιατί ποτέ δέν παραγνωρίζει τήν ἀνθρώπινη φύση. Οὕτε τήν καταπίεζει οὕτε τή διαστρέφει. Τήν κατευθύνει μόνο, μέ βάση τή λογική, στόν ἀλήθινό προορισμό της.

Χωρίς ὁ ἵδιος ὁ Σωκράτης νά ἐπιδιώξει τήν ἵδρυση σχολῆς, ὄρισμένοι μαθητές του ἵδρυσαν σχολές, πού ἔχουν τό χαρακτήρα τῆς προσωπικότητας τοῦ καθενός καί πού ξεκινοῦν, λίγο ἥ πολύ, ἀπό τίς ἰδέες τοῦ μεγάλου δασκάλου, ἀλλά τίς ἀναπτύσσουν μονόπλευρα καὶ τίς συνδέουν μέ ἄλλες, κυρίως σοφιστικές. Οἱ κυριότερες ἀπό αύτές τίς σχολές εἶναι ἡ Μεγαρική μέ ἔξεχουσες μορφές τόν Εύκλειδη καὶ τό Στίλπωνα, ἡ Κυνική μέ

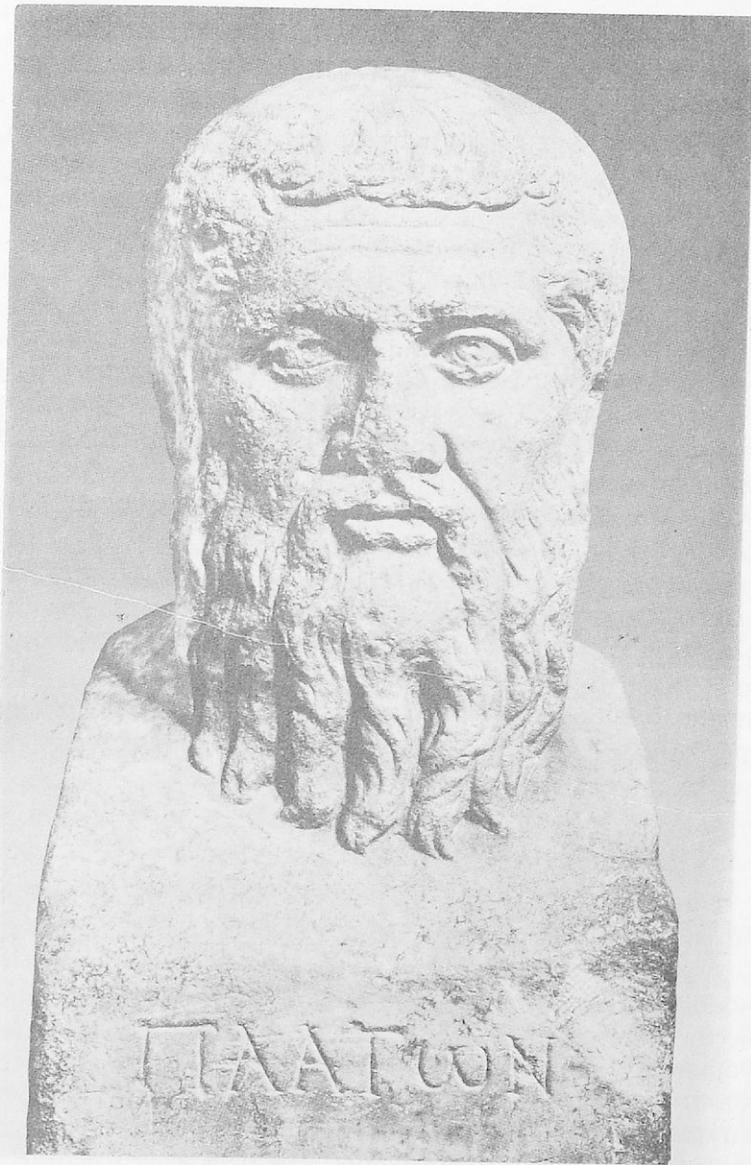
τόν Ἀντισθένη καί τό Διογένη καί ἡ Κυρηναϊκή μέ τόν Ἀρίστιππο.

2. ΠΛΑΤΩΝ

Ο Πλάτων (427-347), ἀπό ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῶν Ἀθηνῶν, ἔζησε τά νεανικά του χρόνια κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, ὅταν ὁ «χρυσους αιών» ἦταν πιά ἀνάμνηση, γεύτηκε τήν πίκρα τῆς ἡττας τῆς πατρίδας του καί τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς μέ τή συνείδηση τοῦ θρεμμένου ἀπό τό πνεῦμα τῆς κλασικῆς τραγωδίας, γνώρισε ἀπό τόν Κρατύλο τή φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου, ἀλλά τήν ἀληθινή πνευματική ἀφύπνισή του τήν ἔζησε, ὅταν συναντήθηκε μέ τό Σωκράτη, πού ὁ ἡρωικός θάνατός του τόν συγκλόνισε ὡς τίς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς του καί τόν ὁδήγησε στήν ἀπόφαση νά ζήσει καί νά δράσει σύμφωνα μέ τό φωτεινό παράδειγμα ἐκείνου. Ταξίδεψε στήν Αἴγυπτο, στήν Κυρήνη καί στήν Κάτω Ἰταλία καί ἀντάλλαξε σκέψεις μέ πολλούς σοφούς. Τά κυριότερα ἔργα του, ὅλα σέ μορφή διαλόγου, είναι τό «Συμπόσιον», ὁ «Φαίδων», ὁ «Φαῖδρος», ἡ «Ποιλιτεία», ὁ «Παρθενίδης», ὁ «Θεαίτητος», ὁ «Σοφιστής» καί οἱ «Νέμοι». Στό περιβάλλον τῆς σχολῆς του, τῆς Ἀκαδημίας, ἀνήκουν ὁ ἀνιψιός του Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Φίλιππος ὁ Ὄπουντιος, ὁ Ἡρακλείδης, ὁ Εὐδοξος ὁ Κνίδιος καί ὁ πιό μεγαλοφυής ἀπ' ὅλους, ὁ Ἀριστοτέλης, πού, παρά τό ὅτι οἰκοδόμησε δικό του σύστημα, θεωρεῖται ὁ πιό αύθεντικός πλατωνικός.

1. Οἱ ἰδέες καί ἡ ψυχή

Η θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ τόν πυρήνα ὄλοκληρης τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ο Πλάτων ξεκινᾷ ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι τίς ἔννοιες ἡ ψυχή πρέπει νά τίς εἶχε δεχτεῖ μέσα της, πρίν ἀκόμα δεθεῖ μέ τό σῶμα, σέ μιά προσωματική περίοδο τῆς ὑπαρξῆς της. "Ετσι ὅλη ἡ γνώση μας καί κάθε μάθηση δέν είναι παρά ἀνάμνηση τῶν ὄσων εἶχε δεῖ ἡ ψυχή μας στήν προσωματική ζωή της. Ἡ ψυχή ξαναθυμάται ὄσα εἶχε ξεχάσει μέ τήν εἰσοδό της στό σῶμα. Ἡ ναρκωμένη μνήμη ξυπνᾶ, ὅταν βλέπει πράγματα πού μοιάζουν ἥ καί πού διαφέρουν ἀπό τίς ἄλλοτε γνωστές της ὑπερκόσμιες μορφές. "Ετσι π.χ. ἡ θέα μιᾶς ὡραίας μορφῆς ξυπνᾶ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

στήν ψυχή τήν άνάμνηση τοῦ πρωταρχικά ώραιού, πού κάποτε εῖχαμε δεῖ, καί μᾶς γεμίζει μέ ακατανίκητη νοσταλγία πρός τό αιώνιο ἀρχέτυπο. Ἀπό αὐτή τή σκοπιά ἐξηγεῖται καί ἡ καταγωγή τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης, τοῦ «πλατωνικοῦ ἔρωτα», πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τὸν πόθο τῆς ψυχῆς γιά τὸ αἰώνιο, ἀπό τὸν ἀγώνα τῆς νά γνωρίσει τὰ πραγματικά ὄντα καί νά τά ἀπομιμηθεῖ σ' αὐτή τή ζωή, δηλαδή νά τά πραγματοποιήσει, ὅσο γίνεται.

Γιά τή γνώση τῶν ἀληθινῶν ὄντων ἡ ψυχή θά ἀσκηθεῖ μέ τή διαλεκτική, πού ἀποστολή της ἔχει νά ἀναζητήσει τίς ἔννοιες, νά τίς ξεχωρίσει μέ σαφήνεια καί νά προσδιορίσει τίς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Γιατί μόνο ἡ διαλεκτική μπορεῖ νά θεωρήσει τά διάφορα σκόρπια πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σέ ἐνιαία μορφή. Ἄλλα τά ἀληθινά ὄντα εἶναι μόνο τά ἀρχέτυπα τῶν αἰσθητῶν ὄντων, δηλαδή οἱ ίδεες. Ἐπομένως μόνο ἀπό αὐτές μποροῦμε νά ἔχουμε ἀληθινή γνώση, ἀληθινή ἐπιστήμη. Οἱ ίδεες εἶναι αὐτά πού οἱ μεταγενέστεροι ὄνόμασαν ἔννοιες, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ ίδεες γιά τὸν Πλάτωνα εἶναι ὄντότητες αἰώνιες, μέ πραγματική ὑπόσταση, ἔξω ἀπό κάθε σωματικότητα, ὄλοτελα ἀδέσμευτες ἀπό τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀντίθετα ἀπό τά ἀπατηλά φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αὐτές μόνο εἶναι τά ὄντα, δηλαδή αὐτές μόνο εἶναι πραγματικές. Τά μεταβλητά φαινόμενα τοῦ κόσμου ἔχουν τήν αἰτία τους σ' αὐτά τά ἀμετάβλητα ὄντα.

Ἡ ίδεα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τό σύνολο ὅλων τῶν αἰτίων, ὁ ἀπόλυτος σκοπός τοῦ κόσμου καί ὁ ἔσχατος λόγος του. Εἶναι ἡ αἰτία ὅχι μόνο γιά τή γνώση, γιά τό νοῦ καί γιά τό ὅτι οἱ ίδεες εἶναι προσιτές στὸν ἄνθρωπο, ἄλλα γιά τό Εἶναι τῶν ίδεῶν, ἐνῶ ἡ ἴδια δέν εἶναι τό Εἶναι, ἄλλα εἶναι «ἐπέκεινα τοῦ Εἶναι», δηλαδή αὐτή καί μόνη εἶναι ὁ δημιουργικός λόγος τοῦ παντός. καί τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου (πθ. σελ. 42 τοῦ βιθλίου αὐτοῦ).

Μέ τή θεωρία τῶν ίδεῶν εἶναι ἀξεχώριστα δεμένη ἡ θεωρία τῆς ψυχῆς. Τό βασικό μύθο τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων τόν ὄφείλει στό μυστικισμό. Σύμφωνα μέ αὐτόν, ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἔχει θεία καταγωγή, ἄλλα, ὕστερα ἀπό κάποιο παράπτωμά της ἡ σύμφωνα μέ κάποιο νόμο τοῦ κόσμου, ὑποχρεώθηκε νά ἐγκαταλείψει τό νοητό κόσμο καί νά ἔρθει στόν αἰσθητό, νά κατοικήσει μέσα σ'

ένα σώμα, ἀπ' ὅπου ἐλευθερώνεται μέ τό θάνατο, ὁπότε τό δικαστήριο τῶν νεκρῶν κρίνει τῇ συμπεριφορά της καὶ ἀποφασίζει ἂν θά μείνει ἐλεύθερη νά ξαναγυρίσει κοντά στό θεό ἢ ἂν θά ξαναμπεῖ σέ νέα σώματα, ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἀνάλογα μέ τά κρίματά της, ώσπου νά ἔξαγνισθεῖ ὀλότελα. Σ' αὐτή τήν ἔννοια τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων προσθέτει δυό θεμελιακές ἰδιότητες: Ἡ ψυχὴ ἔχει τήν ίκανότητα ἀπό τή μιά νά γνωρίζει καὶ ἀπό τήν ἄλλη νά κινεῖ τά πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.¹ Άλλα τό πιό σπουδαῖο είναι ἡ νοητική δύναμή της. Μόνο σ' αὐτή χρωστᾶ τή μοναδική ἀξία της καὶ μόνο μέ αὐτήν μπορεῖ νά ἔρθει σέ σχέση μέ τά αἰώνια, τά ἀληθινά ὄντα, τίς ἰδέες.

Ἡ ψυχὴ ἔχει ἰδιότυπη θέση ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν καὶ στόν κόσμο τῶν φαινομένων. "Εχει θεία καταγωγή; είναι συγγενική μέ τίς ἰδέες, δέν είναι ὅμως ἰδέα, ἄλλα ἀπό ὅλα τά πράματα τοῦ κόσμου είναι τό μόνο πού μοιάζει μέ αὐτές. Τό νά γνωρίζει τό θείο γιά τήν ψυχή πού ἔχει θεία καταγωγή δέν είναι ἄλλο ἀπό τό νά γίνεται καὶ ἡ ἰδια θεία. ቙ γνώση τοῦ αἰώνιου ἀπό αὐτήν σημαίνει τή δική της θεοποίηση («ὅμοιώσις θεῶ»). Τό νά γνωρίζει κανείς τό ὅμορφο, τό καλό, τό δίκαιο, γιά τόν Πλάτωνα, ὅπως καὶ γιά τό Σωκράτη, σημαίνει νά γίνεται ὁ Ἱδιος ὅμορφος, καλός καὶ δίκαιος, καὶ μέ αὐτό τόν τρόπο νά πλησιάζει, ὅσο γίνεται περισσότερο, τό θεό. Αύτό βέβαια τό πετυχαίνει ὅποιος μπορεῖ νά γνωρίσει τήν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. "Ετσι ἡ γνώση τοῦ αἰώνιου, ἡ πιό ἀνώτερη ἐπιστήμη, είναι ταυτόχρονα καὶ ἡ πιό ύψηλή θρησκεία.

2. ቙ ἀρετή καὶ ἡ πολιτεία

"Οπως ὁ Σωκράτης ἔτσι καὶ ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὅποιος γνωρίζει τό καλό, είναι καλός καὶ πράττει καλά, καὶ ὅτι ἐπομένως κανένας δέν είναι κακός θεληματικά, ἄλλα μόνο ἀπό ἄγνοια. Είναι αὐτονόητο ὅτι ἡ πλατωνική ἡθική ἐρμηνεύεται μέσα ἀπό τή θεωρία τῶν ἰδεῶν. "Ετσι πραγματική ἀρετή βασίζεται πάνω σέ πραγματική γνώση, ἄλλα πραγματική γνώση είναι μόνο ἡ γνώση τῶν ἰδεῶν. Αύτό ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ούσια τής ἀρετῆς, πού πρέπει νά θεωρεῖται ἐνιαία, δέν είναι ἄλλο ἀπό τή γνώση τοῦ

καλοῦ. Στήν ἀρετή δίνομε διάφορα ὄνόματα, ἀνάλογα μὲ τὸν τομέα ὅπου ἀναφέρεται αὐτή ἡ γνώση καὶ ἡ σχετική μὲ αὐτήν πράξη. Γι' αὐτό ὅποιος κατέχει μιὰ ἀπό τις βασικές ἀρετές, μπορεῖ νά κατακτήσει καὶ τίς ἄλλες. Στό πολυθρύλητο ἐρώτημα ἂν ἡ ἀρετή εἶναι διδακτή ὁ Πλάτων, μέ τήν εὐχέρεια πού τοῦ δίνει ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι διδακτή, ἀρκεῖ νά βρεθεῖ ὁ κατάληλος δάσκαλος.

'Ο Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁ πραγματικός πολιτικός εἶναι ἐκεῖνος, πού γιά πιό ύψηλό σκοπό ἔχει τή βελτίωση τῶν συμπολιτῶν του, γιατί ὁ ἀνώτερος σκοπός τοῦ κράτους δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν πνευματική καὶ ἡθική προαγωγή τῶν πολιτῶν. Στόν ἰδανικό γιά τόν Πλάτωνα τύπο κράτους ἴσχυει ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀρχή τοῦ ὅτι κάθε πολίτης κάνει τήν ἐργασία πού τοῦ ταιριάζει στή φύση του. 'Ο πληθυσμός αὐτοῦ τοῦ κράτους διαιρεῖται σέ τρεῖς τάξεις: Ἐπαγγελματίες, φύλακες καὶ ἄρχοντες. Ἡ τάξη τῶν πρώτων εἶναι ἡ μεγαλύτερη. Αὐτή μέ τήν ἐργασία της συντηρεῖ καὶ τίς ἄλλες. Ἡ δεύτερη τάξη ἔχει ἀποστολή νά προστατεύει τό σύνολο ἀπό ἐξωτερικούς ἐχθρούς καὶ ἀπό ἐσωτερικές ἀναστάτωσεις. Ἡ τρίτη τάξη, πού δημιουργεῖται μέ εἰδική ἀγωγή καὶ αὐστηρή ἐπιλογή ἀπό τή δεύτερη, ἔχει ἀποστολή νά κυβερνᾶ.

"Οποιος θέλει νά γίνει σωστός φύλακας, χρειάζεται διπλή ἀγωγή: Μουσική ἀγωγή καὶ γυμναστική ἀγωγή. Μέ τήν πρώτη, πού ἀναφέρεται σέ ὄλες γενικά τίς πνευματικές ἐπιδόσεις, ὁ φύλακας γίνεται δυνατός στή γνώση. Μέ τή δεύτερη γίνεται δυνατός στή βούληση. Στή μουσική ἀγωγή ἀνήκει τόσο ἡ μουσική καὶ ἡ ρυθμική ὅσο καὶ ἡ αὐτοκυριαρχία καὶ ἡ γενναιότητα. 'Η μουσική ἀγωγή ὀλοκληρώνεται μέ τή γυμναστική ἀγωγή, πού ὁ ἀληθινός σκοπός της δέν εἶναι τόσο ἡ αὔξηση τῶν σωματικῶν δυνάμεων ὅσο ἡ χαλύβδωση τῆς βουλήσεως. Μόνο ἡ συνδυασμένη ἐπίδραση τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς πάνω στό βουλητικό καὶ στό λογικό μποροῦν νά δημιουργήσουν ἔναν καλό συνδυασμό αὐτῶν τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Τό λογικό τρέφεται καὶ δυναμώνει μέ τήν ποίηση καὶ μέ τήν ἐπιστήμη. 'Αλλά καὶ τό βουλητικό μέ τή μουσική καὶ τό ρυθμό μετριάζεται καὶ ἔξευγενίζεται. Τελικά, μόνο μέ ὅσο γίνεται πιό καλό

κράμα ἀπό τά ἀξιώματα τῆς μουσικῆς καί τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς μπορεῖ νά πετύχει ό ἄνθρωπος τήν τέλεια δυνατή μόρφωση, καί τήν ἀρμονία τοῦ είναι του.

Γιά νά μή χρησιμοποιοῦν οί φύλακες τή δύναμή τους γιά προσωπικά ὄφέλη καί γιά νά ρυθμίζεται ή σκέψη καί ή πράξη τους μέ γνώμονα μόνο τό καλό τοῦ συνόλου, πρέπει νά μήν ἔχουν ἴδιοκτησία. Ὡς πολεμιστές θά μένουν στό στρατόπεδο καί ἐκεῖ θά σιτίζονται. Ἡ τάξη τῶν ἐπαγγελματιῶν θά τούς συντηρεῖ. Ἡ πόρτα τους πρέπει νά είναι ἀνοιχτή σέ κάθε πολίτη. Ἀπό τήν τάξη τῶν φυλάκων προέρχονται καί οἱ φιλόσοφοι – κυβερνήτες, οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους. Ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων είναι ἀπεριόριστη καί ύπηρετεί μόνο τήν κοινή ὡφέλεια. Αύτοί μόνο ἔχουν τήν εὐθύνη γιά τήν εύτυχία τοῦ συνόλου. Γι' αύτό ή ἐπιλογή καί ή μόρφωση τῶν ἀρχόντων ἔχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. "Οποιος θέλει νά κυβερνήσει, πρέπει νά ἔχει στόν ἀνώτατο βαθμό ἀνεπτυγμένες τίς ἀρετές πού διακρίνουν τούς φύλακες.

Σκοπός τοῦ κράτους δέν είναι ή εύτυχία τῆς μιᾶς ή τῆς ἄλλης τάξης, ἀλλά τό καλό τοῦ συνόλου. Αύτός πού είναι ταγμένος νά ἐπαγρυπνει γι' αύτό, πρέπει νά προσέχει νά μήν εἰσχωρήσουν στό κράτος οὕτε ό πλοιούτος οὕτε ή φτώχια, γιατί αύτά μποροῦν νά καταστρέψουν τήν ἐνότητα τοῦ συνόλου. Γιά τόν ἵδιο λόγο πρέπει νά μήν ἀφήνει νά μεγαλώνει πολύ τό κράτος, δηλαδή νά αὔξανει ὑπερβολικά σέ πληθυσμό. "Ἐνα ἄλλο σπουδαῖο καθήκον τῶν ἀρχόντων είναι ή ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς στάθμης. Μέ βάση τήν ἔξέταση τῶν προτερημάτων κάθε ἀγοριστοῦ ἢ κοριτσιοῦ, οἱ ἄρχοντες μποροῦν νά μεταθέτουν τά παιδιά καί τῶν τριῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπό τή μιά στήν ἄλλη. Μοναδικό κριτήριο γι' αύτή τήν ἀνακατάταξη πρέπει νά είναι ή ιδιαίτερη φύση τοῦ κάθε παιδιοῦ. Ἀλλά τό πιό σπουδαῖο ἔργο τῶν ἀρχόντων είναι ή φροντίδα γιά ὅλη τήν ἀγωγή τῆς γενιᾶς πού μεγαλώνει.

"Ολόκληρο τό οίκοδόμημα τῶν πολιτικῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα χαρακτηρίζεται ἀπό ἄκρατο ίδεαλισμό, μέ ἄλλα λόγια ἀπό τήν πίστη στή δύναμη τῶν ιδεῶν, στή διδακτή ἀρετή καί στήν ἔμφυτη καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, καί θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὡς ἀριστοκρατία τῆς εὐφυίας καί τῆς ἀρετῆς, βασίλειο τῶν ἀρίστων, δηλαδή τῶν φιλοσόφων – βασιλέων, πού μέ τή σοφία τους καί μέ

τό ήθος τους ἐκφράζουν τίς ἀξίες τοῦ λαοῦ τους στὸν πιό ύψηλό βαθμό.

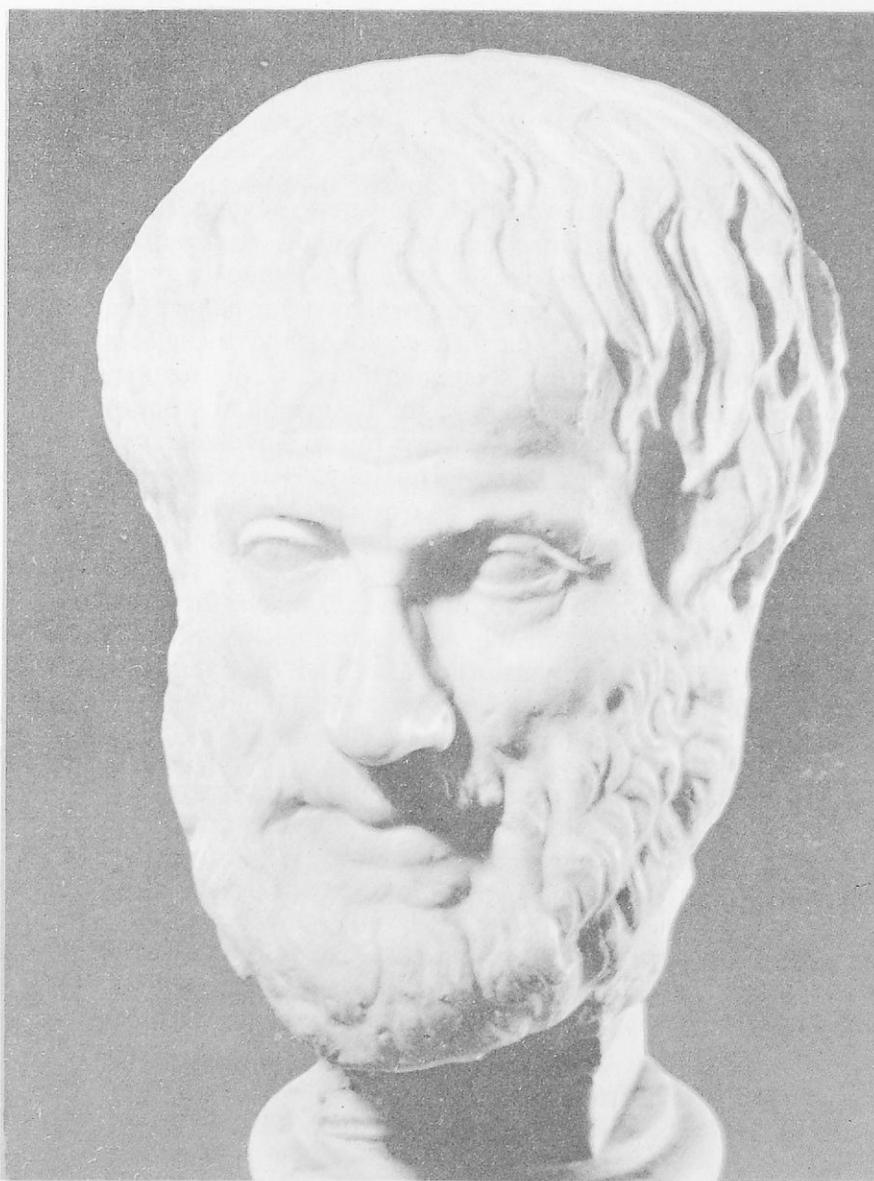
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Μαθητής τοῦ Πλάτωνα γιά 20 όλόκληρα χρόνια ὁ Ἀριστοτέλης (384-322), ἔγινε δάσκαλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἴδρυτής τοῦ Περιπάτου, σχολῆς, πού ἡ ἀκτινοβολία της ξεπέρασε ὅλες τίς ἄλλες καὶ ἀπό ὅπου βγῆκαν ὁ Θεόφραστος, ὁ Εὔδημος, ὁ Δικαίαρχος, ὁ Ἀριστόξενος καὶ ὁ Στράτων, φιλόσοφοι πού διακρίθηκαν καὶ στίς εἰδικές ἐπιστῆμες. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος συστηματικός νοῦς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πατέρας πολλῶν ἐπιστημῶν. Τά ἔργα του τά διακρίνομε σὲ λογικά, μεταφυσικά, φυσικά, ἡθικά καὶ πολιτικά. Ἡ μέθοδός του εἶναι διαλεκτική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει νά ἀναλύσει τίς ἔννοιες, καὶ ἐμπειρική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει μέ τήν παρατήρηση νά δημιουργήσει πλατιά βάση γιά τό οικοδόμημα τῆς φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα όλόκληρη ἡ σκέψη του εἶναι προσανατολισμένη ιστορικά, δηλαδή κατανοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ μάλιστα πρῶτος αὐτός, ὅτι ἡ γνώση ἔχει μπροστά καὶ πίσω της ἔξελιξη καὶ ὅτι ὁ ἴδιος βρίσκεται σ' ἓνα σημεῖο τῆς ἔξελικτικῆς γραμμῆς. Γι' αὐτό στούς προβληματισμούς του συνυπολογίζει καὶ τίς ἀπόψεις τῶν προδρόμων του, ὡστε ἡ δική του φιλοσοφία νά ἀποτελεῖ συνέχεια τῶν προβλημάτων καὶ ἀπάντηση στίς σχετικές ἀπορίες.

1. Ἡ Λογική καὶ ἡ Μεταφυσική

Ἡ Λογική εἶναι προσωπικό δημιούργημα τοῦ Ἀριστοτέλη. Γι' αὐτόν δέν εἶναι κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά προπαιδευτική γνώση τῶν μορφῶν τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν νόμων του, ὅργανο τῆς φιλοσοφίας.

"Ἐννοια κατά τήν ἀριστοτελική Λογική εἶναι τό ἀντίκρυσμα τῆς οὐσίας ἐνός πράγματος, ἐνῶ κρίση εἶναι ἡ πρόταση πού συνδέει ἡ χωρίζει τίς ἔννοιες μέ τρόπο πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, καὶ συμπέρασμα ἡ πρόταση πού

Αριστοτέλης

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

προκύπτει άπό άλλες δεδομένες προτάσεις ώς κάτι νέο, λογικό και ύποχρεωτικό για τή νόηση, χωρίς αύτό τό νέο νά χρειάζεται καινούρια θεμελίωση.

Ο Ἀριστοτέλης χωρίζει τό συνηθισμένο συμπέρασμα ἀπό τήν ἐπιστημονική ἀπόδειξη, πού εἶναι συμπέρασμα βγαλμένο ἀπό προηγούμενες ἀναγκαῖες προτάσεις, καί διακρίνει τή διαδικασία για τήν ἀπόδειξη σέ ἀποδεικτική, διαλεκτική καί ἐριστική, τονίζοντας ότι γιά τήν ἐπιστήμη μόνο ἡ πρώτη ἔχει σημασία. Ἐπειδή ἡ ὑπόθεση γιά μιά ἀπόδειξη δέν μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ καί ἀπό τήν πλευρά της, καί, πάρα πέρα, ἡ ὑπόθεση γιά τήν πρώτη ὑπόθεση ώς τό ἄπειρο δέν μποροῦν νά ἀποδειχτοῦν καθαυτές, ἡ ἀποδεικτική διαδικασία, λέει, σταματά σέ ὄρισμένα ἀξιώματα, πού καθαυτά εἶναι ἀναπόδεικτα, ὅμως εἶναι ὀλοφάνερα καί πιό σίγουρα ἀπό τήν ἔμμεση γνώση. Τά ἀνώτατα ἀξιώματα τά καταλαβαίνειό νοῦς μέ ἅμεση, δηλαδή ἐνορατική γνώση. Τέτοια εἶναι ἡ ἀντίφαση, ὁ ἀποκλεισμός τοῦ τρίτου κτλ. Ὁπωσδήποτε ὅμως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, κάθε γνώση στηρίζεται στήν ἀναγωγή τῶν φαινομένων στά αἰτιά τους, στήν ἀναγωγή τοῦ μερικοῦ στό γενικό. Ἀλλά πρίν ἀπό αὐτή τήν παραγωγική διαδικασία πρέπει νά γίνεται ἡ ἐπαγωγική, πού κατοχυρώνει τό γενικό μέ τήν πείρα ἀπό τίς πολλές μερικές περιπτώσεις, πού προσφέρονται στίς αισθήσεις.

Δέν εἶναι φανερό ἂν οἱ ἀριστοτελικές Κατηγορίες ούσια, ποιότητα σχέση κτλ. πρέπει νά θεωρηθοῦν ώς ἀνώτατες ἔννοιες, πού δέν μποροῦν νά γενικευτοῦν περισσότερο καί πού περιέχουν ὅλες τίς ἄλλες, ἡ ώς μαρτυρίες γιά τό εἶναι καί τίς ποικίλες μορφές του. Ἡ δεύτερη ἐκδοχή φαίνεται πιό σωστή. Σ' αύτή τήν περίπτωση ἀποτελοῦν εἰσαγωγή στήν ἀριστοτελική Μεταφυσική.

Μέ τήν κριτική τῆς πλατωνικής θεωρίας τῶν ιδεῶν βρισκόμαστε στό κέντρο τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ Μεταφυσική, ὅπως ἔξηγει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι γνώση πού ἀναφέρεται στό ὄν. Ἀλλά τί εἶναι ὄν; Πάνω σ' αύτό τό ἀπόλυτο ἐρώτημα ὁ Ἀριστοτέλης ἔρχεται σέ ὀξύτατη ἀντίθεση μέ τόν Πλάτωνα. Τήν ούσια τοῦ ὄντος τήν ἀναζητεῖ μόνο ἐκεī πού ύπάρχουν συγκεκριμένες καί δεδομένες ἐμπειρικές πραγματικότητες. Μελετών-

τας ό Ἀριστοτέλης τή λειτουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου συμπεραίνει ότι τό ὅν ἔχει δυό συστατικά στοιχεῖα, τήν ψήλη καὶ τή μορφή. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο, ή δεύτερη τό προσδιορίζει. Κανένα ἀπό αὐτά τά δυό στοιχεῖα δέν μπορεῖ νά λείψει χωρίς νά καταλυθεῖ τό ὅν. Ποτέ δέν ύπάρχουν χωρισμένα, ὅπως ποτέ δέν ύπάρχει σῶμα χωρίς ψυχή καὶ ψυχή χωρίς σῶμα. "Ετσι τό ὅν γιά πρώτη φορά ἔξηγεται ώς σύνθετη ἐνότητα, ώς σύνολο, πού σχηματίζει πραγματική ἐνότητα. Αὐτή ἡ ἐνότητα κομματίζεται μέσα στή νόηση, ὅχι ὅμως καὶ στήν πραγματικότητα.

Τόσο ἡ ψήλη ὅσο καὶ ἡ μορφή είναι ἀγέννητα. Καὶ τά δυό είναι αἰώνια. Αὐτό πού γεννιέται, πού γίνεται, δέν είναι οὔτε ἡ ψήλη οὔτε ἡ μορφή. Τή γένεση τήν προκαλεῖ ὁ συγκεκριμένος κάθε φορά σύνδεσμος ψήλης καὶ μορφῆς, καὶ πρέπει νά τή δεχτοῦμε ώς μετάβαση ἀπό μιά δυνατότητα σέ μιά πραγματικότητα καὶ ώς μετατροπή τής δύναμης σέ ἐνέργεια. Ἡ δύναμη βρίσκεται στήν ψήλη, ἡ ἐνέργεια στή μορφή. Ἡ μετάβαση ἀπό τή δυνατότητα στήν πραγματικότητα, ἡ πραγμάτωση τής μορφῆς μέσα στήν ψήλη, σημαίνει κίνηση. Ἡ κίνηση είναι αἰώνια. Αἰώνια είναι καὶ ἡ πρώτη αἰτία γιά τήν κίνηση. Καὶ ἡ πρώτη αἰτία τής κίνησης είναι καθαρή ἐνέργεια, πού μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τή θεότητα.

2. Ἡ Φυσική καὶ ἡ Ψυχολογία

Μόλο πού ό Ἀριστοτέλης ἀποδίδει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου στήν ἐνότητα τής κίνησης καὶ τής κινητικῆς ἀρχῆς, στή φυσική θεωρία του, χωρίζει τόν κόσμο σέ δυό ζῶνες: Ἡ μιά κάτω ἀπό τή σελήνη, ἡ ἄλλη πάνω ἀπό αὐτήν. Ὁ χωρισμός αὐτός δέν είναι μόνο τοπικός, ἀλλά καὶ ούσιαστικός. Ἐπάνω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν αἰώνια τάξη, τήν ἀπαράλλακτη κίνηση καὶ τήν ἀμετάβλητη κατασκευή. Κάτω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν ἀδιάκοπη μεταβολή, τή γέννηση καὶ τή φθορά. Ἡ πρώτη δέν ἔχει οὔτε κάν τά ἵδια συστατικά μέ τή δεύτερη, ἀλλά ἀποτελεῖται ἀπό τόν αἰθέρα, πού γιά τόν Ἀριστοτέλη είναι θεία ούσια, ἐνώ ἡ δεύτερη ἐπικράτεια σχηματίζεται ἀπό τέσσερα στοιχεῖα, πού ό Ἀριστοτέλης τά ἀνάγει στίς τέσσερις βασικές ποιότητες τής ἀφῆς: ζεστό, κρύο, ύγρο, ξηρό. Αὐτά τά τέσσερα στοιχεῖα ἡ ποιότητες, πού πραγματικά ἀπο-

τελοῦν τίς τέσσερις βασικές μορφές τῆς ύλης, ἀλλάζουν ποιότητες καί μεταπτηδοῦν ἀπό τό ἓνα στό ἄλλο. ”Ετσι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στήν ύλη ποιοτική μεταβολή, μάλιστα ὅχι μηχανική ἀλλά χημική. Ἀπό τά ποικίλα κράματα τῶν τεσσάρων στοιχείων προέρχονται τά σώματα, ή ἀνόργανη καί ἡ ὄργανική φύση, πού ὁ ἔδιος ὁ Ἀριστοτέλης τίς ξεχώρισε. Μεγάλη σημασία δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στήν ὄργανική φύση. Ἡ κλίμακα εἶναι: φυτό, ζῶο, ἄνθρωπος. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι «μέσα στά ἔργα τῆς φύσης κυριαρχεῖ ὁ κανόνας. ”Οχι ἡ τυφλή τύχη, ἀλλά τό νόημα καί ὁ σκοπός. Καὶ ὁ τελικός σκοπός, πού για χάρη του ἔγινε τό κάθε πράγμα, ἀναφέρεται στόν κόσμο τῆς ὁμορφιᾶς».

Ἡ ψυχολογική ἔρευνα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπλώνεται σ' ὄλοκληρο τὸν ἐνόργανο κόσμο, καὶ τό μέτρο τό δίνει τό τελεολογικό κριτήριο. ”Ετσι, ἡ ψυχὴ κρίνεται ὅχι μόνο ὡς κινητική αἰτία ἀλλά καὶ ὡς μορφοποιητική, ὡς «εἶδος» τοῦ σώματος καὶ σκοπιμότητά του. Σύμφωνα μέ τὸν ἀριστοτελικὸν ὄρισμό ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ πρωταρχικός αὐτοσκοπός ἐνός φυσικοῦ σώματος, πού ἔχει ἀπό μέσα του δική του ζωή: «Ψυχὴ ἐστιν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωήν ἔχοντος». Τό σῶμα στό σύνολό του, μέ ὅλα τά ὄργανά του, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά τό ὄργανο τῆς ψυχῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρεῖς τύπους ψυχῆς: Εἶναι ἡ θρεπτική, ἡ αἰσθητική καὶ ὁ νοῦς. Τά φυτά ἔχουν τήν πρώτη. Ἡ ἐνέργεια τῆς ἑκδηλώνεται μέ τή θρέψη, τήν αὔξηση, τήν ἀναπαραγωγή καὶ τό μαρασμό. Τά ζῶα ἔχουν τή δεύτερη, πού ἐκτός ἀπό τά γνωρίσματα τῆς πρώτης διαθέτει κίνηση μέσα στό χῶρο, τήν αἰσθηση, τή φαντασία καὶ τήν ἐπιθυμία. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τήν τρίτη, πού πλάι στά γνωρίσματα τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ἔχει καὶ τήν καθαρή σκέψη.

Ο Ἀριστοτέλης μελέτησε τήν αἰσθηση καὶ τήν ἀναγνώρισε ὡς ψυχοφυσική λειτουργία, πού συντελεῖται μέ ἄλλοιωση μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο, καὶ μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀναπαράγεται ύποκειμενικά ἀλλά καὶ μέ πιστότητα. Ἐκτός ἀπό τίς μεμονωμένες αἰσθήσεις ὁ Ἀριστοτέλης εἶδε καὶ μιά κοινή, μέ δύναμη κριτική. Ἀπό τίς πολλές φορές πού δέχεται μέσα της ἡ αἰσθηση τό κάθε ἀντικείμενο ἐξηγεῖ ὁ Ἀρι-

στοτέλης τή φαντασία, μονιμότερη λειτουργία, πού δέν καταργεῖται μέ τήν ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ φαντασία καί ἡ μνήμη ἀνήκουν καί στά ζῶα. Μόνο ἡ συνειδητή ἀνάμνηση ἀνήκει ἀποκλειστικά στὸν ἄνθρωπο. Οἱ λειτουργίες τῆς αἰσθήσεως καί τῆς φαντασίας εἶναι δεμένες μέ τὰ εὐχάριστα καί δυσάρεστα αἰσθήματα, ἀπό τά ὅποια διαμορφώνεται τό ἐπιθυμητικό τῆς ψυχῆς, ἐνῶ τό βουλητικό θεωρεῖται ξεχωριστή δύναμη, ἀνεξάρτητη ἀπό τό λογικό.

3. Ἡ Ἡθική καί ἡ Πολιτική

Ο Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ σ' ἔνα πρῶτο συγγραφικό στάδιο προσπάθησε νά θεμελιώσει μεταφυσικά τήν Ἡθική· μέ τρόπο πλατωνικό, προχώρησε στά ὥριμα χρόνια του σέ πιό πρακτική θεώρησή της. "Ἔτσι συμμερίζεται τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι στό χέρι τοῦ ἀνθρώπου νά είναι εύτυχισμένος, γιατί στό χέρι του είναι νά είναι καλός, δηλαδή νά κατακτήσει τήν ἀρετή. Ο Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι τελικός σκοπός τῆς Ἡθικῆς δέν εἶναι νά γνωρίσουμε τήν ἀρετή, ἀλλά νά εἴμαστε ἡθικοί, ὅτι ἡ ἀρετή δέν είναι ἀπλῶς γνώση, ἀλλά πολύ περισσότερο είναι πράξη, καί ὅτι ἀπό τήν πράξη ἔχαρτάται ἡ εύτυχία, πού είναι ὁ στόχος κάθε ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ εύτυχία είναι γιά τόν Ἀριστοτέλη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς σύμφωνα μέ τό λογικό καί τήν ἀρετή. Ἡ ἀρετή πάλι είναι κάποια ὄρισμένη, μόνιμη δεξιότητα τῆς ψυχῆς. Ἐδῶ φανερώνεται ἡ σημασία τοῦ ἐθισμοῦ. Ο Ἀριστοτέλης γνωρίζει ἀκόμα τήν προαίρεση, πού είναι ἀποτέλεσμα τῆς σκέψης μπροστά σέ ὄρισμένες δυνατότητες, ἀλλά μέσα στήν προαίρεση διακρίνει τό στοιχεῖο τῆς ἀπόφασης, στοιχεῖο καθαρά βουλητικό, πού ἔχαρτάται ἀπό μᾶς. Γι' αὐτό πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος είναι ἡ ἀρχή καί ὁ δημιουργός τῶν πράξεων του καί ὅτι, ἀφοῦ είναι ἔτσι, είναι στό χέρι του νά γίνει καλός. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τήν τελική θέση του: 'Ο ἄνθρωπος είναι ύπευθυνος γιά τίς πράξεις του καί γιά τούς τρόπους του, ἐφ' ὅσον μέ τή λογική ἔξουσιάζει τή βούλησή του.

Ο ἄνθρωπος ἔχει κατά τόν Ἀριστοτέλη ἀπό τή φύση τή δύναμη νά δημιουργεῖ κράτος, είναι «φύσει πολιτικὸν ζῶον». Αὐτό

σημαίνει ότι μόνο μέσα στό κράτος μπορεῖ νά βρεῖ τόν προορισμό του. Άλλα τί είναι κράτος; Είναι σύνθετο σχῆμα μέ συστατικά στοιχεῖα τούς πολίτες. Πολίτης πάλι είναι αὐτός πού ώς ίσοτιμο μέλος μπορεῖ νά παίρνει μέρος στή διακυβέρνηση καί στήν άπονυμή δικαιοσύνης. Καί όμως αύτά δέν είναι άρκετά γιά νά φανερώσουν τήν ούσια τοῦ κράτους. Μιά όποια δήποτε όμαδα άνθρωπων, πού συμβιώνουν, δέν άποτελεῖ κράτος. "Αν τό κράτος γεννήθηκε άπό τήν άναγκη νά έξασφαλίσει στόν καθένα τίς άπαραιτητες προϋποθέσεις γιά τή ζωή, ό σκοπός αὐτός δέν μπορεῖ νά πραγματωθεῖ, παρά μόνο πάνω σέ βάση ήθική. Γιατί καί όλοκληρη ή άξια τοῦ άνθρωπου, ώς μέλους τής κοινότητας, στηρίζεται στό δίκαιο καί στήν ήθικότητα. Από έδω προκύπτει ή αύτάρκεια, δηλαδή ή δυνατότητα τοῦ κράτους νά δημιουργεῖ μέ δικές του δυνάμεις τούς δρους ζωῆς γιά τούς πολίτες, πράγμα πού άποτελεῖ βασικό γνώρισμα τοῦ κράτους. Ή αύτάρκεια περιέχει ύλικά καί πνευματικά στοιχεῖα, δηλαδή δέ στηρίζεται μόνο στά μέσα διατροφής, στίς έπιχειρήσεις, στά ὅπλα καί στά χρήματα, άλλα καί στήν κοινή λατρεία καί στήν προσήλωση σέ ὅ, τι είναι άπαραιτητο καί δίκαιο γιά τούς πολίτες, μέ ἄλλα λόγια στήν κυβερνητική καί στή δικαστική έξουσία.

"Ως έδω ή πολιτική σκέψη τοῦ Αριστοτέλη παρουσιάζει συγγένεια μέ τά διδάγματα τοῦ Πλάτωνα. Από έδω όμως άρχιζει ή διαφορά. Οι πολίτες χωρίζονται οίκονομικά σέ γεωργούς, τεχνίτες καί έμπόρους, ἐνῶ κοινωνικά χωρίζονται σέ φτωχούς, πλούσιους καί μεσαίους. Από τή σχέση πού ἔχουν μεταξύ τους οι φτωχοί καί οι πλούσιοι έξαρτάται ή μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ή εύτυχία τῶν πολιτῶν, τελικός σκοπός τοῦ κράτους, έπιδιώκεται μέ τό πολίτευμα καί τήν άγωγή.

Τό πολίτευμα είναι ό καταστατικός χάρτης τοῦ κράτους άναφορικά μέ τούς βασικούς παράγοντές του καί τίς άρμοδιότητές του. Τό γεγονός ότι ύπάρχουν πολλά εἴδη πολιτευμάτων όφειλεται στό ότι κάθε κράτος άποτελεῖται άπό διαφορετικά στοιχεῖα, καί κυρίως στό ότι έχει τίς δυό βασικές κατηγορίες πολιτῶν, πλούσιους καί φτωχούς. Οι πρώτοι συνήθως είναι λίγοι, οι δεύτεροι πολλοί. Η μορφή λοιπόν τοῦ πολιτεύματος έξαρτάται άπό τό σέ ποιά χέρια βρίσκεται συγκεντρωμένη ή δύναμη ἥ

άπό τό πώς είναι μοιρασμένη. Τό πολίτευμα μπορεῖ νά έχει τρεῖς μορφές: Τής βασιλείας, τής ἀριστοκρατίας καί τής δημοκρατίας. Στήν πρώτη ή ἔξουσία είναι στά χέρια ένός, στή δεύτερη είναι στά χέρια λίγων καί στήν τρίτη στά χέρια πολλῶν. Ἐκτροπές τής βασιλείας είναι ή τυραννίδα, τής ἀριστοκρατίας ή ὀλιγαρχία καί τής δημοκρατίας ή ὄχλοκρατία. Τελικά ο Ἀριστοτέλης πιστεύει ότι ύπάρχουν μόνο δυό βασικές μορφές πολιτευμάτων. Στήν πρώτη τό μέτρο τό δίνει τό κοινό καλό, στή δεύτερη τό συμφέρον τοῦ ἄρχοντα.

Ἡ προτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται στή «Μέση πολιτεία». Σ' αὐτήν ή μεσαία τάξη ἐξασφαλίζει τήν ισσοροπία ἀνάμεσα στούς φτωχούς καί στούς πλούσιους, μέ τόν· καλύτερο τρόπο, ἃν είναι ισχυρότερη ἀπό τίς δυό ἄλλες τάξεις μαζί η τουλάχιστον ἀπό τήν καθεμιά τους. "Οταν ἀπειλεῖται σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀκραίες τάξεις, αὐτή κρατᾷ τό κέντρο τοῦ βάρους στή μέση." "Οπου ἐπικρατεῖ ή μεσαία τάξη, δέν ἀναπτύσσεται κοινωνικό μίσος, ἀπό ἄποψη ἰδιοκτησίας είναι ὅλοι περίπου ἴσοι καί ἔτσι οι κίνδυνοι ἀνατροπῆς είναι ἐλάχιστοι.

Ἡ ζωή τῶν πολιτῶν στό ἰδανικό κράτος είναι ἀδιάκοπη ἄσκηση τής ἀρετῆς γιά τό γενικό καλό, πλουτισμένη μέ πολλές εὐκαιρίες γιά τή χαρά τής ὁμορφιᾶς. Ἀλλά τέτοιο κράτος δέν μπορεῖ νά ύπάρξει χωρίς τήν ἀγωγή. "Ετσι τά παιδιά πρέπει νά μορφώνονται ως αὔριανά μέλη τοῦ κράτους. Καί ἐπειδή ὁ σκοπός τοῦ κράτους είναι ἐνιαῖος, ἐνιαία πρέπει νά είναι καί η ἀγωγή, καί γι' αὐτό πρέπει νά προσφέρεται ὁργανωμένη ἀπό τό κράτος καί μέ τήν ἐποπτεία τοῦ κράτους. Ἡ διδασκαλία δέν ἀρκεῖ νά προσφέρει χρήσιμες γνώσεις, πρέπει καί νά ἐθίζει στή χαρά τοῦ ὡραίου καί τοῦ καλοῦ. Ὁ αὔριανός πολίτης πρέπει νά ἐθίζεται στίς πράξεις τής ἀρετῆς. Σ' αὐτό πρέπει νά ἐντοπίζεται τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους. Καί ὁ Ἀριστοτέλης ώς κλασσικός "Ἐλληνας ἔχει ἰδανικό του ἔνα πνεῦμα γεμάτο ύγεια μέσα σ' ἔνα σῶμα γεμάτο ύγεια. Γι' αὐτό, ὅπως καί ὁ Πλάτων, δίνει μεγάλη σημασία τόσο στή γυμναστική ὄσο καί στή μουσική.

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. ΣΤΩΙΚΟΙ

Από τή στιγμή πού ό Μέγας Ἀλέξανδρος πήρε στά χέρια του τήν τύχη τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἡ ἑλληνική ζωή ἄλλαξε, ἔχασε τίς αὐστηρές γραμμές, πού εἶχε μέσα στά τείχη τῆς ὀλιγάνθρωπης πολιτείας, γιατί ἀπλώθηκε πέρα ἀπό τά ὄριά της. Μεγάλες πολιτειακές ἐνότητες σχηματίζονται καί ἡ παλαιά πόλη χάνει τήν αὐτάρκεια καί τήν αὐτοτέλειά της καί καταντᾶ κοινότητα ἀδύναμη γιά νά ἐπηρεάσει τή γενική πολιτική ζωῆς. Τό ἄτομο χάνει τούς ἅμεσους πολιτικούς καί πνευματικούς δεσμούς μέ τήν πόλη, γεγονός πού ἐπηρεάζει τό αἴσθημα καί τό στοχασμό του καί τό συγκλονίζει. Νέες παραστάσεις γεννοῦν νέες ἰδέες καί διαμορφώνουν νέα νοοτροπία. "Ολα αὐτά δέν ἥταν δυνατό νά μήν ἐπηρεάσουν τήν ἔξελιξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτή τήν περίοδο ὁ ἄνθρωπος ζητᾶ ἀπό τή φιλοσοφία ἀπό τή μιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς καί ἀπό τήν ἄλλη νά τοῦ διασφαλίσει τή σαλεμένη ψυχική ισορροπία. Τό πρῶτο αἴτημα ὀδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί στήν τεχνολογική πρόοδο. Τό δεύτερο στήν ἄνθιση τῆς ἡθικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ Στωική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἵσως τό πιό μεγάλο σύστημα αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐπιδίωξή της εἶναι νά ὀδηγήσει τόν ἄνθρωπο στήν εύτυχία μέ μιά βιοθεωρία θεμελιωμένη ἐπιστημονικά. Ὡς βάση στήν ἐπιδίωξή της αὐτή ἔχει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ εύτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἔξαρτᾶται ἀπό τόν ἴδιο. "Ἔτσι ἔρχεται νά ἀφυπνίσει τόν ἄνθρωπο γιά μιάν ἀδιάκοπη ἡθική δραστηριότητα τόσο ἀναφορικά μέ τό ἄτομό του ὅσο καί ἀναφορικά μέ τήν κοινωνία.

1. Ἡ ἀρχαία Στοά

Ἔρυθρής τῆς ἀρχαίας Στοᾶς εἶναι ὁ Ζήνων ἀπό τό Κίτιο τῆς

Κύπρου (333/2-262/1), ἄνθρωπος μέ παροιμιώδη ἀπλότητα καί ἥθος. Αύτός, ξαναζωντανεύοντας τήν ἡρακλειτική θεωρία τοῦ λόγου, ἀνέπτυξε σύστημα μέ τό σχῆμα Λογική, Φυσική, Ἡθική. Ἡ γνώση κατά τό Ζήνωνα ἀκολουθεῖ τήν παρακάτω διαδικασία: Τά αἰσθητήρια μεταβιβάζουν στό νοῦ τήν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου καί σχηματίζουν τήν παράσταση («φαντασία»), τύπωμα τῶν ὅντων στό νοῦ. «Οταν ἡ συνείδηση συγκατατίθεται, ἡ παράσταση ἐνωμένη μέ τή συνείδηση γίνεται ἐννοιακή («καταληπτική φαντασία»), δηλαδή κατάλληλη νά ἐννοήσει τό ἀντικείμενό της. Ἡ ἐννοιακή παράσταση είναι τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας, γιατί ἡ συμφωνία της μέ τή συνείδηση προϋποθέτει τό ἐγώ, πού κρίνει καί ἀποφασίζει.

Ο Ζήνων γιά νά ξεπεράσει τή δυαρχία τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, στρέφεται στήν κοσμολογία τοῦ Ἡράκλειτου καί συνθέτει φυσική θεωρία μονιστική. «Υλη καί πνεῦμα ἔξηγοῦνται ἀπό αὐτόν ώς παθητικό καί ἐνεργητικό στοιχεῖο. Κάθε πραγματικό ὅν ἔχει καί σωματική ὑπόσταση, ἐπομένως καί ὁ θεός καί ἡ ψυχή. Ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ἐκδηλώνεται πάνω στήν ὕλη ώς «λόγος σπερματικός». Ἡ ὕλη βρίσκεται σέ ἀδιάκοπη μεταβολή, ἀλλά ἡ σταθερή βάση τοῦ πνεύματος διασφαλίζει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνότητα πάλι κάνει ὅλα τά ὅντα συγγενικά, καί αὐτή είναι ἡ «συμπάθεια τῶν ὅλων», πού ὁδηγεῖ στήν παγκόσμια ἀρμονία. Τό σύμπαν είναι καμωμένο μέ ὄρισμένο σχέδιο ἀπό δημιουργικό νοῦ, πού δέν είναι ἄλλος ἀπό τό θεό. Στό σύμπαν ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη τάξη, καί ὅ,τι συμβαίνει ἔχει τό λόγο του, πεποίθηση πού ὁδηγεῖ στή διδασκαλία γιά θεοδικία καί θεία πρόνοια.

Τά πάθη κατά τό Ζήνωνα ὀφείλονται σέ σφαλερή κρίση. Βασικά πάθη είναι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἡδονή, ὁ φόβος καί ἡ λύπη. Ἡ ἐπιστημονική γνώση είναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἡθική πράξη. Ἡ ἀρετή είναι πράξη. Ρίζα γιά ὅλες τίς ἀρετές θεωρεῖ ὁ Ζήνων τή φρόνηση. «Ἐτσι οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σέ μωρούς καί σοφούς. Ὁ σοφός είναι ἐλεύθερος ἀπό πάθη, ἔχει αὐτάρκεια καί είναι ὅμιος μέ τό θεό.

Ο Κλεάνθης (331-232), πυγμάχος, πρωτοῦ γίνει διάδοχος τοῦ Ζήνωνα, μέ σπάνια βούληση, ἀρνήθηκε τήν ἡδονή ώς φυσική

κατάσταση, στή θέση τῆς φρόνησης ἔβαλε τήν ἐγκράτεια ώς ρίζα τῶν ἀρετῶν καὶ κήρυξε ὅτι ζοῦμε καὶ κινούμαστε καὶ ὑπάρχομε μέσα στὸ σῶμα τῆς θείας οὐσίας.

Ο Χρύσιππος (280-210), ὁ πιό συστηματικός τῆς ἀρχαίας Στοᾶς, ἔδωσε 5 «τρόπους» γιά τήν ἀπόδειξη:

1. "Οταν ὑπάρχει Α, ὑπάρχει καὶ Β. Ἀλλά ὑπάρχει Α. "Αρα ὑπάρχει καὶ Β.
2. "Οταν ὑπάρχει Α, ὑπάρχει καὶ Β. Ἀλλά δέν ὑπάρχει Β. "Αρα δέν ὑπάρχει καὶ Α.
3. Τό Α καὶ τό Β δέν ὑπάρχουν ποτέ ταυτόχρονα. Ἀλλά ὑπάρχει τό Α. "Αρα δέν ὑπάρχει τό Β.
4. Ὑπάρχει ἡ Α ἢ Β. Ἀλλά ὑπάρχει Α. "Αρα δέν ὑπάρχει Β.
5. Ὑπάρχει ἡ Α ἢ Β. Ἀλλά δέν ὑπάρχει Α. "Αρα ὑπάρχει Β.

Συμπληρώνοντας τή φυσική θεωρία τοῦ Ζήνωνα, ὁ Χρύσιππος διδάσκει ὅτι τό σύμπαν ἀναφλέγεται κατά περιόδους, γιά νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή, καὶ μάλιστα ἀπαράλλακτο ὅπως ἦταν πρίν. Ἐρμηνεύει τήν Ψυχή ώς πύρινη ούσια, πού γεννιέται μέσα στό αἷμα καὶ πεθαίνει μαζί μέ τό σῶμα, τίς αἰσθήσεις, τή γενετήσια ίκανότητα, τή γλώσσα καὶ τό λογικό ώς μέρη τῆς Ψυχῆς, ἐνώ ἔχηγει τήν αἴσθηση ώς σωματικό γεγονός καὶ δέ δέχεται ἄλογες δυνάμεις πλάι στό λογικό («ἡγεμονικόν») τῆς Ψυχῆς. Τέλος, γιά νά δειπεράσει τή μοιρολατρική φυσική θεωρία τονίζει ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐλεύθερη καὶ ἐπιτρέπει στό ἐγώ ὕστερα ἀπό σκέψη, πού φυσικά δέν εἶναι μηχανική, νά ἀναλάβει τίς εύθύνες γιά τίς πράξεις του.

2. Ἡ μέση καὶ ἡ νέα Στοά.

Καινούρια φωνή στήν ἐλληνική φιλοσοφία ἀποτελεῖ ὁ ἀνθρωπολογικός μονισμός τοῦ Παναίτιου τοῦ Ρόδιου (185-109), πού, ἀντίθετα στή μακρά δυαρχική παράδοση τοῦ πυθαγορισμοῦ καὶ τοῦ πλατωνισμοῦ, θεωρεῖ τόν ἀνθρωπο, σῶμα καὶ ψυχή, ώς ἐνιαία ούσια, θνητή καὶ στά δυό φανερώματά της. Χωρίζοντας τίς λογικές ἀπό τίς ἄλογες δυνάμεις τῆς Ψυχῆς, ὁ Παναίτιος δικαιώνει τά πάθη καὶ ἀναγνωρίζει τό λογικό ώς ρυθμιστή τῆς πνευματικῆς ἰσορροπίας, θέση πού τόν ὄδηγει στήν ἀποδοχή τῆς

έλευθερίας τής βουλήσεως καί στήν ἄρνηση τῆς ἀρχαιότερης στωικῆς διδασκαλίας γιά ἀτέλειωτη καί πανομοιότυπη παλιγγενεσία. Τήν προαίρεσή μας δέν μπορεῖ νά μᾶς τήν ἀλλάξει οὕτε ὁ θεός, λέει ἐμφαντικά ὁ Παναίτιος, καί μέ πολλή αἰσιοδοξία ἀναθέτει τή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου στίς πράξεις του, ὅπως τίς ὑπαγορεύει ἡ ἐλεύθερη βούλησή του.

‘Ο Παναίτιος ἔντοπίζει τήν ὑπεροχή τοῦ ἀνθρώπου στή λογική δύναμη τῆς ψυχῆς καί διακρίνει τέσσερις βασικές ψυχοπνευματικές ὄρμές: γιά γνώση, γιά κοινωνική συμβίωση, γιά κατάκτηση περισσοτέρων ἀγαθῶν καί γιά γαλήνη τῆς ψυχῆς. ‘Ἀπό αὐτές ἀναπτύσσονται ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ γενναιότητα καί ἡ αὐτοκυριαρχία, ἀρετές πού ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἡ Ἡθική τοῦ Παναίτιου διακρίνει ὑποχρεώσεις ἔναντι τοῦ θεοῦ, τοῦ ἑαυτοῦ μας καί τῆς κοινωνίας, διαπιστώνει τήν κοινωνική καί τήν ἀτομική φύση καί χαράζει γιά πρώτη φορά τά ὅρια τῆς ἀτομικότητας.

“Ἐνας γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ **Ποσειδώνιος** (135-51). Στό πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα μέ τήν καταπληκτική πολυμέρεια, ἐνώνονται ἡ σοφία ἡ ἐλληνική καί ἡ ἀνατόλική, ὁ μυστικισμός καί ὁ ὄρθιολογισμός, ἡ πίστη στά θαύματα καί ἡ αἰτιοκρατία, ἡ θεωρητική καί ἡ ἐμπειρική σκέψη, ἡ προσωπική παρατήρηση καί ἡ ιστορική παράδοση. Ἡ κεντρική ἔννοια τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ποσειδωνίου εἶναι ἡ ζωτική δύναμη, πού κατά τή θεώρησή του εἶναι πρωταρχικό φαινόμενο. “Ἐτσι, φορέας τῆς ζωῆς στόν ὄργανικό κόσμο θεωρεῖται ἡ θερμότητα, πύρινη πνοή πού ταυτίζεται μέ τό λόγο, καί ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τεράστιο ζωντανό ὄργανισμό μέ ψυχή του τό λόγο. Ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πύρινη ἐπίσης πνοή μέ λογική δύναμη. Ἀπό τίς ἀντιθέσεις τοῦ κόσμου ἀναδύεται ἀρμονία καί ὄμορφιά προσιτή μόνο στό πνεῦμα.

Κατά τόν Ποσειδώνιο ὁ ἄνθρωπος εἶναι διαφορετικός ἀπό τά ζῶα, γιατί μέ τό λογικό μπορεῖ νά μετρᾶ, νά σχηματίζει ἔννοιες, νά μεταχειρίζεται τήν ἐμπειρία του, καί νά οἰκοδομεῖ συλλογισμούς, ἀξιώματα, συμπεράσματα καί συστήματα ἀπό τέχνες καί

έπιστημες. "Ετσι ο Ποσειδώνιος τήν ἀρχή τοῦ πολιτισμοῦ δέν τή βρίσκει στήν ἀνάγκη ἀλλά στή λογική δύναμη πού χαρακτηρίζει τόν ἄνθρωπο. Αὐτή εἶναι ἡ πρωτοτική δύναμη γιά τήν ἐξέλιξη καί τήν πρόοδό του. Ἀπό αὐτή τή διαπίστωση ὑπαγορεύεται καί ἡ ἡθική ἐπιταγή: 'Ο ἄνθρωπος ὁφείλει καί στή σκέψη καί στήν πράξη νά ἀκολουθεῖ τό λόγο, πού φωλιάζει μέσα του, γιατί μόνο ἔτσι ή ζωή εἶναι σύμφωνη μέ τή φύση του. Φυσικά ή ἀρετή μόνη δέν εἶναι ἀρκετή γιά ὅλοκληρωμένη εὔτυχία. "Ετσι κρίνονται ἀπαραίτητα ή ύγεια, ή δύναμη καί ἄλλα ἀντικειμενικά ἀγαθά. Τέλος, ή καθηκοντολογία τοῦ Ποσειδωνίου ἀναφέρεται περισσότερο στήν κοινωνική καί λιγότερο στήν ἀτομική φύση τοῦ ἄνθρωπου.

Στούς πιό νέους Στωικούς, πού ή δράση τους πέφτει στούς δυό πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, παρατηροῦμε δυό κατευθύνσεις: 'Η μιά ἀσχολεῖται μέ τήν ἐπιστημονική ἐμπέδωση τῶν στωικῶν ἀπόψεων καί ή ἄλλη μέ τή διάδοση καί τήν πρακτική ἐφαρμογή κυρίως τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς. "Ολοι πλησιάζουν πιό πολύ τόν πλατωνισμό καί τόν Κυνισμό, τονίζουν τή συγγένεια τοῦ ἄνθρωπου μέ τό θεό καί κηρύσσουν τήν ἀγάπη γιά τό συνάνθρωπο. Οι ιδέες τους ἔχουν μεγάλη διάδοση ἀνάμεσα στούς ἔξαθλιωμένους ἀπό τή ρωμαιοκρατία λαούς.

'Ο Σενέκας (4-65μ.Χ.), παιδαγωγός καί σύμβουλος τοῦ Νέρωνα, ἔξωτερικεύει τόν πόθο γιά λύτρωση ἀπό τά δεσμά τοῦ σώματος καί ἐγκωμιάζει τό θάνατο ώς ἀρχή τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. 'Απόστολος τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ο δοῦλος 'Ἐπίκτητος (50-135), ἀνακαλύπτει μέσα στόν ἄνθρωπο ἔνα χῶρο, ὅπου ή βία τῆς ύλικῆς δύναμης ἥ δελεασμός τῶν ἔξωτερικῶν ἀγαθῶν δέν μποροῦν νά εισβάλουν, καί ὑποστηρίζει ὅτι μέ τήν ἀδιαφορία μπροστά στά πράγματα πού δέν εἶναι στήν ἔξουσία μας μποροῦμε νά λυτρωθοῦμε ἀπό τά πάθη. Θαυμαστής του ο ρωμαίος αύτοκράτορας Μάρκος Αύρηλιος (121-180), λέει ὅτι ἐπίγνωση ὅτι ὅλα ἀλλάζουν μᾶς ὁδηγεῖ στό νά μήν ἐπιθυμοῦμε καί νά μή φοβόμαστε τίποτα τό ἔξωτερικό καί ὅτι πρέπει νά ύποτασσόμαστε στή φυσική πορεία τοῦ κόσμου καί νά καλλιεργοῦμε τήν ἐσωτερική ἐλευθερία, πού εἶναι σύμφωνη μέ τή λογική φύση μας.

2. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Τήν ἐποχή πού ὁ Ζήνων ἔδρυσε στήν Ἀθήνα τῇ Στοά, ὁ **Ἐπίκουρος** (341-270) ἐγκαινίασε ἐπίσης στήν Ἀθήνα τὸν «Κῆπο» του, σχολή τόσο σημαντική γιά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν Στωικῶν. Ἀπό τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν μαθητῶν του είναι ἡ συνέχιση τῆς φυσικῆς θεωρίας τῶν Ἀτομικῶν καὶ ἡ τάση ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαϊκή λιτότητα καὶ αὐτάρκεια τοῦ ἀτόμου. Ὁ «Κῆπος» ἐξελίχτηκε σὲ κοινότητα εἰρηνική, ἀμέτοχη στήν παραζάλη τῆς πολιτικῆς, καὶ καλλιέργησε τὴ φιλία καὶ τούς ἀπλούς ἑλληνικούς τρόπους. Ἐκεῖ δέ γινόταν διάκριση δούλου καὶ ἐλευθέρου ἢ ἑταίρας καὶ συζύγου, ἀλλά ὅλα τὰ μέλη ἦταν ἰσότιμα. Γιά πεντακόσια περίπου χρόνια τά διδάγματα τοῦ Ἐπικούρου είχαν διάδοση σ' ὄλοκληρο τὸν ἑλληνικό καὶ τὸ ρωμαϊκό κόσμο καὶ πρόσφεραν παρηγορά σὲ ἀμέτρητα εύγενικά πνεύματα, πού ἐνιωθαν τὸ βάρος τῶν ἀλλαγμένων καιρῶν. Καὶ στίς πιό μικρές πόλεις ὑπῆρχαν ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὄμάδες Ἐπικουρείων καὶ τά βιβλία τους ἔβρισκαν παντοῦ φίλους.

Ἡ γνώση κατά τὸν Ἐπίκουρο βασίζεται στήν αἰσθηση. Ἡ αἰσθηση είναι πάντα σωστή, ἡ κρίση ἄλλοτε ναί, ἄλλοτε ὥχι. Σωστή είναι, ὅταν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τὰ πράγματα, δηλαδὴ ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τὰ ἀντικείμενα καθαρά καὶ ὥχι στίς συνθῆκες πού τὰ παραμορφώνουν. Λαθεμένη είναι, ὅταν συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Τά ἀντικείμενα ἐκπέμπουν σωματίδια καὶ τὰ αἰσθητήρια ὅργανα ἀντιδροῦν ὡς δέκτες στίς «ἀκτινοβολίες» τους. Αἰσθηση καὶ νόηση συμβαδίζουν.

Ἡ φυσικὴ θεωρία τοῦ Ἐπικούρου συνεχίζει τούς Ἀτομικούς. «Ἔτσι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα καὶ κενό. Ἄτομα είναι τὰ σταθερά καὶ ἀναλλοίωτα μόρια ὕλης, κενό ὁ ἄδειος χῶρος, ὃπου κινοῦνται τὰ ἄτομα σὲ ἅπειρους συνδυασμούς, μέ ἀποτέλεσμα τὸ σχηματισμό τῶν ὄντων. Οἱ βασικές θέσεις τοῦ Ἐπικούρου είναι: Τίποτα δέ γίνεται ἀπό τὸ τίποτα. Τό σύμπαν ἦταν, είναι καὶ θά είναι πάντα ὅπως τό ξέρομε. Ὑπάρχουν ἀμέτρητοι κόσμοι, ὅμοιοι ἡ διαφορετικοί ἀπό τὸ δικό μας. Ζωὴ ὑπάρχει σὲ ὅλους τούς κόσμους. Ἀπό τὰ σώματα ἄλλα είναι ἀπλά, ἄλλα σύνθετα.

Ἐπίκουρος

195

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Σῶμα είναι καὶ ἡ ψυχή, πού τήν ἀποτελοῦν λεπτά μόρια καὶ είναι διάχυτη σέ ὅλο τό σῶμα σάν θερμή πνοή. "Οταν σπάσει ὁ δεσμός της μέ τό σῶμα, σκορπίζεται καὶ δέν τῆς ἀπομένει καμιά ἀπό τίς δυνάμεις πού ἐκδηλώνονται μέ τίς λειτουργίες τοῦ ὄργανισμοῦ. 'Η ψυχὴ γιά τόν Ἐπίκουρο δέν είναι ἀσώματη, ἐπειδή τό ἀσώματο στή σκέψη του ταυτίζεται μέ τό κενό, καὶ ἡ ψυχὴ δέν είναι νοητὴ ὡς κενό. 'Ο Ἐπίκουρος καλλιέργησε καὶ τή μετεωρολογία, γιατί πίστευε ὅτι μέ τίς ἔξηγήσεις πού δίνει αὐτή ἡ ἐπιστήμη γιά ὅσα συμβαίνουν στό χῶρο γύρω ἀπό τή γῆ διαλύει πολλούς μύθους καὶ λυτρώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό ἄγχος. 'Η μετεωρολογία γι' αὐτόν ἔχει σκοπό «ἀταραξίαν καὶ πίστιν βέβαιον». Κατά τόν Ἐπίκουρο κανένα φυσικό φαινόμενο δέ γίνεται μέ τήν ἐπίβλεψη τῶν θεῶν, γιατί τέτοιες ἀσχολίες θά ἡταν ἀταίριαστες στή μακαριότητά τους. Θεοί ὑπάρχουν βέβαια, ἀλλά δέν ἀσχολοῦνται μέ τόν κόσμο καὶ τούς ἀνθρώπους.

"Αν θέλαμε νά συνοψίσουμε τήν Ἡθική τοῦ Ἐπικούρου σέ μιά μόνη πρόταση, θά λέγαμε: Εύτυχία χωρίς ψυχική εὔεξία είναι ἀδιανόητη. 'Ο ἄνθρωπος κατά τόν Ἐπίκουρο μπορεῖ νά ἐπιτύχει μόνος του τήν εύτυχία, ἀρκεῖ μέ τή βοήθεια τῆς ἐπιστήμης νά καταπολεμήσει τίς ἐνοχλήσεις, πού ἔχουν ρίζα τό φόβο, τήν ἀμάθεια καὶ τίς ύπερμετρες φιλοδοξίες.

Τό πιό ύψηλό iδανικό είναι ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς. "Αν ἔχουμε γαλήνη, δέ χρειαζόμαστε οὕτε ἡδονή οὕτε χαρά, γιατί καὶ αὐτές ὡς αἰσθήματα προκαλοῦν ταραχή. Προχωρώντας ὅμως ὁ Ἐπίκουρος, βρίσκει συγγένεια ἀνάμεσα στήν ψυχική γαλήνη καὶ στήν ὄργανική ἡδονή, γιατί, καθώς παρατηρεῖ, ἡ ἱκανοποίηση είναι ὁ δεικτης τῆς ὄμαλης λειτουργίας κάθε ὄργανισμοῦ. Καὶ ἀφοῦ ἀπό τή φύση τους ὅλα τά ὄντα ἀποφεύγουν τόν πόνο καὶ ἐπιζητοῦν τήν ἡδονή, σημαίνει ὅτι ἡ ἡδονή είναι συγγενική μέ τή φύση μας, ἐνῶ ὁ πόνος είναι ξένος. "Ετοι ὁ Ἐπίκουρος ἔρχεται νά ἀποκαταστήσει τήν ἡδονή καὶ νά τή θέσει σκοπό τῆς ζωῆς. 'Η ἔννοια τῆς ἡδονῆς στόν Ἐπίκουρο ἔχει πολύ εύρυ φάσμα: 'Αρχίζει ἀπό τήν ὄργανική χαρά καὶ φτάνει ὡς τίς πιό ύψηλές συγκινήσεις πού φέρνουν οἱ πνευματικές ἐπιδόσεις.

'Η φιλία ἔχει γιά τόν Ἐπίκουρο μεγάλη σημασία. Τή φιλία τή ζητοῦμε, λέει, γιατί μᾶς βοηθᾶ νά ἀσφαλίσουμε τή γαλήνη μας. Τή

φιλία πρέπει νά τή θέλουμε γι' αύτή τήν ἴδια. Δέ χρειαζόμαστε τόσο τή βοήθεια τῶν φίλων ὅσο τήν ἐμπιστοσύνη γιά τή βοήθειά τους. Φίλος δέν είναι οὕτε ἐκεῖνος πού ἐπιδιώκει μέ κάθε τρόπο τήν ἀφέλεια οὕτε ἐκεῖνος πού συστηματικά ἀποφεύγει νά ύποχρεωθεῖ. Γιατί ό πρώτος καπηλεύεται τή συμπάθεια γιά κέρδη καί ό δεύτερος κόβει κάθε ἐλπίδα.

Στό πρόβλημα τοῦ θανάτου ό Ἐπίκουρος θεωρεῖ χρέος τοῦ φιλοσόφου νά λυτρώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό φόβο. Είναι ἀνοησία, λέει, νά φοβᾶσαι τό θάνατο. Φρόντισε νά συνηθίσεις στήν ἴδεα ὅτι ό θάνατος δέν ἔχει σημασία, γιατί κάθε καλό καί κάθε κακό βρίσκεται στήν αἴσθηση. Ἀλλά θάνατος θά πεῖ νά στερηθεῖς τήν αἴσθηση. "Οταν ἐμεῖς ύπάρχομε, ό θάνατος δέν είναι παρών. "Οταν πάλι είναι παρών ό θάνατος, ἐμεῖς δέν ύπάρχομε. "Ωστε ό θάνατος δέν ἔχει σχέση οὕτε μέ τούς ζωντανούς οὕτε μέ τούς νεκρούς. "Οταν θά πεθάνουμε, θά εἴμαστε ὅπως πρίν γεννηθούμε, δηλαδή τίποτα. Γενικά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ό συμβολή τοῦ Ἐπικουρισμοῦ στήν καταπολέμηση τοῦ ἄγχους ἡταν τεράστια.

3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ

Σκεπτικισμός είναι γενικά ό ἀμφιβολία γιά τό κύρος τῆς γνώσης, ἀλλά ως ἰδιαίτερο φιλοσοφικό ρεῦμα ξεκινᾶ στούς ἀλεξανδρινούς χρόνους. Ἡ προϊστορία του διαπιστώνεται στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Σοφιστικῆς, καθώς καί σέ ὁρισμένους ὀπαδούς τοῦ Δημοκρίτου καί σέ ἐκπροσώπους τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς, ἐνώ ότι στορία του ἐκτείνεται ἀπό τόν 3ο αἰώνα π.Χ. ὥς τόν 3ο μ.Χ. καί ἐπηρεάζει τή διαμόρφωση καί τήν ἐξέλιξη ὅλης τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων.

Τίς βασικές γραμμές τοῦ Σκεπτικισμοῦ τίς χάραξε ό Πύρρων ό Ἦλείος (360-270 π.Χ.), πού ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι γενικά ἀδυνατοῦμε νά γνωρίσουμε τά πράγματα. Κατά τόν Πύρρωνα δέν είναι μόνο οἱ ἐντυπώσεις διαφορετικές στόν καθένα, ἀλλά καί οἱ ἀπόψεις πού σχηματίζομε ύστερα ἀπό σκέψη είναι διττές καί συχνά ἀντικρουόμενες· σέ κάθε ἰσχυρισμό, λέει ό Πύρρων, μποροῦμε μέ τό ἴδιο δικαίωμα νά ἀντιτάξουμε ἐναν ἄλλο. "Ἐτσι δέν μποροῦμε νά λέμε «τό χιόνι είναι λευκό», ἀλλά μόνο μᾶς φαίνε-

ται αύτή τή στιγμή λευκό, γιατί δέν ξέρομε τί ύπαρχει στό βάθος τῶν φαινομένων.

Ή θέση αύτή ισχύει κατά τόν Πύρωνα καί στήν περιοχή τῆς Ἡθικῆς. Καί ἐδῶ ἀμφισβητεῖται τό κύρος τῶν ἀπόψεων πού ἔχουν ἡ ἀποδέχονται οἱ ἄνθρωποι. Γιά τά ἔδια πράγματα, ἐξηγεῖ ὁ Πύρρων, οἱ ἀπόψεις τῶν ποικίλων λαῶν εἶναι διαιμετρικά ἀντίθετες. "Ο, τι στόν ἔνα λαό φαίνεται θεῖο, στόν ἄλλο φαίνεται φρικτό. "Αν τό καλό καί τό κακό ἥταν «φύσει», ὥχι «θέσει», θά ἔπρεπε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά ἀναγνωρίζουν ὡς καλό ἢ κακό τό ἔδιο πράγμα, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν ὅτι τό χιόνι τούς φαίνεται κρύο. "Ετσι καί στό χῶρο τῆς Ἡθικῆς, καταλήγει ὁ Πύρρων, δέν μποροῦμε νά κάνουμε ἀξιολογικές κρίσεις, ἀλλά μόνο νά λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τό κάθε πράγμα.

Ἡ παραίτηση ἀπό τήν προσπάθεια νά όρισουμε τά πράγματα ὄδηγει κατά τή σκεπτική ἀποψη στή γαλήνη τῆς ψυχῆς, στήν ἀταραξία. Αὐτό κατά κάποιον τρόπο φέρνει τό Σκεπτικισμό κοντά στή στωική φιλοσοφία καί στόν Ἐπικουρισμό. Θά νόμιζε κανείς ὅτι ἡ ἀδιαφορία γιά τή γνώση θά ἀπομάκρυνε τούς Σκεπτικούς ἀπό τήν πρακτική ζωή, ἀλλά αύτό δέ συνέβη. ቙ θέση τους σ' αύτό τό θέμα εἶναι: Στίς φυσικές ἀνάγκες ν' ἀκολουθοῦμε τή φυσική τάση μας καί στά ἄλλα τή συνήθεια ἥ ὅ, τι μᾶς φαίνεται πιό καλό.

Ὁ **Ἀρκεσίλαος** (316-242), πού μετέφερε τό Σκεπτικισμό στούς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας, ἀμφισβητεῖ στούς Στωικούς τήν ἐννοιακή παράσταση («καταληπτική φαντασία») καί τή γνώση πού βασίζεται σ' αύτήν, τονίζοντας ὅτι καμιά παράσταση βασισμένη σέ κάτι πραγματικό δέν εἶναι τέτοια πού νά μήν ὄδηγει σέ κάποιαν ἄλλη ἐξαρτημένη ἀπό κάτι ὥχι πραγματικό. Στήν παρατήρηση ὅτι μέ τή ριζική ἄρνηση τῆς δυνατότητας γιά γνώση ἀναιρεῖ καί τήν ἡθική πράξη, ὡ **Ἀρκεσίλαος** ἀπαντά ὅτι ἡ ἐπιθυμία ὄδηγει στήν πράξη, χωρίς νά χρειάζεται ἐσωτερική κατάφαση. ቙ θέση αύτή τοῦ **Ἀρκεσίλαου** τελικά μετριάζεται μέ τή θεωρία του γιά τό εύλογο, πού ὁ σκεπτικός τό ἀνεβάζει στό ὕψος ἀρχῆς γιά τήν πρακτική ζωή.

Συνεχίζοντας πιό διεισδυτικά ὡ ἐπίσης ἀκαδημαϊκός **Καρνεάδης** (214-129 π.Χ.) ἀρνεῖται κάθε κριτήριο. ቙ παράσταση, λέει,

πού γεννιέται άπό τήν αϊσθηση, μᾶς ἀπατᾶ συχνά καί ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τά ἀντικείμενα πού τήν προξενοῦν, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κριτήριο γιά τήν ἀλήθεια δέν μπορεῖ νά είναι κάθε παράσταση, ἀλλά μόνο ἡ σωστή. "Ομως, ἐπειδή δέν ὑπάρχει παράσταση πού νά μή μᾶς ἀπατᾶ ποτέ, τό κριτήριο μεταφέρεται στήν κοινή, πού βέβαια δέν είναι «καταληπτική», δηλαδή δέν μπορεῖ νά συλλάβει τήν ἀλήθεια καί ἔτσι δέν ἀποτελεῖ κριτήριο. Ἀλλά ἂν δέν ὑπάρχει ἐννοιακή παράσταση, δέν ισχύει ώς κριτήριο οὕτε ἡ λογική, γιατί καί αὐτή βασίζεται στήν παράσταση. Καί ἀφοῦ τρίτη δύναμη δέν ὑπάρχει, χάνει τό κύρος του κάθε κριτήριο.

Γιά τήν πρακτική ζωή ὁ Καρνεάδης προτείνει τό εϋλογο καί διακρίνει τρεῖς βαθμούς του: Τήν πιθανή παράσταση, τήν πιθανή καί ἀναντίρρητη καί τήν πιθανή, ἀναντίρρητη καί γενικά ἐλεγμένη. Στή συνήθη πρακτική ζωή ἀρκοῦν οἱ παραστάσεις πρώτου βαθμοῦ· ὅταν ὑπάρχουν διαφορετικές γνῶμες, μεταχειρίζόμαστε παραστάσεις δευτέρου βαθμοῦ· μόνο στίς περιπτώσεις πού κρίνεται ἡ τύχη μας είναι ἀπαραίτητες παραστάσεις τρίτου βαθμοῦ.

4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ

Μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ καί τήν ἀδιάκοπη ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν προβλημάτων στά ἐλληνιστικά καί στά ρωμαϊκά χρόνια οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς σχολές ἄρχισαν νά ὑποχωροῦν, ἐνῶ ἐγκαινιαζόταν ἡ προσπάθεια νά φωτιστοῦν οἱ ὄμοιότητές τους, γεγονός πού ὀδήγησε σέ συγκεραστικές τάσεις. Αύτή τήν κίνηση τή λέμε Ἐκλεκτικισμό, καί ἔχει τή βαθύτερη αἰτία της στό γεγονός ὅτι ἡ πέρα ἀπό τό κλασικό μέτρο ζωή καί σκέψη μαζί μέ τήν ἀμφιβολία γιά τό κριτήριο τῆς ἀλήθειας ἀποτελοῦσαν θανάσιμο κίνδυνο γιά τή συνέχιση τῆς φιλοσοφίας. Αύτό ἀνάγκασε τούς ἐκπροσώπους τῶν ποικίλων σχολῶν νά συσπειρωθοῦν γύρω ἀπό πανανθρώπινες πεποιθήσεις καί αύταπόδεικτες ἀλήθειες. "Ἐτσι ὅ,τι καλό είχε προτείνει κάθε σύστημα γινόταν κοινό κτῆμα. Ἀπό τή συμβίωση ἀνατολικῶν μέ ἐλληνικές

ιδέες δέν έμεινε άνεπηρέαστος ούτε ό ιουδαιόσμός. "Ετσι προέκυψε μιά ιουδαιο-έλληνική φιλοσοφία, πού δέν είναι άλλο άπό έκλεκτικισμό μέ τάσεις συγκεραστικές καί χαρακτήρα μυστικιστικό.

Ο Νεοπλατωνισμός είναι τό τελευταίο φιλοσοφικό ρεύμα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου. Ξεκινᾶ τόν 3ο αἰώνα μ.Χ. ἀπό τήν Ἀλεξανδρεία, ὅπου συναντήθηκαν ἑλληνικές καί ἀνατολικές ιδέες, καί σταματᾶ, ὅταν ὁ Ἰουστινιανός κλείνει τίς φιλοσοφικές σχολές τῶν Ἀθηνῶν (529 μ.Χ.). Πρόκειται γιά ὕστατη συνθετική προσπάθεια, πού ἔρχεται ως συνέχεια τοῦ Πλατωνισμοῦ καί τοῦ Νεοπυθαγορισμοῦ, συνδυάζει πλατωνικές, ἀριστοτελικές, στωικές, ἐπικουρικές καί σκεπτικές θέσεις καί ἐκφράζει γέα μορφή Ἐκλεκτικισμοῦ. Ως σύστημα ό Νεοπλατωνισμός δέν ἀποτελεῖ συμπίλημα ἀπό τίς ἀρχές πού πρεσβεύουν τά προηγούμενα, ἀλλά καταξίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ παρελθόντος μέ τονισμό κυρίων τῶν ὄμοιων στοιχείων ἀνάμεσα στίς κλασικές θεωρίες καί παραμερισμό τῶν διαφορῶν τους.

Γενικό γνώρισμα τῶν Νεοπλατωνικῶν είναι ὅτι διακρίνουν στό ὃν πολλές ύποστάσεις. Σύμφωνα μέ αὐτή τή θέση ἡ κάθε ἐπόμενη ύπόσταση είναι γέννημα τῆς προηγούμενης καί κατώτερή της. Ἐπίσης κάθε μιά χωριστά ἀλλά καί ὄλες μαζί παράλληλα ἀνάγονται στήν πρώτη πηγή τους· καί ἡ ἀναγωγή αὐτή δέν είναι ἀπλῶς λογική ἀναφορά ἀλλά καί πραγματική ἐπιστροφή, γιατὶ οἱ ύποστάσεις μέ μιά μυστική τάση πού τίς διακρίνει ἐπιδιώκουν νά ἐπιστρέψουν καί νά ἐνωθοῦν μέ τήν πρώτη πηγή τοῦ εἶναι.

Η ιστορική ἐξέλιξη τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας περνᾶ ἀπό τρία στάδια. Πρῶτα ό Πλωτίνος θέτει τίς βάσεις τοῦ συστήματος καί ό μαθητής του Πορφύριος τίς ἐπεξεργάζεται μᾶλλον μορφολογικά καί τίς προεκτείνει σέ κάποια δευτερεύοντα σημεῖα τους. "Ως ἐδῶ τά ἐπιστημονικά κριτήρια συνοδεύουν τή μέθοδο. Μέ τόν Ἰάμβλιχο, μαθητή τοῦ Πορφυρίου, ἡ ἀνανέωση τῆς πολυθεῖας γίνεται κύριο μέλημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχασμοῦ εἰς βάρος τῆς καθαρῆς θεωρίας. Τέλος, μέ τόν Πρόκλο σημειώνεται ἐπιστροφή στή μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη καί ἐνίσχυση τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλά ἡ γονιμότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύ-

ματος ἔχει ἥδη ἐξαντληθεῖ καὶ τό κίνημα δέν κατορθώνει νά ξε-
περάσει τό μέτρο τοῦ Σχολαστικισμοῦ, ὥσπου οἱ φιλοσοφικές
σχολές κλείνουν.

Ἡ παράδοση θέλει ἰδρυτή τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ τόν Ἀμμώνιο
Σακκά, πού δίδαξε τήν πλατωνική φιλοσοφία στήν Ἀλεξάνδρεια
ῷς τά μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλά ὁ πραγματικός ἀρχη-
γός τῆς σχολῆς είναι ὁ μαθητής του **Πλωτίνος** (205-270 μ.Χ.), πού
γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε στήν Αἴγυπτο, ταξίδεψε στίς χώρες τῆς
Ἀνατολῆς, γιά νά γνωρίσει τή σοφία τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἰνδῶν,
καὶ ἐγκαταστάθηκε στή Ρώμη, ὅπου δίδαξε ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς
του.

Ολόκληρο τό σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγκεφαλαιώνεται στή
θεωρία του γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις. Αὔτες είναι τό ἔνα («ἔν»),
πού ταυτίζεται μέ τό ἀπόλυτο καλό («ἀγαθόν»), τό πνεῦμα
(«νοῦς») καὶ ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος («ψυχή»). Ἀπό τό ἀπόλυτο
ἔνα γεννιέται τό πνεῦμα καὶ ἀπό αὐτό ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος,
πού είναι δημιουργός ὄλων τῶν ὄντων τοῦ κόσμου. Παράλληλος
αύτοῦ τοῦ δρόμου τῆς γένεσης ἡ τῆς καθόδου τῶν ὄντων είναι
ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς ἡ τῆς ἀνόδου. Αύτός ὁ δεύτερος δρό-
μος ἐγκαινιάζει καὶ τόν περίφημο μυστικισμό τοῦ Πλωτίνου, δη-
λαδή τήν προσπάθεια μέ ἔκσταση ἡ ἄσκηση γιά ἔνωση τοῦ ἀν-
θρώπου μέ τήν πηγή τοῦ είναι, μέ τό ἀπόλυτο ἔνα.

Τό ἀπόλυτο ἔνα είναι ἀπλό καὶ τέλεια ξεχωριστό ἀπό ὅλα τά
ὄντα. Δέν ταυτίζεται οὕτε μέ τό πνεῦμα οὕτε μέ τό ὄν, γιατί είναι
πέρα καὶ ἀπό τήν ούσια ἀκόμα. Τό πνεῦμα είναι ταυτόσημο μέ τό
ὄν. Αύτό ἀποτελεῖ τό πρότυπο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τά ἀντικεί-
μενα τοῦ πνεύματος, οἱ ἴδεες, είναι ἔνα μέ αὐτό. Ἔτσι τό πνεῦμα
είναι καὶ ἀπλό καὶ διπλό, γιατί τό ἵδιο είναι καὶ ὑποκείμενο καὶ
ἀντικείμενο τῆς νοητικῆς λειτουργίας. Ἡ ψυχή τοῦ σύμπαντος
είναι θεϊκή ούσια, ἔχει ζωή ἀπό μέσα της, είναι ἀθάνατη, ἀπλή,
μοιρασμένη παντοῦ, καὶ ταυτόχρονα ἀκομμάτιαστη, είναι ἡ ὄρ-
γανωτική ἀρχή τοῦ ζωντανοῦ ὄργανισμοῦ, δίνει στά σώματα ζωή
καὶ κίνηση καὶ είναι ἡ αἰτία τῆς ἐνότητας καὶ τοῦ σώματος τοῦ
κόσμου.

Ἡ θεωρία γιά τίς τρεῖς ὑποστάσεις είναι μέσα στό πνεῦμα τοῦ
συγκρητισμοῦ τῆς ἐποχῆς της, ἐκφράζει τήν προσπάθεια νά ξε-

περαστεῖ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς μονιστικές καὶ πολυαρχικές ἢ μονοθεϊστικές καὶ πολυθεϊστικές ἐρμηνείες, ἐξελίσσεται παράλληλα μὲ τὸ χριστιανικό δόγμα τῆς Ἅγιας Τριάδος καὶ ὡς ἔνα βαθύτερο [επηρεάζει τὴν τελική διαμόρφωσή του μετά τὸν Πλωτίνο].

Ο Νεοπλατωνισμός διαμορφώθηκε σέ σχολέα, τῆς Συρίας, τῆς Περγάμου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπό ὅπου ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπός του, στίς ἀρχές τοῦ ἔθδομου αἰώνα, πέρασε στὸν κόσμο τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κωνσταντινούπολη. "Ἔτσι ἐκλεισε ὁ κύκλος μιᾶς χιλιόχρονης προσπάθειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, γιά νά περιορίσει τὴν περιοχή τοῦ μύθου καὶ τοῦ φόβου, νά εύρυνει τά ὄρια τῆς συνείδησης καὶ νά δώσει στὸν ἄνθρωπο τό θάρρος νά σταθεῖ μόνος του ὅρθιος στή ζωή καὶ νά σηκώσει ὁ ἵδιος τὴν εύθύνη γιά τίς πράξεις του, δηλαδή νά γίνει ἑλεύθερος. Καὶ ἡ προσπάθεια αὐτή δέν ἦταν χωρίς ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν στήν ἐποχή μας, ἡ τεχνολογική πρόοδος, οἱ ἑλευθερίες καὶ οἱ κάθε εἴδους κοινωνικές κατακτήσεις τὴν ἀρχή τους τὴν ἔχουν στό φωτεινό πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἰστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1-2.
'Αθῆναι, Παπαδόμας 1975, 850 σελ.
- Τσάτσος, Κ.Δ., Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.
'Αθῆνα, Δίφρος 1962, 324 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Μαθήματα Ἰστορίας τῆς Φιλοσοφίας
τῶν Ἑλλήνων. 'Αθῆναι 1955, 55 σελ.
- Βέικος, Θ., Οἱ Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Θεσσαλονίκη 1972, 286
σελ.

- Ντόκας, Άγ., Ὁ Ἑλληνικός διαφωτισμός. Ἡ προσωκρατική φιλοσοφία. Ἀθῆναι, Φέξης 1961, 124 σελ.
- Τατάκης, Β.Ν., Ὁ Σωκράτης. Ἡ ζωή του, ἡ διδασκαλία του. Ἀθῆναι, Παπαδημητρίου 1970, 147 σελ.
- Μπαγιόνας, Α., Ἡ πολιτική φιλοσοφία τῶν Κυνικῶν. Ἀθῆναι, Παπαζήσης 1970, 115 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα. Ἀθῆναι 1970, 382 σελ.
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι., Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Ἀθῆναι, Σεφερλῆς 1957, 133 σελ.
- Παπανούτσος, Ε., Τό θρησκευτικό βίωμα στὸν Πλάτωνα. Ἀθήνα, Δωδώνη 1971, 163 σελ.
- Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης. Θεσσαλονίκη, Ἰστορική καὶ Λαογραφική Ἐταιρεία Χαλκιδικῆς 1962, 434 σελ.
- Μιχελάκης, Ε.Μ., Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περί τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν. Ἀθῆναι, Κλεισιούνης 1961, 141 σελ.
- Φλωράτος, Χ., Ἡ Αἰσθητική τῶν Στωικῶν. Ἀθῆναι 1973, 165 σελ.
- Θεοδωρίδης, Χ., Ἐπίκουρος. Ἀθήνα 1955, 416 σελ.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλᾶ, Τ., Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στούς ἀρχαίους Σκεπτικούς. Θεσσαλονίκη 1975, 364 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Πλάτων - Πλωτίνος - Ὁριγένης. Ἀθῆναι 1959, 79 σελ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

<p>Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ</p> <p>1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ</p> <p>Υλοδωματες</p> <p>Θαλής π. 625-546 Αναξίανδρος π. 610-546 Αναξιένης π. 585-525</p> <p>Άλλοι Ιωνες</p> <p>Ξενοφάνης π. 570-470 Ηράκλειτος π. 540-480</p> <p>Πιθεγόρειοι</p> <p>Πιθεγόρας π. 570-496 Φιλόλαος π. 474-388</p> <p>Ειεδρες</p> <p>Παρηγειθης π. 515-440</p> <p>Συνδυστικοι</p> <p>Εμπεδοκλής π. 492-432 Αναξιγόρος π. 500-428</p> <p>ΑΓορικοι</p> <p>Λευκιππος π. 460-370</p> <p>Δημόκριτος π. 460-370</p>	<p>Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ</p> <p>1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ</p> <p>ΚΑΙ ΣΩΚΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ</p> <p>Λαικοι</p> <p>Σωκράτης 470-399 Ξενοφών 428-354</p> <p>Μεγαρικοι</p> <p>Εύκλειδης π. 450-380</p> <p>Κυνικοι</p> <p>Αντιθενης π. 445-360 Διογένης π. 412-323</p> <p>Κυρηναικοι</p> <p>Αριστοππος 435-355</p> <p>2. ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΙΟΙ</p> <p>Πλάτων 427-347 Σπεύσιππος π. 407-339 Ξενοκράτης π. 395-315 Εισιδορος π. 390-340</p> <p>3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΑΤΙΚΟΙ</p> <p>Πρωταρχος π. 490/85-420/15 Γοργιας 483-376 Αντιφων 505 ai. Προδοκος 470/60-(Ιππιας 505 ai. Κριτας 460/55-403</p>	<p>Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ</p> <p>1. ΣΩΤΙΚΟΙ</p> <p>Αρχαιοι</p> <p>Ζηνων 333-262 Κλεωθης 331-232 Χρυσποτος 280-210</p> <p>Μεσοι</p> <p>Παναττης 185-109 Ποισθεδυοις 135- 51</p> <p>Νεωτεροι</p> <p>Σενέκας 4-65 μ.χ. Ἐπικηπτος 55-135 μ.χ. Μάρκος Αυρήλιος 121-180 μ.χ.</p> <p>2. ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ</p> <p>Ἐπικουρος 341-270 π.χ.</p> <p>3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ</p> <p>Πύρρων 360-270 π.χ. Ἀρκεσιλαος 316-242 π.χ. Καρνεδης 214-129 π.χ.</p> <p>4. ΝΕΟΠΛΑΤΟΝΙΚΟΙ</p> <p>Πλωτίνος 205-270 μ.χ.</p>
---	---	--

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Θαλῆς ὁ Μιλήσιος	περίπου	625-546 π.Χ.
Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος	»	610-546
Ἀναξιμένης ὁ Μιλήσιος	»	585-525
Πυθαγόρας ὁ Σάμιος	»	570-496
Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος	»	570-470
Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος	»	540-480
Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης	»	515-440
Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος	»	500-428
Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος	»	492-432
Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης		490/85-420/15
Γοργίας ὁ Λεοντίνος		483-376
Πρόδικος ὁ Κεῖος		470/60- (;
Σωκράτης ὁ Ἀθηναῖος		470-399
Κριτίας ὁ Ἀθηναῖος		460/55/403
Ἴππίας ὁ Ἡλεῖος		5ος αι.
Ἀντιφῶν ὁ Ἀθηναῖος		» "
Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης	περίπου	460-370
Πλάτων ὁ Ἀθηναῖος		427-347
Διογένης ὁ Σινωπεύς	περίπου	412-323
Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης		384-322
Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος		372/70-288/6
Πύρρων ὁ Ἡλεῖος		360-270
Ἐπίκουρος ὁ Ἀθηναῖος		341-270
Ζήνων ὁ Κιτιεύς		333/2-262/1
Κλεάνθης ὁ ἐξ Ἀσσου		331-232
Ἀρκεσίλαος ὁ Αἰολεύς		316-242
Χρύσιππος ὁ Σολεύς	περίπου	280-210
Καρνεάδης ὁ Κυρηναῖος		214-129
Παναίτιος ὁ Ρόδιος		185-109
Ποσειδώνιος ὁ Ρόδιος		135-51
Σενέκας		4-65 μ.Χ.
Ἐπίκτητος	περίπου	55-135
Μᾶρκος Αύρήλιος		121-180
Πλωτίνος		205-270

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α'. Εισαγωγή

1. "Εννοια καί ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας	5
2. Ἐπιστήμη καί Φιλοσοφία	16
3. Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας	23

Β'. Γνωσιολογία

1. Τό πρόβλημα τῆς γνώσεως	34
2. Πηγές τῆς γνώσεως. Οἱ σχετικές φιλοσοφικές Θεωρίες	40
3. Τό πρόβληματῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου	57
4. Τό κύρος τῆς γνώσεως	73

Γ'. Ἡθική

1. Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἡθικῆς	83
2. Ἡθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση	87
3. Παράγοντες τῆς ἡθικῆς συνείδήσεως	96
4. Οἱ ἀξίες καί τά συναφή προβλήματα	105
5. Οἱ ἡθικοί κανόνες	113
6. Τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως	115

Δ'. Αἰσθητική

1. "Εννοια καί ἀντικείμενο τῆς Αἰσθητικῆς	125
2. Ἡ Τέχνη	127
3. Τό Ὦραῖο	140
4. Οἱ Αἰσθητικές Κατηγορίες	147

Ε'. Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Εισαγωγή	155
1. Ἡ Προσωκρατική φιλοσοφία	161
2. Ἡ Ἀττική φιλοσοφία	172
3. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων	189

Έξώφυλλο: Raffaello Santi. Η Σχολή των Αθηνῶν (λεπτομέρεια), τοιχογραφία,
Ρώμη, Βατικανό.

ΕΚΔΟΣΗ-ΣΤ' 1981 - ANTIT. 75.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3529/18/12/80

ΕΚΤΥΠΩΣΗ : Αφοι ΣΙΜΑΤΟΥ Ο.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ : Ι. ΙΟΡΔΑΝΙΔΗΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής